

Віталій ЗУБАР, Євніка ЛІНЬОВА, Наталія СОН

**АНТИЧНИЙ СВІТ
ПІВНІЧНОГО
ПРИЧОРНОМОР'Я**

АНТИЧНИЙ СВІТ
ПІВНІЧНОГО
ПРИЧОРНОМОР'Я

*Нариси історичного
та соціально-економічного розвитку*

Навчальний посібник

«Я обіцяв у своїй праці викладати істину й ніде, як сподіваюся, свідомо не порушив цієї обіцянки замовчуванням або неправдою»

Римський історик IV ст. Амміан Марцеллін.
Історія, XXXI, 16. 9.

Рекомендовано Міністерством освіти України як навчальний посібник для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів України

Віталій ЗУБАР, Євніка ЛІНЬОВА, Наталія СОН

АНТИЧНИЙ СВІТ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

Нариси історичного та соціально-економічного розвитку

Навчальний посібник

Київ
Видавництво імені Олени Теліги
1999

ББК 63.3(0)32я73
3-91

Рецензенти:

Зав. кафедрою археології та музеєзнавства Київського університету імені Тараса Шевченка, доктор історичних наук, професор *М.І.Гладких*.

Доцент кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету Київського університету імені Тараса Шевченка, кандидат історичних наук *В.В.Ставнюк*.

Доцент кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету Харківського університету ім. О.М.Горького, кандидат історичних наук *С.Б.Сорочан*.

Зубар В.М., Ліньова Є.А., Сон Н.О.
3-91 Античний світ Північного Причорномор'я: Нариси історичного та соціально-економічного розвитку. Навчальний посібник. — К.: Видавництво імені Олени Теліги, 1999. — 320 с.
ISBN 966-7018-37-7

ББК 63.3(0)32я73+
+63.3(4УКР)2я73

У навчальному посібнику розглянуто питання історичного та соціально-економічного розвитку античних держав, що існували протягом майже тисячі років на півдні сучасної України.

Історія всіх античних держав Північного Причорномор'я викладена за основними хронологічними періодами, проведено порівняльний аналіз характерних ознак та специфіки історичного й соціально-економічного розвитку на основі сучасних теоретичних розробок, не обтяжених відомими ідеологічними настановами.

Розрахований на студентів вищих навчальних закладів, працівників культурно-освітніх закладів, усіх, хто цікавиться історією та витоками державності на території сучасної України.

© Зубар В.М., Ліньова Є.А.,
Сон Н.О., 1999

ISBN 966-7018-37-7

© Видавництво імені Олени Теліги, 1999

ВСТУП

Античні держави Північного Причорномор'я, які виникли на північному узбережжі Чорного моря за часів грецької колонізації VII — VI ст. до н.е., проіснували майже тисячу років на півдні сучасної України. Вони, з одного боку, залишалися складовою частиною античного світу та були пов'язані з античними полісами Середземномор'я, Понтійською державою Мітрідата VI Євпатора, Римською та Візантійською імперіями, а з другого, — підтримували різноманітні контакти з варварським світом Північного Причорномор'я, де жили скіфи, таври, сармати, готи, гуни. Саме завдяки впливу античних держав Північного Причорномор'я культурі цих народів були притаманні специфічні риси, а їхній історичний розвиток ішов більш швидкими темпами. Виходячи з цього, вивчення історії та соціально-економічного розвитку античних держав Північного Причорномор'я має винятково важливе значення не тільки для історії античного світу, а й для стародавньої історії України.

Вивчення історії античних держав Північного Причорномор'я ґрунтується на певній базі, яка складається з писемних, епіграфічних, нумізматичних та археологічних джерел.

Писемні джерела, на жаль, дуже уривчасті. Вони складаються з повідомлень стародавніх авторів про ту чи іншу подію в історії Північного Причорномор'я. Про Північне Причорномор'я згадували у своїх творах Геродот, Діодор Сіцилійський, Полібій, Страбон, Тацит, Помпоній Мелла, Клавдій Птолемей, Амміан Марцеллін та деякі інші, але, як правило, ці джерела не дозволяють повною мірою реконструювати історію регіону, а лише наводять опис окремих подій, пов'язаних лише з визначними подіями.

Епіграфічні джерела, до яких належать написи грецькою мовою або латиною на кам'яних плитах, свинцевих пластинах або уламках кераміки, відбивають безпосереднє життя мешканців античних держав Північного Причорномор'я. Хоча дані епіграфіки теж значною мірою фрагментарні, вони донесли до нас крізь віки не тільки голоси мешканців античних центрів Північного Причорномор'я, а й бачення подій того часу сучасниками. Слід підкреслити величезне значення таких пам'яток як присяга громадян Херсонеса, ольвійський декрет на честь Протогена та херсонеський декрет на честь Діюфанта. Ці джерела, поряд з іншими, дозволяють реконструювати важливі історичні події, а також розглянути деякі аспекти соціально-економічного розвитку античних центрів.

ще однією категорією є нумізматичні джерела, представлені монетами, що карбувалися в Тірі, Ольвії, Херсонесі та Боспорському царстві. На базі їх вивчення ми маємо можливість вивчати рівень розвитку товарних відносин і товарного обігу, хронологію правителів тощо.

Але найбільш важливими є археологічні джерела. Це всі без винятку пам'ятки матеріальної культури, знайдені в землі археологами. До них належать рештки античних міст та поселень, некрополі, кургани, а також всі інші пам'ятки античної цивілізації. Саме всебічне вивчення археологічних об'єктів, у комплексі з писемними, епіграфічними та нумізматичними джерелами, дозволяє на сучасному рівні дати нариси історичного та соціально-економічного розвитку античних держав Північного Причорномор'я. Це стало можливим лише завдяки наполегливій праці вітчизняних дослідників, археологів, істориків, епіграфістів, нумізматів, які зробили суттєвий внесок у вивчення всіх без винятку питань, пов'язаних з античною цивілізацією регіону.

Вивчення античних пам'яток та історії Північного Причорномор'я розпочалося наприкінці XVIII — на початку XIX ст., одразу ж після приєднання 1783 р. півдня України та Криму до Російської імперії, внаслідок низки російсько-турецьких війн.

На той час у Європі вже було чимало досліджень та зроблено багато цікавих відкриттів античних пам'яток. Адже археологія, як наука, почала розвиватися саме із зацікавленості античними речами. Стосовно до античної археології часто застосовується термін «класична археологія». Одночасно з нею почало розвиватися й мистецтвознавство. Причому перші записи та дослідження античних пам'яток проводилися не професіоналами, а ерудованими особами або тими, хто захоплювався античними речами. Саме вони зробили перші внески в підвалини вивчення античної цивілізації.

У Росії, наприклад, наприкінці XVIII — на початку XIX ст. відомий мандрівник, лінгвіст, археолог, географ та етнограф Я.Потоцький, який після падіння Речі Посполитої оселився тут (1761—1815 рр.), об'їхав весь південь, Крим та Кавказ і залишив детальні описи побачених пам'яток. Тоді ж, наприкінці XVIII ст., за дорученням Петербурзької Академії наук, академіки П.С.Паллас, Г.Е.Келер та П.І.Кеппен зібрали чималий археологічний матеріал та описали античні пам'ятки під час своєї подорожі по півдню сучасної України. Академік П.С.Паллас у 90-х рр. XVIII ст. видав друком два томи своїх спостережень та атлас малюнків, зроблених під час подорожі.

Одним з перших дослідників античних пам'яток на півдні сучасної України був поет П.Сумароков. У своїй книзі «Досуги кримського судьи» (1800 р.) він описав багато античних пам'яток, що в подальшому виявилось неоціненним скарбом для дос-

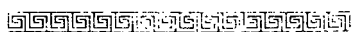
лідників, адже з часом деякі з них було зруйновано і назавжди втрачено для науки та людства.

Зацікавився античними старожитностями в керченській голові І.О.Стемпковський (1789—1832 рр.). Він був освіченою людиною й великим шанувальником старовини. Саме ця людина поклала початок вітчизняній історичній топографії краю, розпочала розкопки в Керчі на горі Мітрідат, де знаходилися залишки Пантікапею, а також некрополя цього міста. В цей час начальник керченської митниці, француз П.Дюорієкс, також шанувальник античності, поринає в місця руйнівних поселень поблизу Керчі та робить окомірну зйомку археологічних об'єктів. У 1830 р. поблизу Керчі він досліджував пагорб Куль-Оба, де пізніше було знайдено одне з найбагатших поховань.

У цей час з'являлося все більше відомостей про античні центри Північного Причорномор'я та почалася справжня археологічна лихоманка, яка захопила як спеціалістів, так і дилетантів, а також шукачів легкої наживи. Тому уряд Російської імперії був змушений погурбуватися про збирання та збереження античних колекцій. З цією метою на півдні сучасної України було засновано перші музеї старожитностей. 1806 р. — в Миколаєві, 1811 р. — в Феодосії, 1825 р. — в Одесі, 1826 р. — в Керчі. А 1823 р. було видано перше спеціальне положення про охорону археологічних пам'яток.

1839 р., з метою вивчення та охорони пам'яток археології, було засновано Одеське Товариство історії та старожитностей, яке з 1844 р. почало видавати «Записки Одесского общества истории и древностей» — перше наукове видання, де публікувалися наукові розвідки та звіти про археологічні дослідження України. Саме це товариство згуртувало навколо себе науковців та любителів античних старожитностей, а також сприяло археологічним дослідженням на античних пам'ятках Північного Причорномор'я. Велика заслуга в цьому належить його засновнику М.Мурзакевичу.

Із заснуванням Керченського музею його першим директором І.П.Бларамберг, а пізніше А.Б.Ашик та Д.В.Карейша, починають систематичні розкопки в Керчі та її околицях, а також на Таманському півострові. За матеріалами цих досліджень було видано книгу А.Б.Ашика «Боспорское царство» у 3 томах. Цікаві археологічні відкриття та унікальні знахідки античних пам'яток спонукали видали за наказом імператора Миколи I 1854 р. «Древности Боспора Киммерийского» — розкішне видання у 3 томах російською та французькою мовами. Тут було зібрано найбагатші археологічні знахідки з Боспору, які тоді прикрашали імператорський музей Ермітаж. Цей три томник було видано накладом всього 200 примірників, і в продажі його не було. Проте, інтерес до нього був таким великим, що коли у Франції з'яви-

лося кілька його примірників, то ціна кожного з них становила величезну на той час суму — до 3 тис. франків.

Розвиток археологічної науки, і насамперед античної археології, призвів до заснування 1859 р. Імператорської Археологічної комісії, яка очолила організацію розкопок у Росії. Найголовніша увага в цей час була спрямована на розкопки курганів, склепів, могильників, які давали унікальні знахідки, золоті речі, витвори античного мистецтва, що надходили в Ермітаж.

З 1896 р. тодішнім директором Керченського музею К.Е.Думбергом відновлюються розкопки давнього Пантікапею. Протягом кількох польових сезонів він проводив розкопки на північному схилі гори Мітрідат, де були відкриті громадські будівлі, римські лазні, житлові будинки. Проте, дослідження міських кварталів давало дуже мало ефектного матеріалу для столичних музеїв, тому їх згодом було припинено.

Початок археологічних досліджень призвів до появи узагальнюючих історичних праць. Перший історичний нарис про античні міста Північного Причорномор'я, із часу їхнього заснування до пізнього середньовіччя, «Прошлое Тавриды» (1906 р.), належить професору Київського університету св.Володимира Ю.А.Кулаковському — відомому фахівцю з історії Риму та Візантії, який влітку 1890, 1894—1895 рр. провадив археологічні дослідження в Керчі.

1901—1918 рр. новий директор Керченського музею В.В.Шкорпіл плідно зайнявся вивченням міського некрополя Пантікапея. Значні за обсягом дослідження здійснив також М.І.Веселовський на місці Анапи та в інших населених пунктах Боспорського царства. У цей час було видано книгу М.І.Ростовцева «Античная декоративная живопись на юге России» (Петроград, 1914), де було зібрано пам'ятки живопису з поховальних споруд античних центрів Північного Причорномор'я, і Боспорського царства зокрема.

Після революції на деякий час археологічні дослідження було перервано, але вже 1927—1930 рр. Керченський музей починає розкопки так званих малих міст Боспорського царства — Мірмекія та Тітіраки. А трохи пізніше, з 1932 до 1940 рр., ці дослідження продовжувалися разом із фахівцями з Інституту історії матеріальної культури, під керівництвом В.Ф.Гайдукевича, з 1936 р. — О.П.Смірнова, а пізніше В.Д.Блаватського, М.М.Кобиліної почалися розкопки Фанагорії, а з 1938 р. — Німфея.

Протягом останніх 50 років систематично велися розкопки Пантікапея, Мірмекія, Тітіраки, Ілурата, Кітея, Феодосії, Фанагорії, Горгіппії, Гермонасси, Кеп, Торіка, Єлізаветівського городища, численних сільських поселень та некрополів. Значний внесок у вивчення історії та археології Боспорського царства зробили В.Ф.Гайдукевич, В.Д.Блаватський, М.М.Кобиліна,

І.Д.Марченко, І.Б.Зеєст, М.М.Худяк, О.Г.Кастанаян, М.І.Сокільський, І.Т.Круглікова, Д.Б.Шелов, Б.Г.Петерс, Т.М.Арсеньєва, І.Б.Брашинський, Н.Л.Грач, Ю.Г.Виноградов, В.О.Анохін, О.О.Масленников, В.П.Толстиков, Ф.В.Шелов-Коведяєв, Ю.О.Виноградов, В.М.Корпусова та багато інших. Археологічні дослідження тривають і сьогодні, але в більш скромних масштабах, що зумовлено економічною скрутою. Їх проводять фахівці з Москви, Санкт-Петербурга, а також Кримської філії Інституту археології НАН України та Комітету по охороні пам'яток Автономної республіки Крим.

Перші документовані розкопки на місці стародавнього Херсонеса було проведено 1827 р. лейтенантом Чорноморського флоту Крузе. 1835 р. тут вів розкопки лейтенант Барятинський, а 1846—1847 рр. Д.В.Карейша. Однак його роботи тут не дали цінних знахідок, і Д.В.Карейша їх припинив. З 40-х років ХІХ ст. і аж до 1885 р. проведення досліджень у Херсонесі очолило Одеське Товариство історії та старожитностей, що сприяло захисту пам'ятки від грабіжницьких розкопок. 1853 р. в Херсонесі графом О.С.Уваровим було відкрито велику базиліку, яка отримала ім'я свого дослідника.

Проте систематичне археологічне дослідження цього античного центру пов'язане з Імператорською Археологічною комісією, представником якої на місці з 1888 р. став К.К.Косцюшко-Валюжинич, що керував розкопками протягом 20 років, до дня своєї смерті 1907 р. Саме діяльність цієї відданої справі вивчення Херсонеса особи призвела до організації на місці розкопок 1892 р. першого музею. Причому археологічна діяльність К.К.Косцюшко-Валюжинича зумовила той виключно цікавий факт, що наприкінці ХІХ ст. Херсонес іноді називали «російськими Помпеями».

Після смерті К.К.Косцюшко-Валюжинича в Херсонесі вели розкопки М.І.Скубетов, Р.Х.Лепер, М.І.Репников, але в зв'язку із Першою світовою війною археологічні дослідження було припинено. Відновилися вони 1925 р. під керівництвом К.Е.Гриневича, який дуже багато зробив для створення наукового музею в Херсонесі та розкопок його городища. У передвоєнний час у Херсонесі плідно працювала експедиція Ермітажу на чолі з Г.Д.Беловим. Після закінчення Великої вітчизняної війни на базі Херсонеського музею почалося широке вивчення не тільки Херсонеського городища, а й сільськогосподарських ділянок громадян міста на Гераклеїському півострові, які дали цінний матеріал для вивчення системи господарювання, культури, етнічного складу населення тощо.

У повоєнні роки в Херсонесі проводили розкопки та вивчали його історію і культуру Г.Д.Белов, А.К.Тахтаї, А.Л.Якобсон, С.Ф.Стржелецький, О.І.Домбровський, І.А.Антонова, Г.М.Ги-

левич, О.М.Щеглов, В.В.Борисова, В.І.Кадеєв, В.М.Даниленко, А.І.Романчук, Е.І.Соломонік, Г.М.Ніколаєнко, О.Я.Савеля, Л.Г.Колеснікова, Ю.Г.Виноградов, Г.П.Чубова, В.І.Кузішкін, В.М.Зубар, С.Ю.Саприкін, М.І.Золотарьов, В.О.Кутайсов, С.Б.Сорочан, Ю.П.Калашник, В.М.Залеська, Л.В.Марченко та велика група молодих дослідників України і Росії. Указом Президента України тут створено Національний заповідник «Херсонес Таврійський», на базі якого продовжується вивчення Херсонеса та його околиць.

У 30-х рр. почалося археологічне вивчення античних пам'яток у Північно-Західному Криму, де працювали П.М.Шульц та М.А.Налівкіна. Але широкі дослідження так званої дальньої хори Херсонеса в цьому районі було здійснено протягом 50—80-х років П.М.Шульцем, О.М.Карасьовим, О.Д.Дашевською, І.В.Яценко, О.М.Щегловим, В.О.Латишевою, В.О.Кутайсовим, С.Б.Ланцовим та іншими.

Місцеположення Ольвії, одного з перших грецьких полісів Північного Причорномор'я, було відомо ще наприкінці XVIII ст. Розташована на березі Бузького лиману біля с.Парутіно вона здавна приваблювала увагу археологів та шукачів античних скарбів. Перші топографічні плани цього міста, які і зараз залишаються важливим джерелом для її вивчення, було зроблено наприкінці XVIII — на початку XIX ст. П.І.Кеппенем, І.М.Мурав'їєвим-Апостолом та І.П.Бларамбергом. Перші археологічні дослідження тут провів граф О.С.Уваров, а трохи пізніше, 1873 р. І.Є.Забелін та В.Г.Тізенгаузен. 1894 р. тут працював І.К.Стручалін, 1896 р. — Б.В.Фармаковський, а 1900 р. — Ю.А.Кулаковський.

З 1901 по 1915 рр. розкопками Ольвії керував видатний археолог та антикознавець Б.В.Фармаковський (1870—1928 рр. з ім'ям якого пов'язані дослідження як міста, так і некрополя Ольвії, а також впровадження пошарово-квадратної методики польових досліджень. У першій чверті XIX ст. велику плідну роботу з вивчення та картографування пам'яток хори Ольвії здійснив В.І.Гошкевич.

З 30-х рр. XX ст. роботи в Ольвії очолив Л.М.Славін (1906—1971 рр.), одночасно тут працювали ленінградські фахівці О.М.Карасьов та О.І.Леві. Саме цими ученими була проведена титанічна робота з вивчення житлової забудови Ольвії, досліджені різні аспекти її історії та культури. В новоєнні роки було продовжено розкопки не тільки в Ольвії, але й на поселеннях її хори, розташованих на берегах Бузького, Березанського та Дніпровського лиманів. Ці дослідження очолив С.Д.Крижинський, який керує Ольвійською експедицією Інституту археології НАН України після смерті Л.М.Славіна 1972 р. В 70—80-х роках в розкопках Ольвії та у вивченні історії і культури Ольвійської держави брали участь Р.Й.Ветштейн, Б.М.Рабичкін.

А.П.Манцевич, А.В.Бураков, Ф.М.Штітельман, Н.О.Лейпунська, А.С.Русяєва, В.І.Денисова, Ю.І.Козуб, Ю.Г.Виноградов, Я.В.Доманський, В.О.Анохін, П.Й.Каришковський, К.К.Марченко, В.В.Рубан, С.Б.Буйських, В.В.Крапивіна, Н.О.Сон, С.М.Мазараті, В.М.Отрешко, А.В.Буйських та інші.

Найдавнішу пам'ятку античної цивілізації, яка розташована на о.Березань (стародавній Борисфен), почав досліджувати Р.А.Прендель у 1886—1888 рр., а в 1896 р. Б.В.Фармаковський. Але перші більш-менш широкі дослідження тут провів Г.Л.Скадовський, який 1900 р. відкрив археологічні шари VII—VI ст. до н.е. та розкопав різночасові поховання. Інтерпретацію о.Березань, як першого поселення греків у регіоні, дав 1900 р. Е.Р.фон Штерн на засіданні Одеського Товариства історії та старожитностей. У 1902, 1904—1909, 1913 рр. він проводив тут археологічні дослідження і розкопав кургани, залишки житлових та господарських споруд. У різний час тут працювали також Є.Г.Кагаров, О.А.Артамонов, Л.М.Славін, М.Ф.Болтенко.

З 60-х рр. протягом 20 років археологічне вивчення Березані було пов'язане з ім'ям В.В.Лапіна, який не тільки розкопав великі площі на острові, а й узагальнив усі наявні відомості про поселення тут греків. У своїй роботі «Греческая колонизация Северного Причерноморья» (К., 1966) він висунув цікаву гіпотезу стосовно характеру грецької колонізації, для вивчення якої широко залучив археологічний матеріал. Протягом останніх 30 років на Березані археологічні дослідження проводили К.С.Горбунова, Л.В.Копейкіна, Я.В.Доманський, Ю.Г.Виноградов, К.К.Марченко, С.М.Мазараті, С.Л.Соловйов та інші. Зараз на Березані працює експедиція Інституту археології НАН України під керівництвом В.В.Назарова.

Археологічні дослідження Тіри почалися в першій половині XIX ст. Проте довгий час точилася дискусія про місцезнаходження цього античного центру. Перша спроба ототожнити залишки стародавнього міста поблизу Акермана належить І.О.Стемпковському, який 1826 р., на підставі випадкових знахідок, зробив такий висновок. Остаточно це питання з'ясував Е.Р. фон Штерн, котрий провів на території Тіри розкопки у 1900, 1904 та 1912 рр.

У 20—30-х рр. XX ст. розкопки на місці Тіри продовжували румунські археологи, а після 1945 р. дослідження тут проводили співробітники Інституту археології НАН України та Одеського археологічного музею НАН України. У повоєнні роки Тіру вивчали Л.Д.Дмитров, А.І.Фурманська, С.Д.Крижицький, І.Б.Клейман, П.Й.Каришковський, В.О.Анохін, Т.Л.Самойлова, Н.О.Сон та інші.

Після війни розпочалися широкі дослідження античних пам'яток на лівому березі Дністерського лиману біля с.Роксолани, де встановлено місце розташування античного Ніконія та сільських поселень його хори. Тут плідно працювали М.С.Сініцин, Г.О.Дзіс-Райко, І.Б.Клейман, Г.І.Мелюкова, А.Г.Загинайло,

С.Б.Охотніков, Н.М.Секерська, І.В.Бруяко, А.Є.Малюкевич та інші.

На основі наведеного дуже короткого огляду історії вивчення античних пам'яток Північного Причорномор'я можна зробити висновки, що зараз накопичено величезний археологічний матеріал, який дає змогу скласти досить повну уяву про майже всі аспекти життя грецького населення регіону, його історію та соціально-економічний розвиток. Уже неодноразово робилися спроби написання узагальнюючих робіт історії та культури античних держав Північного Причорномор'я. Але в таких роботах, підручниках та навчальних посібниках, які було написано та опубліковано ще за радянських часів і якими ще й зараз користуються студенти вузів, античні держави Північного Причорномор'я відносилися до рабовласницької суспільно-політичної формації й наголошувалося, що процвітання всіх без винятку грецьких міст регіону базувалося на праці рабів класичного типу. Однак така теоретична модель погано узгоджується з наявними джерелами. Тому зараз є сенс розглянути основні тенденції політичного та соціально-економічного розвитку зазначених держав на новій теоретичній базі та стверджувати, що процеси, які мали місце тут протягом античної доби, були значно складнішими, ніж це уявлялося раніше.

Виходячи з цього, автори визначили мету навчального посібника — ознайомити студентів з останніми розробками з історії та соціально-економічного розвитку античних держав Північного Причорномор'я. Це перше знайомство студентів із складними питаннями давньої історії України античного періоду, на думку авторів, має здійснюватися без надмірної деталізації та подробиць. Такий підхід дозволяє студентам не тільки ознайомитися з головними питаннями та напрямками розвитку античного суспільства в Північному Причорномор'ї в цілому, а й після цього обрати собі вузку галузь наукових досліджень.

У навчальному посібнику популярно викладено історію всіх античних держав Північного Причорномор'я не по окремих регіонах, а за основними хронологічними періодами, та проведено порівняльний аналіз характерних ознак і специфіки історичного й соціально-економічного розвитку їх на основі сучасних наукових розробок, які не обтяжені відомими ідеологічними настановами.

Автори щиро вдячні рецензентам, котрі зробили ряд важливих зауважень, у тому числі й методичних, які було враховано під час доопрацювання рукопису, а також усім тим хто допомагав й сприяв підготовці та виданню цього посібника.

Особливу подяку автори висловлюють Фундації ім. Олега Ольжича, зокрема її голові — пану Миколі Плав'юку, Голові Київської держадміністрації пану О.Омельченку і Управлінню охорони пам'яток історії, культури та історичного середовища Київської міської державної адміністрації на чолі з паном Русланом Кухаренком, без діяльної допомоги яких це видання було б неможливим.

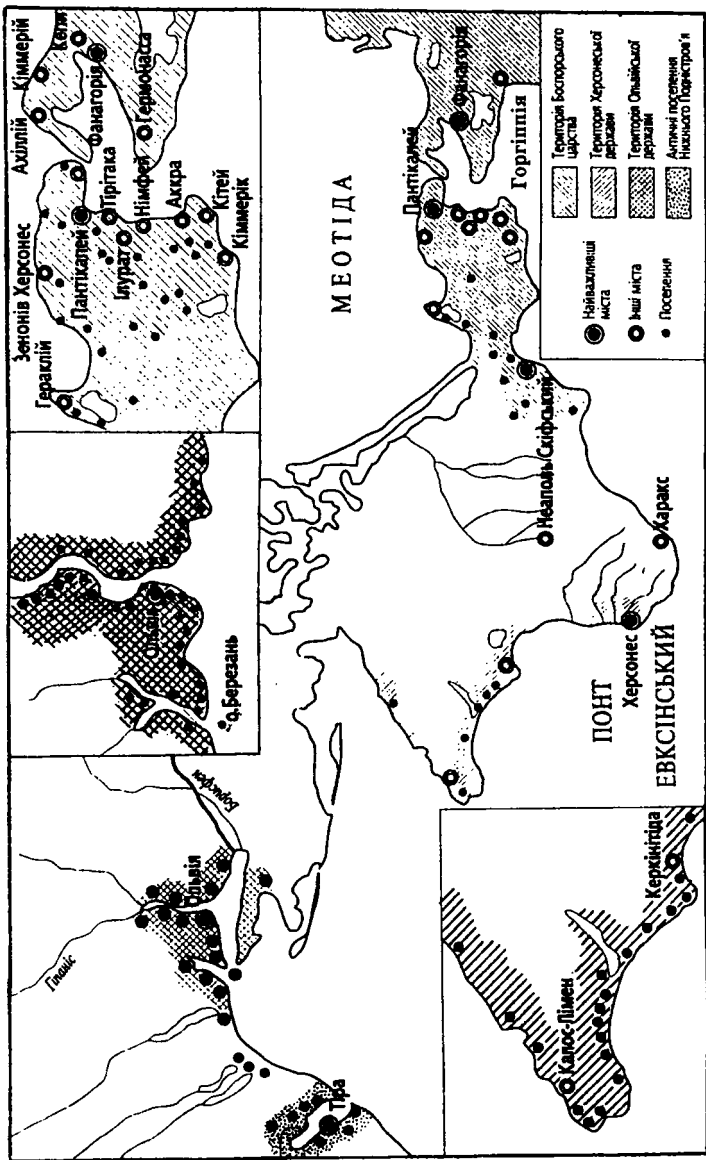
ГРЕЦЬКА КОЛОНІЗАЦІЯ І ВИНИКНЕННЯ ГРЕЦЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ

Грецька колонізація Північного Причорномор'я. Грецькі поселення або, як їх ще називають, колонії, з'явилися на узбережжі Чорного моря на завершальній стадії Великої грецької колонізації, яка охоплювала VIII—VI ст. до н.е. Окрім Північного Причорномор'я, грецькі міста і поселення були засновані на Апеннінському півострові, берегах Сіцилії, Середземного, Мармурового морів та на північному узбережжі Африки. За образним висловом видатного грецького філософа Платона, «елліни жили на обмеженій частині землі від Фасоса до Гераклових стовпів, зосередившись навколо моря, як мурашки або жаби навколо болота».

Колонізація значно розширила кордони тодішньої ойкумени і була зумовлена комплексом причин, пов'язаних з розвитком грецького суспільства. Це був наслідок демографічного вибуху та інтенсивного зростання виробничих сил, розвитку сільського господарства, ремесла і торгівлі. Неабияке значення мав військовий тиск на грецькі міста Іонії персидських царів, які змушували греків покидати насиджені місця. Це призвело до загострення соціально-політичної боротьби в самій Греції і переселення частини населення в інші, не освоєні райони, де були вільні землі і сировина. Нові поселення конституювалися як поліси і були незалежними від міст-метрополій, хоча підтримували з ними тісні економічні, політичні, культурні і релігійні зв'язки. Тим більше, що міста метрополії були зацікавлені в отриманні від колоній продовольчих товарів, і перш за все, зерна та корисних копалин. У грецькій колонізації Північного Причорномор'я значну роль відіграв Мілет, який був великим ремісничим і культурним центром грецького світу. На нових місцях, у тому числі і в Північному Причорномор'ї, греки-колоністи вступали в контакти з місцевим населенням, чим зумовлювалася специфіка історичного розвитку того чи іншого грецького центру в конкретно-історичних умовах його існування.

Колонізація Північного Причорномор'я поділяється на три етапи. На *першому*, близько середини VII ст. до н.е., було засновано грецьке поселення на острові Березань (давньогрецький Борисфен). На *другому*, який охоплює першу половину — середину VI ст. до н.е., населення Борисфена освоює найближчі

Північне Причорномор'я в античну епоху.

сільськогосподарські території і засновує Ольвію (с.Парутино на Бузькому лимані). На початку другої чверті VI ст. до н.е. на сучасних Керченському і Таманському півостровах виникли Пантікапей (м.Керч), Німфей, Мірмекій, Тірітака, Феодосія. Кепи та деякі інші центри, що з часом увійшли до складу Боспорського царства. На *третьому етапі*, друга половина VI – початок V ст. до н.е., спостерігається найбільш інтенсивна міграція греків у Північне Причорномор'я, що було пов'язано з розгромом Іонії персами (545 р. до н.е.) і падінням Мілету (494 р. до н.е.). В цей час, переважно вихідцями з Іонії, освоюються землі у Нижньому Подністров'ї, де були засновані Ніконій та Тіра (давня Офіусса), а навколо Ольвії виникає густа мережа сільськогосподарських поселень. В останній чверті VI ст. до н.е. на Західному узбережжі Криму була заснована Керкінітіда (м.Євпаторія), а 528/527 рр. — Херсонес Таврійський (м.Севастополь) — єдина дорійська колонія у Північному Причорномор'ї.

Історія античних держав Північного Причорномор'я налічує близько тисячі років. Враховуючи тісний зв'язок античних центрів на півдні України з античним світом в цілому, їх розвиток традиційно можна поділити на п'ять періодів: *архаїчний* (середина VII — VI ст. до н.е.), *класичний* (V — IV ст. до н.е.), *елліністичний* (остання третина IV — середина I ст. до н.е.), *римський* (середина I ст. до н.е. — третя чверть III ст. н.е.) і *пізньоантичний* (кінець III — перша чверть VI ст. н.е.). Кожен із зазначених періодів письмовими та епіграфічними джерелами висвітлений неоднаково та досить фрагментарно. Проте, в результаті їх археологічного вивчення, зараз можна охарактеризувати те загальне і особливе, що було характерним для їх історії протягом античної епохи.

Зародження грецьких міст-держав. У Північному Причорномор'ї, що охоплює територію від гирла Дунаю до передгір'я Кавказу, в межах сучасної України можна виділити три райони, де протягом VII — VI ст. до н.е. було засновано цілу низку грецьких колоній. Район північно-західний, *перший*, охоплює Нижнє Побужжя і Подністров'я, де у другій половині VII ст. до н.е. було засновано поселення на о.Березань (Борисфен), а у VI ст. до н.е. Ольвію та сільські поселення в її окрузі (хора), а також Ніконій та Тіру.

Другий район, Таврійський, включає Південно-Західний Крим, де у VI ст. до н.е. виникли Керкінітіда й Херсонес.

Третій район, Північно-Східний, охоплює Східний Крим і узбережжя Керченської протоки, де в першій половині VI ст. до н.е. греками були засновані Пантікапей, Німфей та інші центри, а також Феодосія, які згодом було приєднано до Боспорського царства.

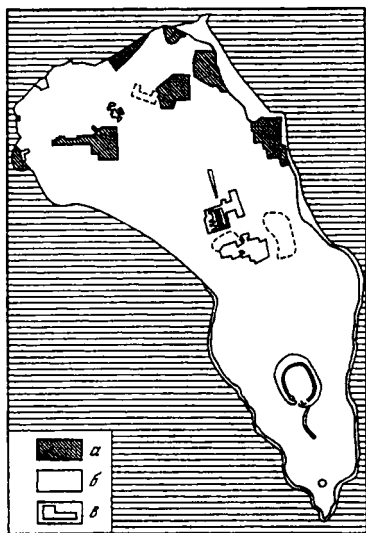
У процесі подальшої внутрішньої колонізації греки освоїли значні сільськогосподарські території в цих трьох головних районах колонізації, а до складу Боспорської держави увійшли землі Північно-

Східного Причорномор'я. У період грецької колонізації у Північному Причорномор'ї не було більш-менш стабільного осілого місцевого елемента. Тому на початковому етапі свого розвитку античні центри регіону розвивалися відносно самостійно, не відчуваючи суттєвого тиску з боку варварського оточення.

Архаїчний період, на який припадає виникнення грецьких поселень у Північному Причорномор'ї, в Греції та на островах Егейського моря характеризується наявністю численних, територіально невеликих міст-держав (полісів). Саме в полісах було сконцентровано політичне, економічне та культурне життя еллінів. У їхньому розвитку протягом архаїчної доби спостерігається зростання питомої ваги рабовласницьких виробничих відносин, хоча зараз уже не можна стверджувати, що праця рабів почала відігравати вирішальну роль у матеріальному виробництві.

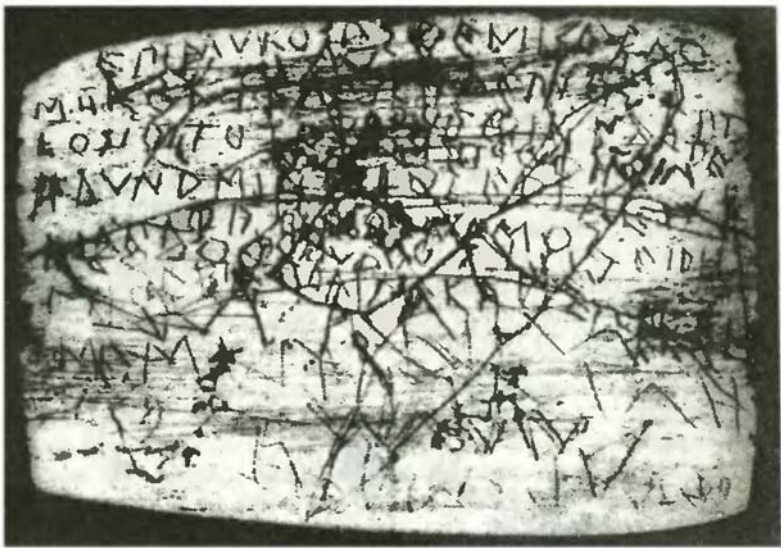
На відміну від материкової та острівної Греції, де архаїчний період був органічним продовженням так званого передполісного періоду (XI—IX ст.), в Північному Причорномор'ї тільки в другій половині VII — на початку VI ст. до н.е. виникли перші грецькі поселення. Тому історичному розвитку грецького населення регіону були притаманні деякі специфічні риси. Із висвітлення політичної історії і соціально-економічного розвитку грецького населення Північного Причорномор'я в архаїчний період, який охоплює другу половину VII — VI ст. до н.е., й почнемо.

Схематичний план о.Березань:
а — розкопи; б — котлован;
в — спорудження нового часу.

Нижнє Побужжя. Початок колонізації Північно-Західного Причорномор'я пов'язаний із заснуванням вихідцями з Іонії в середині VII ст. до н.е. (або у 647/646 р. до н.е., за Євсевієм) першого поселення на острові Березань, який в давнину був півостровом, де порівняно легко можна було убезпечитись першопоселенцям. У Нижньому Побужжі на початку колонізаційного процесу не було будь-якого значного масиву осілого населення, а пам'ятки кочовиків представлені поодинокими похованнями. Пізніше, на зламі VII—VI ст. до н.е. або на початку VI ст. до н.е., за участю вихідців з острова Березань, на узбережжі Дніпро-Бузького лиману, була заснована Ольвія.

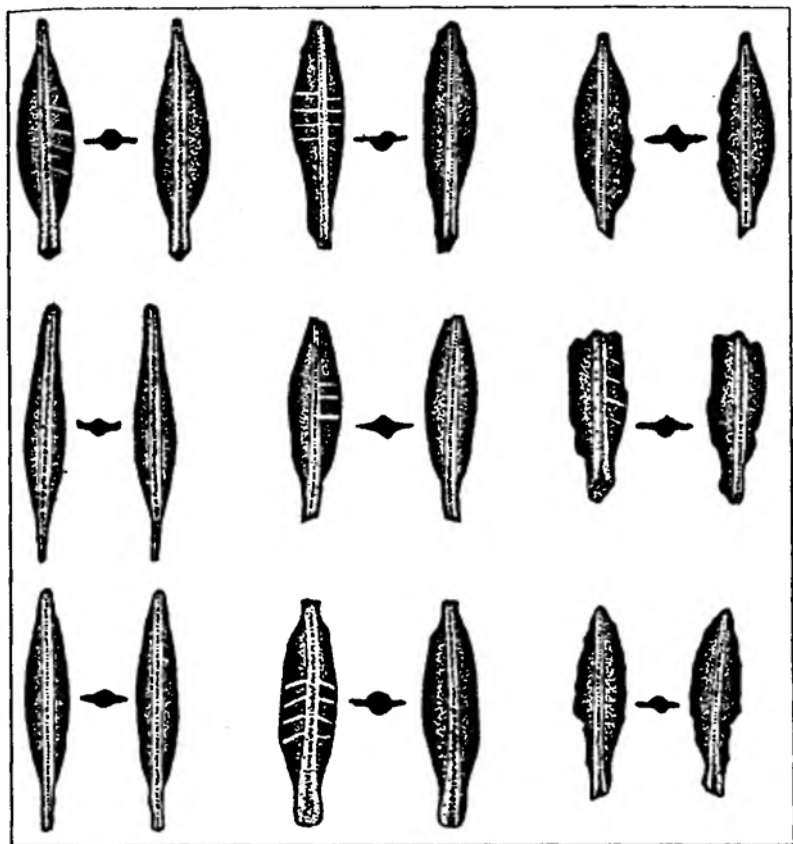

Кістяна пластина з пророцтвом дідімського оракула Аполлона (о.Березань. VI ст. до н.е.).

мельний фонд був невеликим. Для виробництва сільськогосподарської продукції використовувались землі, безпосередньо розташовані біля цих населених пунктів. Тут не було нестачі землі. Цим і пояснюється відсутність слідів чіткої регламентації землекористування. Звичайно, економічний потенціал господарств першопоселенців в даний час не може бути точно встановлений. Але наявність у ранніх археологічних шарах Березані та Ольвії певної кількості привозної розписної кераміки не дозволяє зменшувати обсяг їх товарної продукції.

Процес колонізації Нижнього Побужжя вивчений досить добре. Проте важко переоцінити значення для вивчення цього явища графіті на кістяній пластинці другої половини VI ст. до н.е., знайденої на Березані. Ця пам'ятка донесла до нас бачення цього процесу сучасниками, а може навіть і прямими учасниками переселення. Інтерпретація цього документа дає змогу уявити колонізацію Нижнього Побужжя в такому вигляді.

Спершу вихідцями з Мілета було засновано Борисфен (поселення на о.Березань) під покровительством головного божества — Аполлона Лікаря (середина — третя чверть VII ст. до н.е.). Згадка у графіті магічного числа Аполлона — «сім», дозволяє припустити, що засновниками цього поселення виступало кілька сімей, і тому контингент колоністів на першому етапі був невеликим. На другому етапі, під егідою Аполлона

Монети у вигляді стріл.

Лікаря, відбувається становлення Борисфена і закріплення переселенців у Нижньому Побужжі (остання третина VII ст. до н.е.). У першій чверті VI ст. до н.е., розширюється масштаб колонізаційного процесу. Виникає Ольвія і ряд сільськогосподарських поселень на берегах лиманів, що сприяло зростанню економічних можливостей єдиного Березансько-Ольвійського поліса, який отримав назву Борисфен. Це ознаменувалось спочатку випуском монет-стрілок. Останній етап колонізації пов'язаний з освоєнням земель на значних територіях Нижнього Побужжя і влаштуванням Ольвії під патронатом уже Аполлона Дельфінія. Як бачимо, перед нами досить довгий і поетапний процес колонізації Нижнього Побужжя, який, виходячи з тексту графіті та інших даних, мав цілеспрямований характер і

знаходився під патронатом головного божества Мілету — Аполлона, спочатку Лікаря, а потім Дельфінія. Таким чином, у другій половині VI ст. до н.е. у Нижньому Побужжі завершилось формування поліса з єдиним борисфенським або ольвійським громадянством.

Широке археологічне дослідження сільськогосподарської території дозволяє сьогодні провести кореляцію свідок епіграфічних джерел з даними археології. Залучаючи до історичних реконструкцій масовий археологічний матеріал, з'ясуємо, що освоєння греками Нижнього Побужжя почалось у другій чверті VI ст. до н.е., коли поселення, засновані вихідцями з Березані, з'являються на лівому березі Березанського лиману. У другій половині цього ж століття античні поселення досягають широти сучасного м. Миколаєва і частково займають лівий берег Бузького лиману. В останній чверті VI ст. до н.е. процес заселення території закінчується, і на поселеннях Нижнього Побужжя до кінця першої третини V ст. до н.е. не спостерігається будь-яких суттєвих змін.

Освоєння значних районів у Нижньому Побужжі протягом VI ст. до н.е. дозволяє погодитися з тими дослідниками, які розглядають це явище у тісній взаємодії з притоком сюди нових груп поселенців з Іонії, в результаті чого виникла значна концентрація землеробського населення. Регулятором освоєння всього регіону був єдиний Березансько-Ольвійський поліс, формування якого завершилося у другій половині VI ст. до н.е. Розселення переселенців на території Нижнього Побужжя йшло з міських центрів і регулювалося полісними магістратами.

У процесі аналізу археологічного матеріалу досить повно вивчена типологія сільських поселень Нижнього Побужжя архаїчного періоду, які представлені трьома основними типами. Це невеликі поселення, які можна визначити як хутори, площею 0,2 га, переважно на правому березі Бузького лиману, на північ від Ольвії. До другого відносяться поселення середніх розмірів, площею від 2—3 до 5—8 га, які домінували в районі Березанського та Буго-Дніпровського лиманів, на південь від Ольвії. Третій представлений великими поселеннями площею 50—80 га, які розташовані поблизу Ольвії.

На всіх типах сільських поселень у процесі розкопок зафіксовано групи житлових і господарських землянок і напівземлянок та господарські ями. Такі комплекси були атрибутовані як «модулі» або «кущі». Переважна більшість таких «модулів» складалася з житлового ядра, навколо якого групувалися землянки і напівземлянки менших розмірів, зернові і господарські ями. Кожний «модуль» був розташований ізольовано від інших комплексів, а простір між ними використовувався для вирощування городини та зернових. Така структура забудови була характерна як для невеликих, так і дуже великих поселень, що свідчить

про однорідність складу їх мешканців і схожість функціональної спрямованості всіх поселень.

Зараз накопичено значний матеріал, який дозволяє атрибутувати «модулі» або «кущі» як окремі ойкоси (господарства) грецьких колоністів, з яких формувалися невеликі і значні поселення. Такі ойкоси були господарськими одиницями, якими володіли окремі сім'ї. Єдина для всього Нижнього Побужжя структура різних поселень дозволяє припустити, що це пояснюється не стільки різним соціальним станом їх мешканців, скільки особливостями процесу освоєння земель у різних районах Нижнього Побужжя.

На території Ольвії другої половини VI ст. до н.е. щільність забудови була вища. Тому тут не було місця для земельних наділів поряд або поміж земляночних комплексів. Під час розкопок простежено лише житлові землянки, які отримали назву «будинок колоніста», а господарчі та зернові ями зустрічаються рідко. Це свідчить, що Ольвія відразу формувалася як міський центр.

Ольвія зароджувалась як громадська община, і кожний її член мусив бути землевласником. Де ж розміщувалися земельні наділи ольвіополітів? Якщо звернутися до пам'яток сільської округи, то найбільш вірогідно, що великі поселення, розташовані в околицях Ольвії, і являли собою земельний фонд поліса. На поселенні Широка Балка, наприклад, було знайдено кераміку кінця VII — першої половини VI ст. до н.е., що дозволяє припускати наявність саме тут земельних ділянок першопоселенців. У справедливості сказаного переконує і відсутність на великих приольвійських поселеннях будівель, які можна було б розглядати як громадські або культові споруди. Окрім того, на поселенні Широка Балка, на відміну від переважної більшості інших пам'яток хори Ольвії, не простежено розриву в культурному шарі другої половини VI — III ст. до н.е. Отже, тут земельний фонд експлуатувався безперервно.

Дещо інакше треба атрибутувати поселення невеликих і середніх розмірів. Вони виникли пізніше, ніж поселення в безпосередній ольвійській окрузі. Звичайно, що переселенці, які пізніше прибули у Нижнє Побужжя, отримували землю в більш віддалених від центру місцях. Показова і топографія поселень середніх розмірів другої половини VI ст. до н.е., які, як правило, було розташовано південніше Ольвії. Саме тут, у районі Березанського лиману, грецькі сільськогосподарські поселення виникли у другій чверті VI ст. до н.е., трохи раніше, ніж в інших районах Нижнього Побужжя. Тому збільшення тут кількості поселень середніх розмірів у другій половині VI ст. до н.е. можна пов'язати з певною колонізаційною хвилею. Середні розміри поселень дозволяють припустити, що сюди переселялися не окремі сім'ї, а більш-менш значні групи населення.

І нарешті, поселення, невеликі за площею, або хутори, яких сьогодні відомо досить багато, переважають на півночі від Ольвії. Це свідчить, що освоєння цього району Нижнього Побужжя почалося порівняно пізно, до того ж, у другій половині VI ст. до н.е. сюди греки переселялися невеликими групами, і тому тут оброблялося менше землі. Така послідовність освоєння сільсько-господарських районів у Нижньому Побужжі добре узгоджується з хронологією пам'яток, досліджених південніше і північніше Ольвії.

Вважається, що населення сільських поселень ольвійської периферії являло собою територіальні (сусідські) общини. Однак на користь такого висновку зараз немає надійних даних. Скоріше, відсутність на більшості досліджених поселень залишків чіткого планування і будь-яких культових або громадських споруд, без яких існування общини було неможливим, протирічить цьому. Адже община в станово-класовому суспільстві являла собою малу соціальну групу і лише за наявності організованої державної структури могла виступати як адміністративна та фіскальна одиниця, а також власником і утримувачем землі. При цьому вона повинна була гуртуватися навколо певного божества-покровителя. Яскравим прикладом цьому слугує Бейкушське поселення. Тому в даний час не можна з певністю атрибутувати кожне сільське поселення як окрему територіальну (сільську) общину. А Бейкушське поселення є скоріш винятком, аніж правилом. Не виключено, що тут було розташоване загальнонародне святилище.

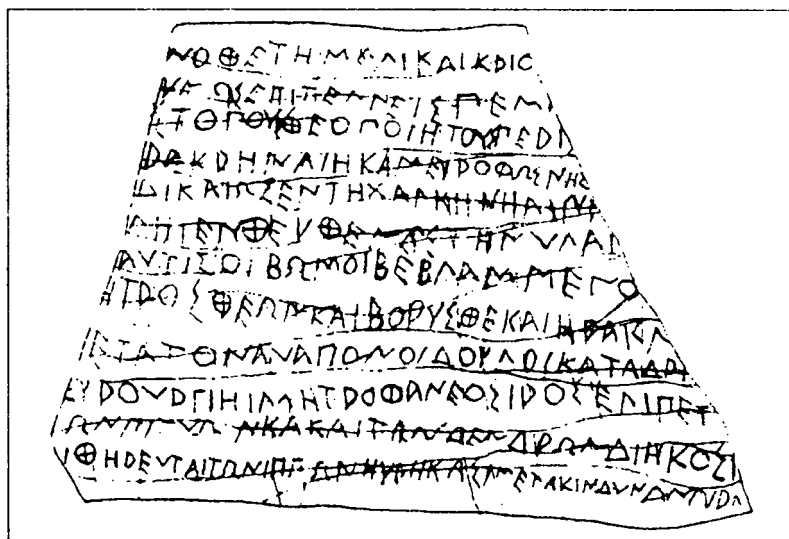
Говорячи про громадську організацію населення в сільських поселеннях, слід передусім враховувати, що їх переважна більшість виникла під час цілеспрямованої діяльності Березансько-Ольвійського поліса. У процесі переселення греків з Іонії та інших міст поліс на початковому етапі свого розвитку був зацікавлений у певному розширенні громадянського колективу, який поповнювався новими переселенцями. Хоча з колонізаційної практики добре відомо, що друга і наступні хвилі переселенців не користувалися однаковими правами порівняно з сім'ями першопоселенців та їх нащадків. Епойки, як правило, отримували землю на незайманих ділянках, або ж з неподільного фонду. Їх наділи були меншими, а якість землі гіршою. Це вело до утворення в середовищі громадянського колективу більш привілейованого прошарку — полісної аристократії, і об'єктивно сприяло ущемленню політичних прав епойків, що було причиною соціальних конфліктів між нащадками першопоселенців і представниками нової колонізаційної хвилі.

До останнього часу, стосовно Ольвії, про соціальні конфлікти можна було говорити лише теоретично, хоча на можливість протистояння першопоселенців і епойків дещо вказувала на-

явність аристократичної верхівки серед мешканців міста. Це дозволило припустити, що у другій половині VI ст. до н.е. правління Ольвійським полісом було аристократичним. Введення аристократичного або олігархічного правління за умов притоку нових колоністів дозволяло кількісно невеликій групі населення, перш за все нащадкам першопоселенців, що володіли певним майном, зберігати за собою той обсяг прав, який відрізняв їх політико-правовий статус від становища епойків

Нещодавно це важливе положення було підтвержене новим епіграфічним джерелом. Це текст уже згадуваного графіті на кістяній пластинці з Березані. У ньому говориться про конфлікт між першопоселенцями й епойками. Цей соціальний конфлікт було розв'язано завдяки введенню культу «розумного дельфіна», тобто Аполлона Дельфінія — головного божества Мілету. В результаті якихось не з'ясованих поки що обставин громадянський мир у полісі було відновлено, і епойки, вірогідно, були урівняні в правах з нащадками першопоселенців. На користь цього свідчить заміна культу Аполлона Лікаря культом Аполлона Дельфінія, який відображає політичну ситуацію і шлях вирішення соціального конфлікту у другій половині VI ст. до н.е. в Ольвії.

Усе це дозволяє стверджувати, що земельний фонд, освоєний протягом другої половини VI ст. до н.е., належав полісу, який був верховним власником і розпорядником території в Нижньому Побужжі. З цього земельного фонду виділялися на-

Графіті з «Листом жерця». Ольвія. VI ст. до н.е.

діли новим колоністам. Структура сільських поселень другої половини VI ст. до н.е., де головною господарською одиницею був ойкос, свідчить, що земля виділялася сім'ям, а не общинам. Тому мешканці ближніх і віддалених від Березані та Ольвії районів у своїй переважній більшості, очевидно, були громадянами поліса, а не територіальних (сільських) общин на полісній землі. Структура житлово-господарських комплексів дозволяє вважати, що на таких поселеннях жили дрібні земельні власники, які не використовували працю соціально залежних груп населення.

Окрім земель поліса, в архаїчний період формується храмовий земельний фонд, який розглядався як власність богів. Поки що про цю категорію земель можна говорити лише здогадно. Не виключено, що такі угіддя розташовувалися в Гілеї, де було святилище Кібели та вівтарі інших божеств. Наявність тут загальнополісних святинь дозволяє припустити, що частина прибутку від експлуатації ресурсів цього району могла йти на потреби храмів. Про це можна говорити, виходячи з так званого «листа жерця» третьої чверті VI ст. до н.е. на уламку амфори, де говориться про вивіз лісу із Гілеї. Окрім цих двох категорій земель, поліс розпоряджався і громадськими землями, прибуток від експлуатації яких ішов на потреби громадської общини в цілому.

Виходячи з археологічного матеріалу, зараз можна стверджувати, що основою економіки Березансько-Ольвійського поліса було сільське господарство, що базувалося на дрібному громадянському землеволодінні, тобто тій формі, яка була характерною для початкового етапу полісної соціально-політичної організації суспільства. Крім освоєння значних сільськогосподарських територій, де головним чином вироблялися продукти харчування, в архаїчний період іде процес зародження і становлення ремесла, яке, однак, було тісно пов'язане з сільським господарством і було спрямоване на задоволення потреб першопоселенців.

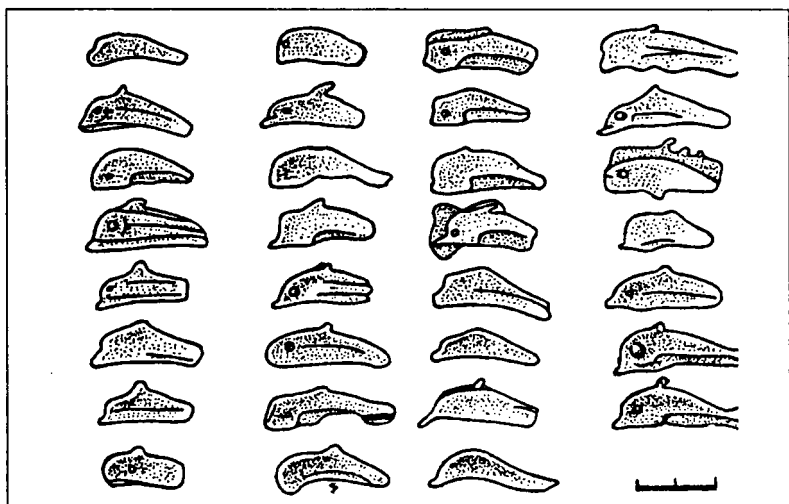
На жаль, про характер організації ремісничого виробництва у Нижньому Побужжі, з огляду на вкрай обмежений характер

Зображення античної кузні на чорнофігурній вазі з Орвієто (1) та вазі з Вільчі (2).

джерел, говорити щось певне поки важко. Проте, археологічні дослідження Березані і сільських поселень свідчать, що тут велась переробка вовни, існувало ткацтво, гончарство, обробка кістки та інші види ремесел, які концентрувалися в ойкосах і насамперед носили домашній характер. Винятком, мабуть, є лише металургія та металообробка, які через технологію виробництва потребували спеціалізованих майстерень. Цей вид ремесла був в основному зосереджений на Березані та Ольвії.

У першій половині VI ст. до н.е. на території Кінбурзького півострова, на Ягорлицькому поселенні, з'являються ремісничі майстерні з виготовлення виробів із заліза та бронзи. Але з огляду на несутільне залягання на Ягорлицькому поселенні культурного шару, зафіксованого на порівняно великій території і відсутності довготривалих житлових будівель, на сьогодні говорити про цю пам'ятку, як про самостійне стаціонарне поселення, передчасно. Тут була сезонна реміснича діяльність, якою займалися вихідці з Березані. Тому не можна стверджувати, що металургія і металообробка вже в цей час носила винятково товарний характер, і майстерні працювали виключно на ринок. Знахідки при розкопках сільських поселень і Ольвії ливарних форм і предметів, пов'язаних з металургією, свідчать про натуральний характер такого виробництва, яке частково орієнтувалося на замовлення або обмежений ринок. Розвиток металургії у цей період на сільських поселеннях, на противагу IV—III ст. до н.е., був зумовлений тим, що Ольвія, як міський центр і

Скарб ольвійських дельфіноподібних монет з розкопок на о.Березань.

центр ремісничого виробництва, ще повністю не сформувалася. Тобто, економіка грецького населення Нижнього Побужжя в основному мала натуральний характер, а товарні відносини на початковому етапі існування поліса тільки зароджувалися.

Проте певний рівень розвитку господарства обов'язково повинен був спричинитися до появи якоїсь кількості надлишків продукції сільськогосподарського виробництва та ремесла, що сприяло зародженню обміну між господарчими одиницями. Виникнення обміну, а в подальшому — внутрішньої торгівлі, було зумовлено не значним галузевим розподілом праці, а життєвою необхідністю отримати той продукт, знаряддя праці або побутову річ, які не могли бути виготовлені в окремих ойкосах. У Нижньому Побужжі уже у першій половині VI ст. до н.е. фіксується обмін із застосуванням грошового еквіваленту, роль якого виконували монети-стріли, семантично пов'язані з культом Аполлона Лікаря. Найявність невеликих грошово-речових скарбів на Березані та деяких сільських поселеннях свідчить, що вже на початковому етапі колонізації Нижнього Побужжя з'явився певний грошовий еквівалент. Він використовувався не тільки в торгівлі, а й був предметом накопичення. Трохи пізніше, у другій половині VI ст. до н.е., на зміну монетам-стрілкам приходять монети-дельфінчики, які стали основною грошовою одиницею на всій території єдиного Березансько-Ольвійського поліса.

Саме поява в ойкосах надлишків продукції, в першу чергу сільськогосподарської, є головною причиною появи монет у Нижньому Побужжі. Разом з тим, відсутність слідів великого землеволодіння виключає концентрацію значної маси товарної продукції в одних руках, а це неминуче веде до того, що в торговельних операціях провідну роль починають відігравати посередники, які шляхом придбання невеликих партій зерна у дрібних землевласників формували більш-менш значні партії для вивозу в Грецію та Малу Азію. Саме для розрахунку з постачальниками невеликих партій продукції, в першу чергу, і потрібна була дрібна мідна монета. Проте на початковому етапі обмін в основному ще носив натуральний, а не товарний характер. Це було зумовлено не відсутністю галузевого розподілу праці, а існуванням у Нижньому Побужжі сукупності порівняно невеликих ойкосів. Саме мешканці Березані, а трохи пізніше Ольвії і її хори в архаїчний період, а не варвари лісостепу і степу, були споживачами тих товарів, які сюди ввозилися з Греції, про що свідчить співвідношення імпоротної кераміки і амфор, знайдених на цих пам'ятках під час розкопок.

Якщо стосовно до архаїчного періоду і можна говорити про зовнішню торгівлю, то вона в основному базувалася на вивозі у Середземномор'я і Малу Азію продукції сільського господарства. А в обмін на неї в Нижнє Побужжя привозилася маслина-

ва олія в амфорах, а також реміснича продукція. Але через те, що процес освоєння сільськогосподарських територій тільки розпочався, немає підстави перевищувати роль зовнішньої торгівлі в економіці населення Нижнього Побужжя, хоча і повністю заперечувати її наявність зараз навряд чи можна.

Соціальний склад населення Березані, Ольвії і особливо сільських поселень Нижнього Побужжя архаїчного періоду був більш-менш однорідним. Основну масу його становили громадяни — дрібні землевласники, які, судячи з структури архаїчних поселень, здобували засоби існування власною працею і працею членів своїх сімей. Відсутність слідів якихось яскраво означених великих спеціалізованих ремісничих комплексів на поселеннях Нижнього Побужжя, а також на Березані та Ольвії, не дозволяє говорити про значний прошарок ремісників у цей період. Увесь комплекс матеріалів свідчить, що основою господарства був ойкос, а спеціалізація ремісничого виробництва тільки зароджувалась. Таким чином, головна маса населення поліса в архаїчний період була громадянським колективом, який складався з дрібних вільних виробників, однорідних за своїм соціальним і майновим станом.

Проте, поряд з цим, уже в архаїчний час розпочинається процес соціальної диференціації, який базувався на більш широких політичних правах нащадків першопоселенців, порівняно з епойками. Саме цей прошарок і становить аристократію поліса, з середовища якого до моменту урівняння в політичних правах з епойками в третій чверті VI ст. до н.е. формувалася правляча верхівка. Важко сказати щось певне стосовно її питомої ваги у відношенні до всього громадянського колективу, але характер археологічних пам'яток дозволяє стверджувати, що вона в архаїчний час була незначною. Яскравим представником соціальної верхівки був Анаксагор, про якого йде мова у листі Ахіллодора.

Поки рано говорити щось певне стосовно питомої ваги залежних верств у складі мешканців Березансько-Ольвійського поліса. Важливим джерелом з цього питання є лист Ахіллодора і так званий «лист жерця». Поряд з різними категоріями вільного населення, тут, на думку дослідників, згадуються раби. Однак семантика терміну «дулос» не дозволяє прямо ототожнити його виключно з рабами класичного типу. Як було доведено, термін «дулос» є не груповим, а загальним, і ним могли позначати різні соціально залежні групи населення. Тому використання терміна «дулос» у листах без будь-яких додаткових даних необхідно розглядати як дуже широке поняття «несвободи», яке протиставлялося поняттю «свобода», але не обов'язково рабство класичного типу. Таким чином, говорячи про форми залежності, необхідно спиратися не на наявність того чи іншого

терміну в епіграфічних джерелах, а на всю сукупність даних, яка є з цього питання, і в першу чергу на рівень соціально-економічного розвитку конкретного суспільства на певному його історичному етапі.

Виходячи з цього, важко погодитися з висновком про те, що дані листа Ахіллодора і «жерця» свідчать про широкий розвиток рабства в архаїчний період і навіть про торгівлю рабами, які, як вважається, у переважній більшості були вихідцями з варварського середовища. Навіть якщо визнати, що у листі Ахіллодора, згадується рабовласник, який був хазяїном кількох рабів, хоча це досить проблематично, то це ще не говорить про широкий розвиток рабовласницьких відносин, бо з тексту не зрозуміло, чи використовувалися раби у сфері матеріального виробництва.

Увесь комплекс археологічних матеріалів, який отримано при розкопках Ольвії, Березані та хори у Нижньому Побужжі, свідчить про досить скромне майнове положення Анаксагора порівняно, наприклад, з рабовласниками Афін. Наявні дані дозволяють говорити лише про низку соціальних категорій населення, але не дають можливості визначити питому вагу тієї чи іншої групи у суспільстві. Також, припускаючи варварське походження рабів, згаданих у листі, та работоргівлю, слід пам'ятати, що в архаїчний період в околиці Ольвії не було стабільного населення, з середовища якого міг іти значний їх приплив. Крім того, концентрація в Ольвії значної кількості рабів з кола аборигенів, була небезпечною. Тому, говорячи про рабів-варварів, слід враховувати і цей фактор, адже навряд чи поліс у цей час мав могутній апарат примусу, здатний утримувати у покорі значну масу рабів.

Але не можна повністю заперечувати наявність серед населення Березані та Ольвії залежних верств населення, в тому числі і рабів. Серед поховальних комплексів архаїчного періоду остронь стоїть група поховань у скорченому стані, або зовсім без інвентаря, або ж з досить скромним набором речей. До архаїчного періоду можна віднести 20 таких поховань, що становить 7% від загальної кількості могил архаїчної доби. Питання інтерпретації скорчених поховань, зафіксованих у ранніх некрополях античних центрів Північного Причорномор'я, ще остаточно не з'ясоване. Але є низка даних, які свідчать про те, що їх слід розглядати як показник не етнічної належності, а соціального стану померлих. Її можна пов'язати з соціально залежним прошарком з числа домашніх рабів сімей громадян. Незначний відсоток таких поховань на Березані і в ранньому некрополі Ольвії добре збігається з висновком про досить скромний добробут загальної маси населення. У листі Ахіллодора згадується також ряд осіб, які належали до кількох соціальних груп, хоча їх становище у суспільстві

точно не вказано. Але на основі цих даних не можна говорити про значну соціальну диференціацію грецького населення.

Довгий час вважалось, що вже в архаїчний період у Нижньому Побужжі йшов процес змішування греків-колоністів з варварами, внаслідок чого населення цього регіону було етнічно неоднорідним. Але з цим сьогодні погодитися важко. Населення материкової і острівної Греції в етнічному плані ніколи не було єдиним, про що свідчать, в першу чергу, матеріали античних некрополів, у яких простежено розмаїття форм поховального обряду. Це пояснюється особливостями розвитку Греції в архаїчний і класичний періоди, коли соціально-економічне і громадське життя концентрувалося в рамках невеликих громадянських колективів полісів, що не могло привести до складання на території Еллади єдиної грецької народності з стійкими і єдиними етнографічними ознаками. В елліністичний період, не дивлячись на включення полісів в структуру територіальних держав, становище змінилось мало, адже втрата греками своєї незалежності також не сприяла формуванню етнічної самосвідомості і їх консолідації. Скоріше навпаки, в цей час греки підпали під різноманітний вплив, і в першу чергу східний, що і наклало на їхню культуру своєрідний відбиток.

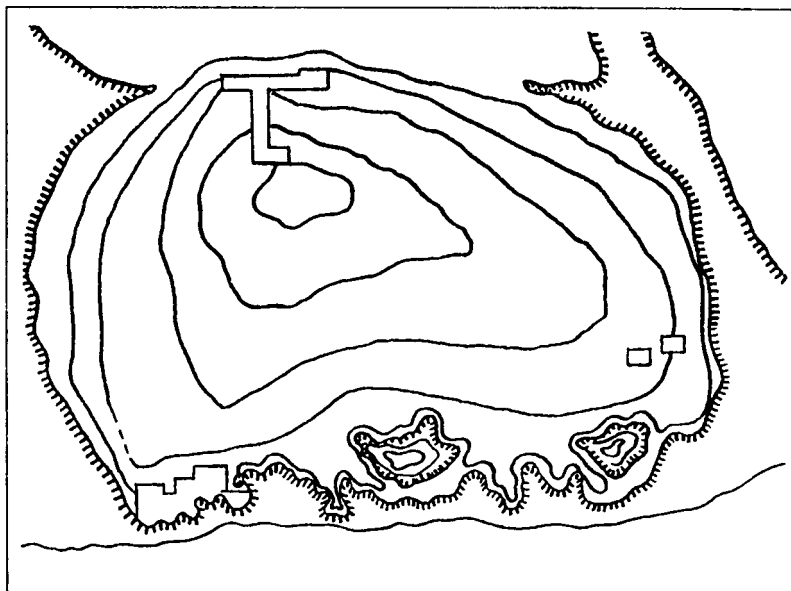
Північне Причорномор'я у цьому відношенні не було винятком. Як свідчать результати досліджень некрополів і простопографічний матеріал, населення античних держав регіону не було етнічно однорідним. Для різних районів Північного Причорномор'я були характерні свої етнічні особливості, зумовлені певною специфікою соціально-економічного, політичного і культурного розвитку, а також характером взаємин з варварським оточенням. Тому говорячи про етнічний склад населення того чи іншого античного державного утворення, методично правильним є виділення загально-еллінських рис у культурі та ідеології, поряд не тільки з привнесеними, варварськими, а й особливостями, притаманними тільки певному району Причорномор'я, поява яких в значній мірі була зумовлена специфікою історичного і соціально-економічного розвитку.

Слід пам'ятати, що у класовому суспільстві ритуал поховання втрачає зв'язок з публічними проявами культу, характерними для родового суспільства і, як правило, стає обов'язком не роду або общини, а сім'ї, яка була економічною основою суспільства. Для визначення етнічної належності похованих вирішальною є відповідність поховального обряду загальногрецьким уявленням про потойбічне життя і тісний його зв'язок з ідеологічними канонами античного світу, в яких, поряд з новаціями, були сильні пережитки патріархально-родового ладу, а не пошук чисто грецьких чи чисто варварських елементів у похованнях.

Через особливості соціально-економічного устрою громадянської общини доступ у неї негромадян був завжди надто складним. Тому будь-яке значне етнічне змішування першопоселенців, безумовно громадян, з аборигенним елементом уявляється маловірогідним, тим більше, що, як уже зазначалось, такого населення тут не було. Відомий висновок про присутність у складі населення Березані, Ольвії та сільської округи Нижнього Побужжя негрецького прошарку населення базується головним чином на результатах аналізу ліпної кераміки та інших матеріалів, які важко піддаються інтерпретації. Однак, якщо звернутися до кількісного співвідношення ліпної й кружальної кераміки архаїчної доби та даних просопографії, то стає зрозумілим, що її відсоток у загальній масі археологічних знахідок незначний, а варварські імена поодинокі. Тому, якщо варвари і жили у вказаних центрах, то їх було мало, і вони не могли відігравати суттєвої ролі у становленні і розвитку грецьких апойкій.

Крім того, слід враховувати, що склад грецьких поселенців, не являв собою єдиного етносу у сучасному розумінні цього терміну, а включав представників цілого ряду етнічних груп як із самої материкової Греції і островів Егейського моря, так і з Малої Азії, звідки головним чином ішов приплив переселенців. А це, в свою чергу, повинно було накласти певний відбиток не тільки на етнічний склад населення Нижнього Побужжя, а й на його матеріальну культуру. Мабуть, зараз тільки в такому розумінні можна говорити про гетерогенне населення Нижнього Побужжя. Якщо поряд з греками і мешкали якісь окремі варвари, або навіть їх невеликі групи, то говорити про якусь етнічну метизацію або асиміляцію в архаїчний період відносно Нижнього Побужжя не можна. В кількісному відношенні тут, безумовно, перевищували етнічні елліни, що добре ілюструється не тільки матеріальною культурою, але, особливо, речами, які характеризують релігійні уявлення населення.

Нижнє Подністрів'я було другою зоною грецької колонізації Північно-Західного Причорномор'я, де у другій половині — кінці VI ст. до н.е. були засновані два грецьких поселення, Ніконій та Тіра, які згодом стали порівняно великими античними центрами. З приводу часу заснування Ніконія в літературі немає єдиної думки. Одна група дослідників вважає, що Ніконій був заснований близько середини — другої половини VI ст. до н.е. Інші — що він виник у результаті колонізаційної діяльності жителів Істрії трохи пізніше, в останні десятиріччя VI ст. до н.е., одночасно з заснуванням на правому березі Дністровського лиману Тіри, яка спершу називалася Офіуссою. До того ж, слід підкреслити, що майже до IV ст. до н.е. на берегах Дністровського лиману, як і у Нижньому Побужжі, не було більш-менш значного масиву пам'яток фракійського та скіфського населення, які б дозволяли гово-

Схематичний план античного Ніконію за М.С.Сініциним.

рити про зіткнення греків на початковому етапі колонізації із значним масивом тубільного населення. Скіфські поховання VI—V ст. до н.е. тут поодинокі. Це, поряд із сприятливими умовами регіону, і стало основною причиною заснування на берегах Дністровського лиману грецьких апойкій. Зараз встановлено, що Тіра та Ніконій були засновані під час іонійської хвилі переселення. Археологічні дослідження, проведені в останні десятиріччя, показали, що якщо на лівому березі Дністровського лиману в VI—V ст. до н.е. виникла ще ціла низка античних поселень, то на правому, аж до IV ст. до н.е., Тіра залишалася практично єдиним античним центром. Зараз важко з певністю говорити про причини цього явища, але можна припустити, що таке нерівномірне розподілення пам'яток пояснюється порівняно скромним людським ресурсом Тіри, куди приплив нових переселенців із Іонії якийсь час не міг відбуватися в широких масштабах, у зв'язку з розгромом персами Мілету 494 р. до н.е. Тому освоєння правого берега Дністровського лиману почалось дещо пізніше, ніж лівого, куди приплив населення міг здійснюватись з району Істрії, жителі якої, найімовірніше, брали участь у заснуванні Ніконія. На користь саме такого перебігу подій свідчать аналіз керамічного комплексу з Істрії, Ніконія та Тіри, а також знахідки істрійських монет на Роксоланівському городищі. Таким чином, у Нижньо-

му Подністров'ї фіксуються два колонізаційних потоки, в результаті яких були засновані Ніконій та Тіра. Причому, перший у VI—V ст. до н.е. був основним центром грецької колонізації Нижнього Подністров'я.

Ранні археологічні шари Тіри вивчені поки що погано, однак зараз все ж таки, можна говорити, що рання Тіра являла собою невелике античне поселення, а її мешканці обробляли наділи порівняно обмеженої площі поряд з містом. Відсутність в околицях Тіри у VI—V ст. до н.е. значної кількості варварського населення не дозволяє говорити про значний розвиток торгівлі, що підтверджується досить пізнім початком карбування власної монети. Дослідники вважають, що Тіра в цей час могла входити до складу єдиного поліса, центром якого був Ніконій. Основним заняттям тірасців було сільське господарство. Відсутність міських монетних емісій говорить на користь натурального господарства, не дивлячись на знахідки окремих іногородніх монет. Рабська праця і взагалі залежне населення могли використовуватися в дуже обмеженій мірі. Тому неправомірним здається висновок про формування Тіри як рабовласницького центру. Наявні сьогодні дані дозволяють вважати, що рання Тіра являла собою античну громадянську общину, добробут членів якої базувався на дрібному землеволодінні і праці членів сімей першопоселенців.

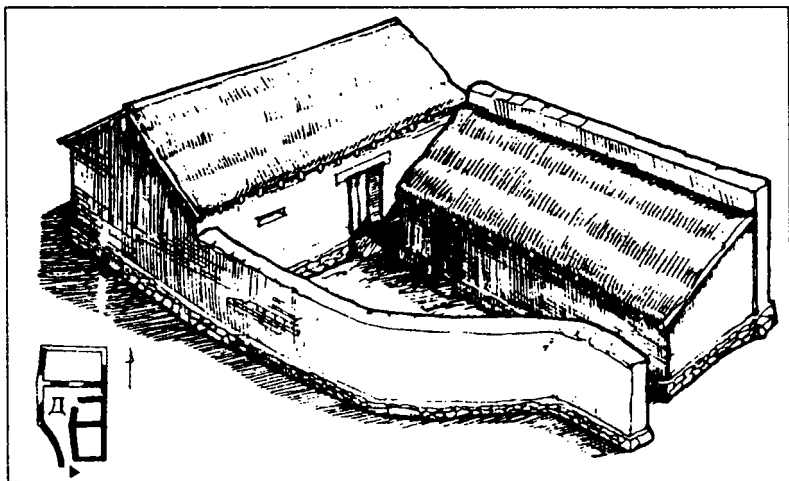
На лівому березі Дністровського лиману після заснування Ніконія, протягом порівняно короткого часу греками були освоєні досить значні території. Судячи з результатів археологічних розкопок і розвідок, у VI—V ст. до н.е. тут існувало 12 поселень греків. З початку V ст. до н.е. Ніконій починає карбувати власну монету, що дозволяє розглядати його як поліс. Благополуччя його мешканців базувалося на сільському господарстві, про що свідчать не лише археологічні матеріали, а й сліди розмежування землі на окремих ділянках його околиці.

Спочатку Ніконій був не містом, в античному його розумінні, а поселенням міського типу, де населення мешкало в напівземлянках і не було громадських будівель. Мабуть, можна погодитися з тим, що саме через Ніконій йшло освоєння земель на лівому березі Дністровського лиману, і він наприкінці VI— на початку V ст. до н.е. був центром «внутрішньої колонізації» регіону, звідки йшов потік переселенців для створення нових сільськогосподарських поселень.

На лівому березі Дністровського лиману зараз відомо кілька типів поселенських структур. Це тимчасові стоянки, невеликі хутори, розташовані в околиці Роксоланівського городища, і більші поселення, такі як Надлиманне 6. На противагу Ніконію, будь-якої системи в розташуванні житлово-господарчих комплексів на поселеннях не простежується, що свідчить про «кущовий» або ойкосний спосіб забудови

Ольвійського полісу, з одного боку, і Ніконія та Тіри — з другого. Основну масу населення, як центральних населених пунктів полісів, так і сільських поселень, становили представники класу дрібних вільних виробників, які відіграли вирішальну роль у процесі матеріального виробництва, що було характерною рисою розвитку не лише Північно-Західного Причорномор'я, а й античного світу в цілому. Поряд з цим вже у VI ст. до н.е. почався поступовий процес соціальної диференціації, масштаби якої не можна перебільшувати. Найактивніше він ішов у Нижньому Побужжі, де в економічному розвитку, що базувався на натуральному господарстві, швидшими темпами йшло зародження елементів товарного виробництва. В результаті цього тут фіксується поява, з одного боку, відносно заможного прошарку, мабуть землевласників та торгівців, з якими можна пов'язати грошово-речові скарби і деякі поховання, відкриті в некрополях Березані та Ольвії. А з другого боку, — вже в архаїчний період виділяється прошарок порівняно бідних вільних громадян.

Східний Крим і узбережжя Керченської протоки. Боспор був ще одним районом, де в процесі грецької колонізації виникають грецькі поселення. На початку другої чверті — в середині VI ст. до н.е. тут були засновані Пантікапей, Німфей, Мірмекій, Тірітака, Кепи, Гермонасса і деякі інші центри, а також Феодосія. Перша хвиля грецької еміграції на Боспорі датується 580—560 рр. до н.е. Вона була пов'язана з лідійською експансією, спрямованою проти грецьких центрів Іонії, і гострою соціальною боротьбою в Мілеті, яка призвела до загибелі його хори. Часом після встановлення персидського протекторату над Іонією,

Архаїчна житлова споруда з Пантікапею за С.Д.Крижицьким.

546 р. до н.е., і укладенням союзу Мілета з Кіром датується друга хвиля еміграції на Боспор.

У VI ст. до н.е. грецькими переселенцями з Іонії була освоєна вузька смуга на західному узбережжі сучасної Керченської протоки, Таманський півострів, заснована Феодосія, а також виник ряд населених пунктів у районі сучасної Анапи та Новоросійська. Таким чином, вимушена еміграція греків з Іонії була досить масовою, і під час цього процесу були освоєні значні території.

Зараз установлено, що на сучасному Керченському півострові у VI—V ст. до н.е. існувало 26 грецьких населених пунктів. Основна маса населення тут була сконцентрована у невеликих аграрних містечках, розташованих на морському узбережжі, у зручних для оборони місцях. Їх мешканці обробляли землю безпосередньо біля місця проживання. Археологічні матеріали з розкопок Мірмекія свідчать, що тут проживало населення невеликого достатку. Найзначнішими центрами у VI ст. до н.е. були Німфей та Пантікапей, якому у майбутньому належало стати столицею Боспорського царства.

Рання історія невеликих Боспорських міст, таких як Мірмекій, Тірітака, Порфмій, зараз практично невідома. Однак цікавою є точка зору про те, що у першій половині VI ст. до н.е. полісами на сучасному Керченському півострові були тільки два центри — Пантікапей та Німфей, до складу яких входили менші за розмірами поселення греків. В околицях Німфея і Пантікапею вже у VI ст. до н.е. з'являються неукріплені поселення, які склалися з низки окремо розташованих будівель, оточених присадибними земельними ділянками. Ці пам'ятки розташовані на сільськогосподарській території, яка належала цим центрам, і, мабуть, можуть розглядатися як земельні ділянки їх громадян.

На сільських поселеннях переважають однотипні будівлі, що свідчить про однорідний соціальний склад їх мешканців. Останнім часом у Кримському Приазов'ї відкрито ще декілька невеликих поселень, які пов'язуються з третьою колонізаційною хвилею або початком внутрішнього освоєння сільськогосподарських територій боспорськими греками, але характер цих поселень залишається ще неясним. Таким чином, стосовно межі VI—V ст. до н.е. про наявність будь-яких великих землеволодінь на Боспорі говорити не доводиться.

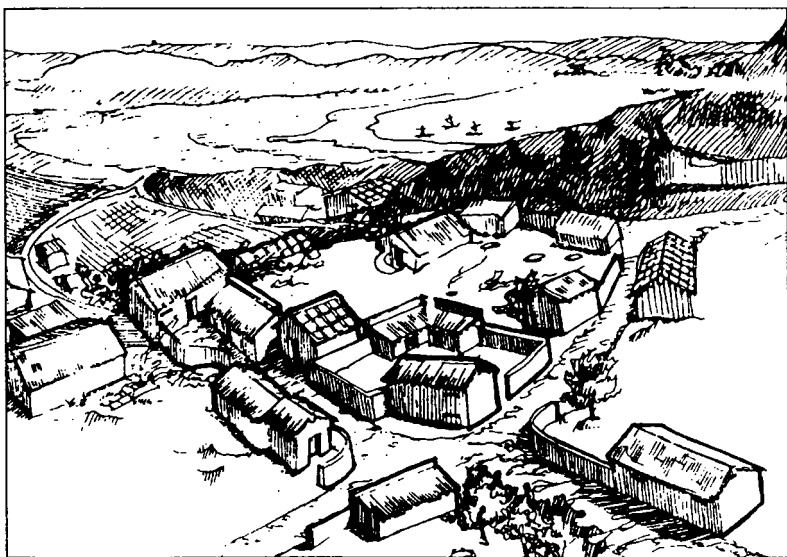
На сучасному Таманському півострові, в давній Сіндіці, картина була іншою. Тут зафіксовано 88 пунктів, враховуючи і міста, де виявлені археологічні шари і матеріал VI—V ст. до н.е. На відміну від Східного Криму, греками була заселена практично вся територія Таманського архіпелагу, за винятком острова Кандаур. Процес освоєння сільськогосподарських територій тут ішов вільно, без тиску ззовні. Наприкінці VI — на початку V ст. до н.е. міста не визначали тут ситуації. Пояснюється це тим, що

великі міста спочатку були місцем проживання землеробів і лише з часом стали аграрно-ремісничими і торговельними центрами.

На Таманському півострові зафіксовано втричі більше пам'яток VI—V ст. до н.е., ніж на Керченському, площа якого понад удвічі більша. В кількісному відношенні на Таманському півострові переважали невеликі земельні ділянки, які були основною формою античного землеволодіння.

Даних про розвиток ремесла у ранніх боспорських центрах дуже мало, і воно досліджене нерівномірно. Краше всього вивчено металообробне виробництво, сліди якого археологічно зафіксовані у Пантікапеї та Ториці. До другої половини VI—V ст. до н.е. в Пантікапеї відносяться залишки чотирьох невеликих бронзолivarних майстерень, відкритих на території житлових кварталів. Уже в цей час вони групувалися разом і складали ремісничий квартал. У таких майстернях у першу чергу виготовлялась зброя. Уже наприкінці VI ст. до н.е. в Пантікапеї почалось виробництво предметів торевтики. Бронзолivarне виробництво на межі VI—V ст. до н.е. існувало і в азіатській частині Боспору, в Фанагорії, де вже в цей час відливали статуї.

Майстерні з обробки металу в Пантікапеї були невеликими, і в них працювало всього по кілька чоловік. Виробництво не було диференційованим. В одній і тій самій майстерні виготовляли

Реконструкція кварталу ремісників кінця VI — початку V ст. до н.е. за М.Ю.Трейстером. Малюнок М.В.Львової.

метал, велись ковальські роботи, і продукція остаточно художньо оформлювалась, наприклад кісткою. Виділення на початковому етапі існування боспорських міст металургії, як спеціалізованої галузі матеріального виробництва, дозволяє вважати, що ремісники-металурги займали поважне становище в суспільстві.

Про інші галузі ремісничого виробництва зараз говорити щось певне важко. Але наявність у боспорських центрах гончарних печей VI—V ст. до н.е. свідчить про те, що вже в цей час за привізними зразками було налагоджено виробництво кераміки. Хоча керамічна тара VI—V ст. до н.е. вся привізна, що дозволяє зробити висновок про відсутність місцевого виробництва амфор і вина. Слід також відзначити наявність на ранньому етапі існування боспорських міст будівельного ремесла.

Розвиток сільськогосподарського виробництва і ремесла зумовив появу в середині — другій половині VI ст. до н.е. срібної монети, яку почали карбувати в Пантікапеї. Отже, в цей час внутрішній ринок Пантікапею досяг такого рівня розвитку, коли виникла потреба в грошовому еквіваленті. Цей висновок добре узгоджується з археологічними матеріалами, які свідчать про появу спеціалізованих ремісничих майстерень в Пантікапеї. Але на сільських поселеннях, в околицях боспорських міст, поки що не знайдено монет, хоча зафіксовані привізні амфори і столовий посуд. Це може свідчити про ще погано розвинений внутрішній ринок і розглядатися як показник того, що ці поселення були сільськогосподарською територією античних міст, яка оброблялася їх мешканцями.

Грошовий обіг раннього Пантікапею базувався на срібному статурі, який карбувався за егінською ваговою системою. На початковому етапі регулярно випускалися лише діоболі і дрібні фракції обола, які у кількісному відношенні, безумовно, переважали. Це дозволяє стверджувати, що в цей час переважали дрібні виробники і не було будь-якої значної торгівельної мережі, для обслуговування якої необхідна монета більшого номіналу. Ранні пантікапейські срібні монети поки що не знайдені на варварських пам'ятках, а виявлені лише на античних городищах. Це свідчить про обіг цих монет виключно на внутрішньому ринку міст Боспору. Як міжнародна монета, в цей час використовувалися золоті кізікіни. Таким чином, можна констатувати, що початок монетного карбування в Пантікапеї свідчить про більш швидкий його економічний розвиток, порівняно з іншими античними центрами Боспору.

Наявність привізних товарів, і перш за все вина і маслинової олії в амфорах, свідчить про певний розвиток не тільки внутрішньої, а й зовнішньої торгівлі. Ввіз продукції в амфорах з Малої Азії, Хіоса, Самоса, Клазомен, а пізніше і з інших центрів, дозволяє вважати, що в господарствах боспорських греків вироблялася якась кількість товарної продукції, яка вивозилась в інші центри. На користь цього свідчать могутні археологічні

шари Гермонасси VI—V ст. до н.е., насичені значною кількістю різноманітних імпортованих товарів високої якості.

Уже в архаїчну епоху греки проникають у дельту Дону, де в районі сучасного м. Таганрога археологічно фіксується грецька апойкія. А трохи пізніше, на зламі VI—V ст. до н.е., тут складається локальний варіант скіфської культури і виникає Єлизаветівське городище, яке стає значним центром, через який відбувалися економічні стосунки греків з варварським населенням. Торгівля тут велася не тільки вином, а й іншими товарами. Але боспорські купці здійснювали лише посередницькі торговельні операції, адже на пам'ятках Подніпров'я не зафіксовано боспорських амфор або якоїсь іншої керамічної продукції. Головними торговими партнерами боспорських греків у цей час виступали не скіфи, а сінди та меоти.

На основі даних про економічний розвиток Боспору VI—V ст. до н.е. можна зробити висновок, що основну масу населення боспорських міст становили греки-колоністи, які були членами громадянських общин і основою добробуту яких було сільське господарство. Грецьке населення боспорських міст складалось з першопоселенців і епойків, які не мали всієї повноти прав. Проте немає підстав говорити про наявність на Боспорі в цей час якоїсь значної групи залежного населення, у тому числі і рабів, яке було основним виробником матеріальних благ.

* * *

Отже, архаїчний період в історії грецького населення Північного Причорномор'я характеризується виникненням тут перших грецьких поселень, мешканці яких почали освоювати навколишні сільськогосподарські території. Причому в Нижньому Побужжі та Нижньому Подністров'ї цей процес проходив швидше, ніж у Східному Криму. Переважну більшість мешканців перших грецьких поселень становили греки-колоністи та їхні нащадки, а також епойки, які внаслідок гострої соціальної боротьби, як це сталося в Ольвії, лише пізніше одержали політичні права у повному обсязі. Основою економіки всіх без винятку грецьких поселень в цей час було сільське господарство. Ремесло та торгівля лише зароджувалися. Тому є вагомі підстави стверджувати, що основні матеріальні блага у цей час створювалися в невеликих господарствах громадян грецьких центрів. У галузі матеріального виробництва рушійною силою були дрібні вільні виробники, а праця рабів або інших залежних верств населення використовувалася дуже обмежено. Головним підсумком архаїчного періоду в античній історії Північного Причорномор'я було виникнення та становлення полісної соціально-політичної організації класичного типу.

АНТИЧНІ ДЕРЖАВИ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я В КЛАСИЧНИЙ ПЕРІОД (ДРУГА ЧВЕРТЬ V — ТРЕТЯ ЧВЕРТЬ IV СТ. ДО Н.Е.)

Класичний період в історії Греції та Східного Середземномор'я — доба найвищого розвитку полісів та еллінської культури. Але наприкінці V ст. до н.е. підйом матеріального виробництва й розвиток товарно-грошових відносин призвели до початку кризи полісної соціально-політичної організації, чим врешті-решт і було зумовлено завоювання Греції македонськими правителями. В античних центрах Північного Причорномор'я, з огляду на те, що вони знаходилися в далекому північному краї грецької ойкумени, розвиток історичних процесів, економіки та соціальних відносин ішов дещо повільніше. Тому необхідно на конкретному матеріалі розглянути стан, що склався, в окремих районах цього регіону, адже він мав свою специфіку.

Нижнє Побужжя і Нижнє Подністрів'я. У першій половині V ст. до н.е. у Нижньому Побужжі йшов процес зникнення античних сільських поселень, які входили до складу Ольвійської держави. Він почався на рубежі першої і другої чверті і завершився до середини V ст. до н.е. Після припинення існування більшості поселень хори продовжували існувати лише окремі поселення, розташовані в безпосередній околиці Ольвії. Покинувши свої поселення, частина населення переселялася у місто і його найближчі околиці, де близько середини V ст. до н.е. виникає так зване передмістя. Хронологічно з переселенням до Ольвії мешканців значної кількості сільських поселень Побужжя збігається з розповіддю Геродота про наявність у місті оборонних стін, хоча їх найбільш ранні археологічні залишки поки що датуються часом не раніше першої половини IV ст. до н.е.

Історична ситуація в Північно-Західному Причорномор'ї у V ст. до н.е. Причини зникнення великої хори в Нижньому Побужжі пояснюються по-різному. Велика група дослідників вважає, що цей процес був пов'язаний з формуванням Ольвії як міста-держави та переходом до більш чіткої організації її сільсько-господарської території. Проте, як відомо, під античним полісом розуміється громадянська община, основою економічного життя якої є земельний фонд, розподілений між її членами. Саме володіння землею і визначало політичну правоспроможність громадянина. Якщо вважати, що концентрація населення Ниж-

нього Побужжя в Ольвії до середини V ст. до н.е. є остаточною причиною формування тут полісної соціально-політичної структури, то необхідно буде визнати, що головним структуроутворюючим елементом і умовою існування поліса в цьому районі була не земельна власність, а її відсутність. Адже припинення життя на багатьох сільських поселеннях вело до зменшення сільськогосподарської території, і таким чином до скорочення соціальної бази полісної соціально-політичної організації. Не заперечуючи того, що в середині — другій половині V ст. до н.е. в Ольвії відбувались певні зміни в державному устрої, зараз можна стверджувати, що завершення формування полісної соціально-політичної структури у Нижньому Побужжі в основному завершилось у другій половині VI ст. до н.е. Виходячи з цього, слід приєднатися до тих дослідників, які вважають, що процес зникнення античних сільських поселень у Нижньому Побужжі є наслідком погіршення військово-політичної ситуації у регіоні, що змусило мешканців хори поступово залишити обжиті місця і переселитися до Ольвії та її передмістя.

Це явище не можна розглядати як локальне. Адже встановлено, що в цей час припиняється життя на сільських поселеннях Нижнього Подністров'я і околицях Істрії. Отже, зміна ситуації у Північно-Західному Причорномор'ї була зумовлена просуванням сюди зі сходу нових груп кочового скіфського населення, що відбилося на житті мешканців усього регіону, а не тільки Нижнього Побужжя. Після перемоги над Дарієм скіфські правителі перейшли до політики експансії до суміжних територій. У руслі цього царські скіфи підкорили населення Лісостепу, а у 496 р. до н.е. здійснили рейд до Херсонеса Фракійського. Як наслідок цих подій можна розглядати початок карбування скіфським царем Скілом монети в Ніконії, випуск якої відноситься до першої половини V ст. до н.е., але до часу Маратонської битви (480 р. до н.е.). Саме цей цар, вихований в еллінському дусі своєю матір'ю-гречанкою з Істрії, взяв під своє заступництво грецьке населення Нижнього Подністров'я та Нижнього Побужжя. У всякому разі, спираючись на дату карбування монет Скіла, можна стверджувати, що припинення життя на античних поселеннях відбулося вже після цієї події. А це змушує ще раз повернутися до історії скіфського царя Скіла за Геродотом.

В розповіді «батька історії» Геродота Скіл змальований як еллінофіл. Деякі деталі цієї розповіді не залишають сумніву в тому, що Скіл і скіфи, підвладні цьому царю, лояльно ставились до грецьких поселенців. Про це свідчать не лише численні неукріплені сільські поселення у Нижньому Побужжі та Нижньому Подністров'ї, а й карбування монет Скілом у Ніконії. Геродот розповідає, що внаслідок участі Скіла у вакхічній про-

Геродот — батько історії.

цесії в Ольвії, про що стало відомо усьому скіфському війську, скіфи повстали і передали владу його братові Октамасаду, сину дочки фракійського царя Тереса, а Скіл був змушений втекти до Фракії. Але Октамасад розпочав з фракійцями війну. Коли військо скіфів і фракійців зійшлося на березі Істра, одриський цар Сіталк запропонував Октамасаду обміняти Скіла на полоненого брата. Після обміну Скіл був страчений, і відносини між сторонами було врегульовано.

Мабуть, Скіл проводив у життя політику свого батька Аріапіфа, який мав не тільки дружину-гречанку, а й утримував в Ольвії свого довіреного Тімна. Це дозволяє говорити про прогреську спрямованість політики Аріапіфа

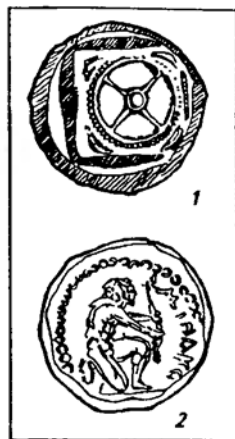
і його сина. Ці правителі підтримували з грецьким населенням досить дружні стосунки, на користь чого свідчить не тільки розповідь Геродота про Скіла, а й археологічний матеріал. Адже до другої половини VI — початку V ст. до н.е. відносяться поховальні комплекси з варварськими рисами з Ольвії. Вони належали вихідцям із скіфського етнічного масиву, що жило у Дніпровському лісостеповому Правобережжі. На наявність у складі населення варварських елементів у цей час вказують також результати аналізу ліпної кераміки та просопографічні дані. Таким чином, у другій половині VI — на початку V ст. до н.е. в Ольвії вже проживала група скіфського населення, поява якої в грецькому місті може бути пояснена тільки дружніми стосунками між ольвіополітами та варварами. Це добре співвідноситься з розповіддю про Скіла і свідчить про його філеллінську політику.

Дружні взаємини з греками в цей час будувалися на певній матеріальній основі — «годуванні» війська і дарах скіфській правлячій верхівці. У всякому разі функціонування значної кількості неукріплених античних сільських поселень на зламі VI — V ст. до н.е. в Нижньому Побужжі та Нижньому Подністров'ї не дозволяє говорити про якісь ворожі дії скіфів щодо грецького населення регіону. Але зміна скіфських династій у другій чверті V ст. до н.е. була пов'язана з різким поворотом у ставленні до грецького населення всього Північно-Західного Причорномо-

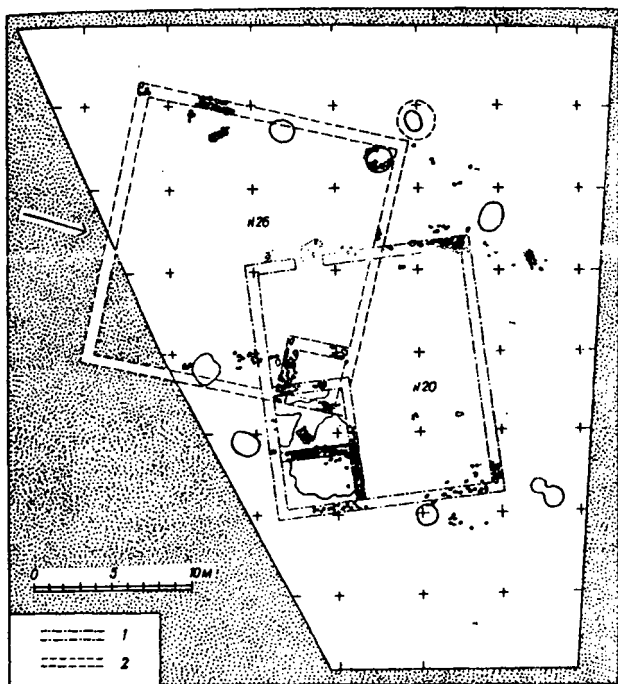
р'я. Адже саме в цей час припиняється життя на сільських античних поселеннях, а Ольвія і Ніконій перетворюються в трансагентів з вивозу хліба вже із Скіфії до Середземномор'я. За таких умов економічні інтереси Скіфського царства повинні були призвести до жорсткого контролю над полісами регіону (варварський протекторат), що для греків мало як позитивні, так і негативні наслідки. Можливо, що зі скіфським протекторатом пов'язано і карбування в Ольвії монет з ім'ям Емінака, в якому деякі дослідники вбачають скіфського диктатора середини V ст. до н.е.

Ольвія у V ст. до н.е. Припинення життя на більшості античних сільських поселень у першій половині V ст. до н.е. і скіфський протекторат, встановлений над Ольвією, мали б свідчити про певні зміни в економіці міста. Проте з археологічних досліджень не отримані відомості про значні кризові явища. Навпаки, в цей час фіксується активізація будівельної діяльності, а в середині V ст. до н.е. починається карбування власної срібної монети, що слід розглядати як яскравий показник розквіту міста. У першій половині V ст. до н.е. в місті йде розвиток ремісничого виробництва, а трохи пізніше виникає гавань і активізуються торгівельні зв'язки. Продовжує розвиватися і сільське господарство. Тому для реконструкції основних тенденцій соціально-економічного розвитку Ольвії V ст. до н.е. і пізніше вирішального значення набуває питання локалізації земельних наділів ольвіополітів.

Зараз, орієнтовно, кордони розмежування території ольвіополітів, обмежуються на півдні — поселенням Закисова Балка I, а на півночі — районом Волоської коси, або навіть с. Прибузьке. Особливу чіткість організація приміської території набула в першій половині V ст. до н.е., в період концентрації в Ольвії значної кількості сільського населення, що кинуло, через згадані причини, сільські поселення у Нижньому Побужжі. Говорячи про земельні наділи громадян Ольвії, розташовані в безпосередній близькості від міста, необхідно приділити особливу увагу тим поселенням, які не були залишені у першій половині V ст. до н.е. і на яких життя продовжувалося аж до рубежу V—IV ст. до н.е., коли розпочався процес відродження сільськогосподарських поселень на значних територіях Нижнього Побужжя. За наявними даними не простежено перерви в житті на поселеннях Чортувате 7, Широка Балка, Закисова Балка, Бейкуш і Стара Богданівка.

Статер Емінака:
1 — реверс, 2 — аверс.

Плани садиб класичного часу на поселенні Чортувате 7 за С.Д.Крижицьким, С.Б.Буйських, А.В.Бураковим, В.В.Отрешко.

комплекси вважати за постійне місце проживання їх господарів і змушує інтерпретувати їх як сільські садиби. Земельні ділянки і окремі садиби, розташовані в безпосередній близькості від Ольвії безперечно знаходилися у володінні громадян поліса, які, обробляючи їх, забезпечували себе продуктами харчування.

Між поселенням Чортувате 7 і Ольвією розвідками зафіксовано, але поки що не досліджено, цілу низку ранньоелліністичних садиб, що говорить про наявність тут землеволодінь і після реколонізації Нижнього Побужжя. До цього слід додати, що і після масової загибелі поселень Нижнього Побужжя, близько середини III ст. до н.е., в районі Закисової Балки земельний фонд продовжував використовуватись. Отже, земельні ділянки ольвіюполітів у V — IV ст. до н.е. знаходилися безпосередньо біля міста. Сільські садиби, які були центрами ойкосів, виникають тут ще в архаїчний період і продовжують існувати аж до елліністичного.

Слід також підкреслити, що у V—IV ст. до н.е. в околицях міста зберігається «кушовий» або «ойкосний» принцип їх роз-

міщення. Звичайно, в Ольвії була певна система землекористування, але на відміну, наприклад, від Херсонеса, тут вона, мабуть, була менш чітка. Тому виділення ділянок окремих громадян на місцевості і їх хронологічна атрибуція супроводжуються певними труднощами. Ойкоси ольвіополітів концентрувалися головним чином у береговій зоні Бузького лиману, не заходячи далеко в степ, а самі ділянки розташовувалися на певній відстані від узбережжя. Враховуючи неукріплений характер приольвійських поселень і відсутність загальнополісних фортифікаційних споруд, таке розташування садиб було оптимальним. Воно дозволяло у разі необхідності по воді доплисти до Ольвії і сховатися за її оборонними спорудами. Вірогідно, узбережним розташуванням поселень Стара Богданівка 2 та Бейкуш була зумовлена відсутність перерви в їх житті.

Все це дозволяє стверджувати, що після припинення життя на сільських поселеннях Нижнього Побужжя сільськогосподарська територія Ольвії була обмежена околицями міста і йшла вузькою смугою від Закисової Балки на півдні до Чортуватого 7 на півночі. Значне її скорочення, а також відсутність будь-яких кризових явищ в економіці міста дозволяє погодитися з тим, що саме в цей час зросла питома вага посередницької торгівлі і ремесла, продукція якого надходила варварському населенню регіону. Саме прибутком від посередницьких торговельних операцій, який отримувала громадянська община в цілому і її окремі представники, зайняті в цій галузі, був основою розвитку економіки Ольвії аж до відродження хори у Нижньому Побужжі на зламі V—IV ст. до н.е.

Поява в Ольвії значної кількості сільського населення повинна була призвести до змін в соціальному складі населення і посилення соціальної напруги. Це викликало впровадження в життя різних заходів, спрямованих на подолання напруги в суспільстві і дієвий контроль за масою прийшлого населення порівняно невисокого достатку. Зайве населення могло використовуватись у будівництві і ремеслі, а якась частина розселена у передмісті, де продовжувала займатися сільським господарством на землях поліса або заможних ольвіополітів. Все це повинно було привести до консолідації заможної верхівки населення поліса з метою захисту своїх інтересів. Інструментом проведення в життя зовнішньої і внутрішньої політики аристократичної верхівки в Ольвії стала тиранія, інститут якої фіксується тут уже в першій чверті V ст. до н.е.

Особливості економічного розвитку Ольвії у V ст. до н.е. дають підставу стверджувати, що соціальною основою ольвійської тиранії були гуртові купці. Цей кількісно невеликий прошарок населення отримував найбільший прибуток від посередницьких операцій і був зацікавлений у збереженні існуючого стану. За-

раз, коли вкрай обмежена джерельна база щодо розвитку ольвійського ремесла V ст. до н.е., важко визначити, який прибуток мали від торгівлі зі скіфами володарі більш-менш значних ремісничих майстерень. Якщо такі матеріали з'являться, то тоді можна буде говорити, що соціальною базою ольвійської тиранії були торгово-ремісничі кола населення поліса. Звичайно, зиск від скорочення сільськогосподарської бази Ольвії отримувало порівняно обмежене коло громадян. Загальна ж маса громадян-землевласників не могла бути вдоволена ситуацією, що склалася. Це вело до загострення протиріч між порівняно невеликою групою заможних торговців і тираном, з одного боку, і більшістю громадян, серед яких були хоча і вільні, але неповноправні мешканці поліса, — з другого.

Тиранія, як правило, призводила до падіння авторитету громадянської общини та ролі її представницьких органів. Грецькі тирані у своїй політиці спиралися не на громадське ополчення, а на найманців і на особисто відданих тирану тілоохоронців. У конкретно історичних умовах Ольвії тиран опирався на підтримку скіфських військових загонів, які і були озброєною підтримкою нового режиму. Відповідно, трансформація характеру скіфо-ольвійських стосунків на початку V ст. до н.е., яка простежується в більш жорсткому контролі скіфів над полісом, призвела до зміни не тільки політичного устрою, а й структури економіки, в якій на певному відрізку часу головну роль стала відігравати посередницька торгівля і, можливо, ремесло. Важко сказати, з якою подією було пов'язане падіння тиранії і відновлення демократії. Проте вирішальним фактором у цьому було визволення громадянської общини від скіфського протекторату, що було, мабуть, пов'язано із зміною характеру верховної влади у самих скіфів і приходу до неї еллінофільського угруповання. Звільнення від скіфського протекторату і скинення тиранії призвело до вирішення соціальних конфліктів між невеликою групою багатих торговців і загальною масою населення поліса.

У цьому відношенні показово, що з початку IV ст. до н.е. із громадського життя Ольвії зникають аристократичні союзи мольпів, орфіків, нуменіастів та ін., — опора інтересів тиранічного режиму. На політичну арену вийшли внутрішньородові, кланові релігійні товариства, члени яких були об'єднані за гентильними ознаками. Характер демократичних перетворень, проведених після повалення тиранії, свідчить, що в Ольвії на початку IV ст. до н.е. був встановлений помірний демократичний режим з досить помітним аристократичним забарвленням. Це слід розглядати як закономірне явище. Причому, новий політичний устрій в першу чергу відбивав інтереси громадян-землевласників, чії права були урізані, а не всього вільного населення поліса.

Полісно-сакральна емблема Ольвії на монетах V-IV ст. до н.е.

Ольвія і Нижнє Побужжя в кінці V — третій чверті IV ст. до н.е. В останній третині V ст. до н.е. починається процес реколонізації хори, який особливо інтенсивно йшов з межі V—IV ст. до н.е. До першої чверті IV ст. до н.е. дослідники відносять появу цілої низки поселень на місцях архаїчних пам'яток та у нових районах. У цей час хора Ольвії досягає своїх максимальних розмірів.

Існує декілька точок зору про причини відродження хори Ольвії. Але зараз найбільш вірогідним та аргументованим є висновок про те, що реколонізація Нижнього Побужжя була тісно пов'язана з припиненням скіфського протекторату, поваленням місцевої тиранії і переходом до демократичної системи управління. Дійсно, якщо зникнення більшості сільських античних поселень у Нижньому Побужжі у першій половині V ст. до н.е. було зумовлено зміною військово-політичної обстановки, то відродження хори на зламі V—IV ст. до н.е. свідчить, що до цього часу політика скіфських правителів повинна була змінитися докорінно. Адже відродження життя на території сільської периферії, де переважаючим типом були неукріплені поселення, в умовах зовнішньої небезпеки уявляється сумнівним. Відповідно, цей процес мусив призвести до розширення соціальної бази осіб, що брали участь з кінця V ст. до н.е. в реколонізації хори.

Не виключено, що процес інтенсивного осідання кочовиків на землю, який розпочався ще у V ст. до н.е. і значно посилювався у IV ст. до н.е., зумовив економічну зацікавленість правлячої верхівки скіфського суспільства в розширенні сільськогосподарських територій Ольвії, де могла осісти якась частина збіднілих кочовиків, котрі сплачували данину ватажкам кочових скіфів. Все це свідчить, що причини реколонізації великої хори Ольвії слід пояснювати зміною військово-політичної ситуації в регіоні, пов'язаною з процесами, які проходили у житті скіфського суспільства, а також поваленням тиранії і переходом до помірної

демократії. Саме ці причини є первинними, а реколонізацію структури сільськогосподарської території Ольвії слід розглядати як наслідок вказаних процесів.

Характерною особливістю сільських поселень початку першої половини IV ст. до н.е. була наявність на них землянок і напівземлянок. Використання таких жител в Нижньому Побужжі було закономірним явищем. Це було пов'язано з доступністю такої порівняно простої за конструкцією будівлі для основної маси населення, яке починало життя на новому місці, і низькими його майновими можливостями. Лише після розвитку сільськогосподарського виробництва на нових місцях в порівняно широких масштабах у мешканців поселень з'явилась можливість перейти до широкого наземного сирцево-кам'яного домобудівництва. Таким чином, поселенські структури часу реколонізації хори і початкового освоєння греками Нижнього Побужжя у VI ст. до н.е. за своїм характером збігаються. З першої половини — середини IV ст. до н.е. в Нижньому Побужжі починається процес заміни землянкових жител наземними сирцево-кам'яними будинками, які стають головним типом житла протягом всього елліністичного періоду.

Основну масу мешканців Ольвії становило вільне населення середнього майнового достатку, яке може бути віднесене до класу дрібних вільних виробників. У порівнянні з архаїчним періодом, у V — першій половині IV ст. до н.е. можна говорити про виділення кількісно невеликої групи заможних громадян, яких можна розглядати як представників класу експлуаторів. Слід підкреслити, що високий соціальний статус цієї частини населення базувався не на великій земельній власності, високих обсягах товарного виробництва сільськогосподарської продукції або експлуатації значних мас залежного населення, а на прибутках від торговельних операцій, доступ до яких відкривали їх аристократичне походження і належність до правлячої верхівки суспільства. Дані некрополя свідчать про наявність в Ольвії певної кількості бідних мешканців, до яких, передусім, належали вихідці з сільської периферії і їх нащадки, які частково проживали у передмісті. З іншого боку, не можна говорити про значну поляризацію суспільства. Безумовно, в класичний період процес майнового розшарування посилювався, але так само основну масу мешканців поліса становило населення середнього, в масштабах Ольвії, достатку, яке у своїй масі мало громадянські права. Саме ця частина населення, в першу чергу, була зацікавлена в проведенні демократичних реформ політичного устрою. Зараз не можна нічого певного сказати про кількісний і якісний склад соціально залежного населення, і в тому числі рабів. Проте основні тенденції економічного розвитку Ольвії в класичний період, в першу чергу скорочення великої хори і пов'язане з цим паді-

ння обсягів товарного виробництва, а також збільшення питомої ваги в економіці держави посередницької торгівлі, дозволяє припустити, що різні категорії залежного населення не були особливо численними. Порівняно низький рівень розвитку товарного виробництва і воєнно-політична обстановка дозволяють вважати, що експлуатовалося в першу чергу те населення, яке постраждало від припинення життя на сільських поселеннях і змушене було переселитися до Ольвії. Його і треба розглядати як основну масу експлуатованих.

Тра та Нижнє Подністров'я у V — першій половині IV ст. до н.е. Незважаючи на зникнення античних сільських поселень на лівому березі Дністровського лиману, у V—IV ст. до н.е. Ніконії продовжує активно розвиватися. Одночасно із спорудженням оборонної стіни тут починається наземне сирцево-кам'яне домобудівництво, яке прийшло на зміну напівземлянкам більш раннього періоду. Розвиток Ніконія після зникнення архаїчних сільських поселень в першу чергу пов'язаний з переселенням сюди греків — мешканців лівого берега Дністровського лиману. Важко сказати конкретно, як проходив цей процес, але аналогічне явище, відмічене у Нижньому Побужжі, дозволяє вважати, що в районі Ніконія відбувалися ті самі процеси, які спостерігаються на території Ольвії.

У Ніконії в V—IV ст. до н.е. населення продовжувало займатися сільським господарством, і були освоєні землі в безпосередній околиці Роксоланівського городища. Поряд із землеробством певного рівня досягло ремесло, яке в основному носило домашній характер. До цього часу в Ніконії не зафіксовано слідів виробництва місцевої гончарної кераміки, а виготовлялась лише ліпна, що дозволяє розглядати цю галузь господарства як переважно натуральне виробництво. Хоча наявність слідів металообробки і будівельної діяльності свідчить про певний рівень розподілу праці, досягнутого в цей час. У цих галузях були зайняті в основному вихідці з сільських поселень лівобережжя Дністровського лиману та їх нащадки, які не були повновладними членами громадянської общини Ніконія. Поряд із землеробством, промислами та ремеслом у другій половині V — другій-третьій чверті IV ст. до н.е. певного розвитку досягла зовнішня торгівля. До Ніконія надходили імпортовані продукти в амфорах з Хіосу, Фасоса, Лесбоса, з Гераклеї Понтійської, Менди та інших центрів. Хіоські амфори V—IV ст. до н.е. займають у Ніконії значне місце. Сюди ввозили посуд, переважно аттичного виробництва, а також розписну кераміку. Про розвиток економічних зв'язків з іншими районами античного світу і про наявність внутрішнього, хоча і не дуже розвинутого ринку, свідчать знахідки монет.

У зв'язку із припиненням життя на сільськогосподарських

поселеннях лівобережжя Дністровського лиману, дещо несподівано виглядає економічне зростання Ніконія у другій половині V — початку IV ст. до н.е. Але якщо врахувати, що аналогічне явище було і в Ольвії, то можна говорити про те, що з припиненням функціонування античних сільських поселень в економіці Ніконія зросла питома вага посередницької торгівлі у вивозі сільськогосподарської продукції не з найближчих околиць міста, а з більш віддалених районів. Доставка товарної продукції для вивозу в Середземномор'я йшла під контролем скіфського кочового населення, для якого це відкривало широкі можливості отримувати грецькі товари, і в першу чергу, вино і предмети розкошу. Звичайно, масштаби вивозу сільськогосподарської продукції не йдуть ні в яке порівняння з аналогічним процесом, який мав місце в цей час в Ольвії, але саме це було головною умовою економічного злету Ніконія у другій половині V ст. до н.е.

На основі окреслених тенденцій економічного розвитку, незважаючи на певні зміни, які мали місце в соціальному складі мешканців Ніконія та Ольвії в класичний період, зараз не можна констатувати наявності значного прошарку тут соціально залежних верств, у тому числі і рабів, які б відігравали вирішальну роль у матеріальному виробництві. Головною виробничою силою в цей час, як і раніше, залишалися дрібні виробники, до складу яких входили члени громадянського колективу і вільне, хоча не повноправне, головним чином грецьке, населення Північно-Західного Причорномор'я.

Південно-Західний та Північно-Західний Крим. Нещодавно було встановлено, що Херсонес Таврійський було засновано вихідцями з Гераклеї Понтійської, яка знаходилася на південному узбережжі Чорного моря, та острова Делоса 528/527 р. до н.е. Виселення частини гераклеотів у Таврику було зумовлено гострою соціальною боротьбою між аристократією та народом. Перемогу в цій боротьбі одержали аристократи Гераклеї Понтійської, внаслідок чого частина демократично налаштованих її жителів була змушена залишити місто та в північно-східній частині сучасного Херсонеського городища заснувати грецьку колонію, населення якої становили переважно греки-дорійці.

Раніше наголошувалося, що на місці Херсонеса, заснованого 422/421 до н.е., могло існувати більш раннє грецьке поселення, однак на користь цього висновку не було достатньої кількості археологічного матеріалу. Але зараз археологічними дослідженнями та науковими розвідками Ю.Г.Виноградова встановлено, що цю територію було освоєно греками в останній чверті VI ст. до н.е. У районі центральної вулиці зафіксовано культурний шар другої половини VI — V ст. до н.е. та знайдено кераміку цього ж часу. Серед знахідок найбільш цікавими є черепки з прокресле-

ними чоловічими іменами — так звані остракони. Вони переконливо свідчать, що тут відбувалися вибори міських магістратів. Отже, майже за сто років до 422/421 р. до н.е. тут уже існувало грецьке поселення з власними органами міського самоуправління, яке зараз є всі підстави ототожнювати з Херсонесом Таврійським більш пізнього часу.

Аналіз імен на остраконах дає підставу для висновку, що серед жителів цього раннього поселення переважали гераклеоти. Це свідчить, що сюди виселилася певна частина жителів Гераклії Понтійської, яка зазнала поразки в одному з внутрішніх соціальних конфліктів багатой історії цього центру. Показово, що одночасно із заснуванням Херсонеса Таврійського на Західному березі Понту також вихідцями з Гераклії Понтійської було засновано іншу колонію — Каллатіс. Разом з греками-дорійцями, які за походженням були гераклеотами, до складу населення раннього Херсонеса входили й греко-іонійці — вихідці з Малої Азії, про що свідчать характерні для них імена. Не виключено, що серед переселенців певний відсоток становили жителі Синопи — міста, розташованого також на південному узбережжі Чорного моря.

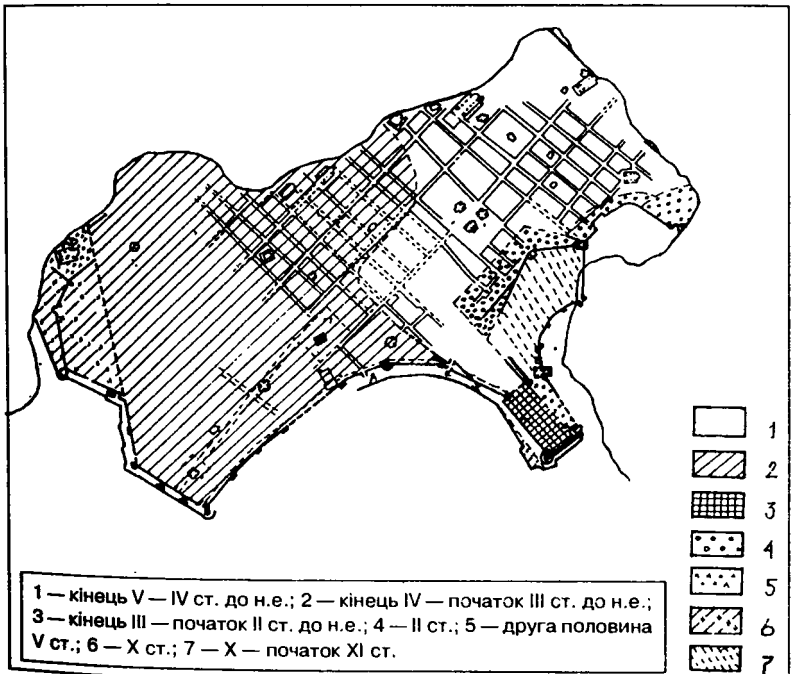
Зараз ще немає достатньої кількості даних для повної характеристики цього раннього поселення. Тому, констатуючи, що Херсонес було засновано 528/527 рр. до н.е., історію цього центру поки що слід розглядати з останньої чверті V ст. до н.е. А після подальших розкопок, матеріали яких дозволять реконструювати історичний розвиток раннього Херсонеса, можна буде внести певні корективи у те, що нам відомо сьогодні.

Херсонес виник на території, яку до появи греків населяли племена таврів, що жили в умовах первісного суспільного ладу. Є підстави припускати, що розселення тут греків-колоністів супроводжувалося збройним витісненням таврів, а можливо, й прямим їх знищенням. У всякому разі пізніші джерела свідчать, що відносини між греками-херсонеситами та таврами були ворожими. Цим певною мірою зумовлювалися специфічні риси історичного розвитку Херсонеса протягом перших століть його існування. Інакше кажучи, в Південно-Західному Криму, на відміну від Нижнього Подністров'я, Нижнього Побужжя, Північно-Західного Криму або Боспору, освоєння греками нових територій йшло так званим дорійським шляхом, якому було притаманне збройне витіснення або підкорення тубільного населення.

Наприкінці V — в першій половині IV ст. до н.е. територія раннього Херсонеса була невеликою. Він займав північно-східну частину сучасного Херсонеського городища. Але місто було обнесено оборонною стіною, в межах якої поряд з житловими будинками зводилися перші храми. Найявний матеріал, насам-

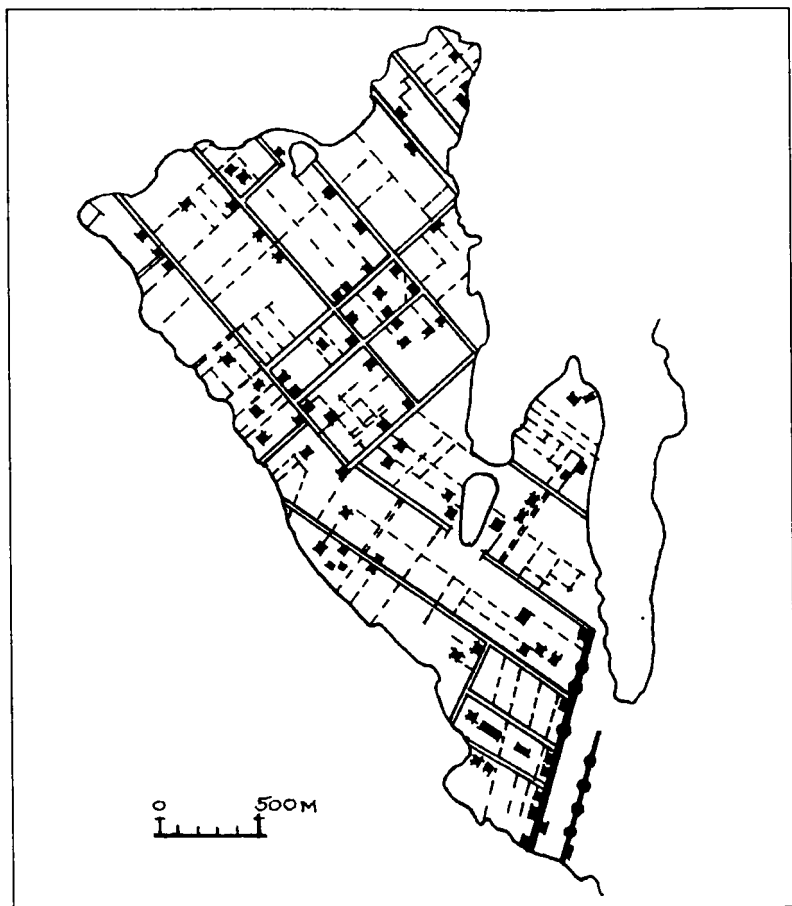
перед нумізматика, свідчить, що, певно, процес становлення тут поліса як сталої соціально-політичної структури в основному завершився близько 390—380 рр. до н.е., коли в Херсонесі почалося карбування власної монети. Причому, слід підкреслити, що з моменту заснування тут існували демократичні інститути полісного самоврядування, запроваджені колоністами-демократами, вигнаними аристократією з Гераклеї Понтійської.

Економічною основою життя будь-якого поліса, й Херсонеса зокрема, було сільське господарство, що базувалося на античній формі власності на землю. Кожен повноправний член громадянської общини при заснуванні колонії отримував у своє володіння землю для будівництва оселі в місті та земельну ділянку на сільськогосподарській території. Але такі права мали лише громадяни. Інші верстви населення, які стояли поза межами громадянської організації (соціально залежні, вільні, але неповноправні жителі, іноземці, жінки), такого права не мали. Тому поліс — це обмежений громадянський колектив, куди вступ нових членів був утруднений.

Зміни кордонів Херсонеса в античний та середньовічний періоди за А.І.Романчук.

Перші, невеликі за площею, земельні ділянки члени херсонської громадянської общини одержали на Маячному півострові або в місцевості так званого Старого Херсонеса. З суходолу його територію було захищено двома рядами оборонних стін. А між ними, вірогідно, існували якісь господарські приміщення. Однак з огляду на погану збереженість будівельних залишків про них зараз не можна сказати нічого певного. Обмежена стінами, які захищали поля греків від набігів таврів, порівняно мала територія (близько 380 га) дає змогу зробити висновок, що на початковому етапі існування Херсонеса його громадяни володіли рівними за розмірами невеликими земельними ділянками —

План Маячного півострова з системою наділів за М.М.Печьонкіним.

клерами. Цієї землі було досить лише для того, щоб прогонувати сім'ю. Не виключено, що вже в той час греки освоїли якісь землі в околицях самого Херсонеса. Однак зараз про це, з огляду на брак будь-яких даних, впевнено говорити не можна.

Поряд з сільським господарством у класичний період починає розвиватися ремесло, яке виникло тут через необхідність забезпечити його продукцією членів громадянської общини, зайнятих головним чином у сільськогосподарському виробництві. А це спричинило розвиток внутрішньої торгівлі, яка базувалася на обміні продуктів сільського господарства на ремісничі вироби. З початку IV ст. до н.е. цей обмін здійснювався за допомогою грошей, про що свідчить карбування міським монетним двором перших монет.

На ранньому етапі життя Херсонеса зовнішня торгівля не відігравала великої ролі в його економіці. Однак знахідки імпортованих амфор, столового посуду та іншої продукції ремісничих майстерень, що надходили з античних центрів Північного Причорномор'я та Середземномор'я, є підставою для того, щоб говорити про поступове перетворення Херсонеса на центр транзитної торгівлі. Але слід підкреслити, що ворожі відносини з таврами та низький рівень їхнього соціально-економічного розвитку унеможливають висновок про те, що Херсонес цього часу був значним центром посередницької торгівлі. Отже, виробництво та обмін у класичний період історії Херсонеса головним чином спрямовувалися на задоволення нагальних потреб жителів міста.

Соціальна структура населення на той час була порівняно простою. Основну кількість мешканців становили громадяни та члени їхніх сімей, які працювали головним чином у сільськогосподарському виробництві. Окрім громадян, у Херсонесі жили соціально залежні члени суспільства, зокрема раби, а також метеки (негромадяни) та ксени (іноземці). Однак, виходячи з того, що останні дві групи населення не володіли землею, вони були зайняті в ремісничому виробництві й торгівлі, питома вага яких у цей час була незначною.

Невеликі земельні ділянки на Маячному півострові, передані громадянською общиною у володіння громадян, унеможливають припущення, що в Херсонесі класичного періоду в значних масштабах використовувалася праця рабів або близьких їм груп соціально залежного населення. Але все ж у Херсонесі раби були. Поховання IV ст. до н.е. в скорченому положенні, які вказують на досить низький соціальний стан померлих, дають змогу говорити про те, що в сім'ях досить заможних херсонеситів жила якась кількість рабів. Поховання рабів в одних гробницях з їхніми господарями незаперечно свідчить на користь висновку, що рабство в Херсонесі мало домашній характер, і раби розглядалися як молодші члени сім'ї господаря.

Отже, Херсонес останньої чверті V — першої половини IV ст. до н.е. слід атрибутувати як поліс класичного типу, основою економіки якого було сільське господарство, а ремесло та торгівля залишалися там не досить розвинутими. Використання праці рабів або інших соціально залежних груп населення у сфері матеріального виробництва було дуже обмежене. Причому рабство мало в основному домашній характер й не відіграло вирішальної ролі у виробництві матеріальних благ. Але вже в цей час у надрах полісної організації, вірогідно, йшов процес зародження та формування соціальних протиріч, в основі яких лежав різний правовий стан жителів Херсонеса.

Східний Крим і узбережжя Керченської протоки. Якщо в V ст. до н.е. в Херсонесі йшов процес становлення поліса, то на території Боспору вже почала складатися централізована держава, на обставинах і процесі створення якої слід зупинитися окремо.

Багатьом аспектам цієї проблеми присвячена велика кількість наукових праць. Зараз переважною більшістю дослідників прийнято концепцію, згідно з якою основною причиною об'єднання грецьких апойкій була скіфська загроза існуванню полісів. Це врешті-решт і призвело до утворення Боспорської держави. Незважаючи на те, що останнім часом деякі положення цієї концепції було піддано критиці, зараз вона є аргументованою краще за інші. Природно, нові матеріали та розробки вимагають уточнення деяких її положень. Адже наша джерельна база, на жаль, поки ще не дозволяє вирішити всі питання однозначно.

Єдиним джерелом з питання про час утворення Боспорської держави є Діодор Сіцилійський, який повідомляє: «За архонта Феодора в Афінах (438/7 р. до н.е.) ... виповнилося сорок два роки царюванню на Кіммерійському Боспорі царів, що зветься Археанактидами; царську владу одержав Спартак (Спарток — В.З., Є.Л., Н.С.) та царював сім років». Цим коротким повідомленням і закінчується писемна традиція стосовно найранішого періоду історії Боспорської держави. Однак існує порівняно багато археологічних та нумізматичних даних, які й дозволили подати загалом переконливу картину утворення та історії Боспорської держави в кінці VI — V ст. до н.е.

Слід визнати правомірним висновок, що саме воєнно-політична активізація кочових скіфів після переможної війни з Дарієм зумовила консолідацію боспорських греків та стала головною передумовою утворення сімахії боспорських міст на чолі з представником найімовірніше аристократичної сім'ї Археанактидів, який очолив військові сили союзників. Центром боспорської сімахії став Пантікапей, який у цей час посів провідне місце в економічному розвитку регіону.

Однак ширшому освоєнню сільськогосподарських територій на Керченському півострові заважали скіфські напади, які не дозво-

ляли грекам розселитися на значній відстані від протоки. Важливим показником ворожої загрози, спрямованої проти боспорських міст, є будівництво так званого Тірітацького валу та ранньої оборонної стіни Тірітаки на залишках будівель кінця VI ст. до н.е.

Традиційно вважається, що їх було збудовано ще до освоєння греками сучасного Керченського півострова «нащадками сліпих», яких згадує Геродот, а в античний час вони були лише пристосовані до захисту західних рубежів Боспорської держави. Однак треба наголосити, що коли наявність цілої системи валів на Керченському півострові, незважаючи на всі намагання дослідників, неможливо однозначно пов'язати з будівельною діяльністю носіїв кемі-обінської культури або кіммерійцями, то їх зведення порівняно легко пояснюється, якщо виходити з того, що відомо з боспорської історії. Топографія цих земляних оборонних споруд, побудованих, поза всяким сумнівом, для захисту саме від кінноти кочовиків, та деякі їх конструктивні особливості (наявність у фундаменті кам'яних кладок — крєпід) свідчать про те, що ці укріплення було зведено греками, і вони відбивають поступове територіальне зростання Боспорської держави та сільськогосподарських земель, що перебували під її контролем. Про це, в першу чергу, говорить як розташування грецьких сільських поселень під прикриттям валів, так і топографія поховань кочових скіфів VI—V ст. до н.е., що у переважній більшості концентруються на захід від цих укріплень.

Природно, розташування таких складних оборонних споруд, будівництво яких потребувало значних зусиль, не може точно збігатися з кордонами Боспорської держави. Однак, враховуючи довготривалість цих споруд, які перетинали увесь Керченський півострів та обмежували порівняно великі його території, не

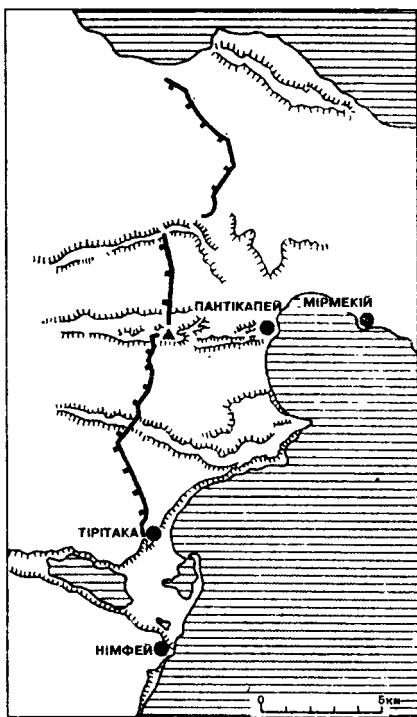

Схема траси Тірітацького оборонного валу за К.Е.Грєневичем.

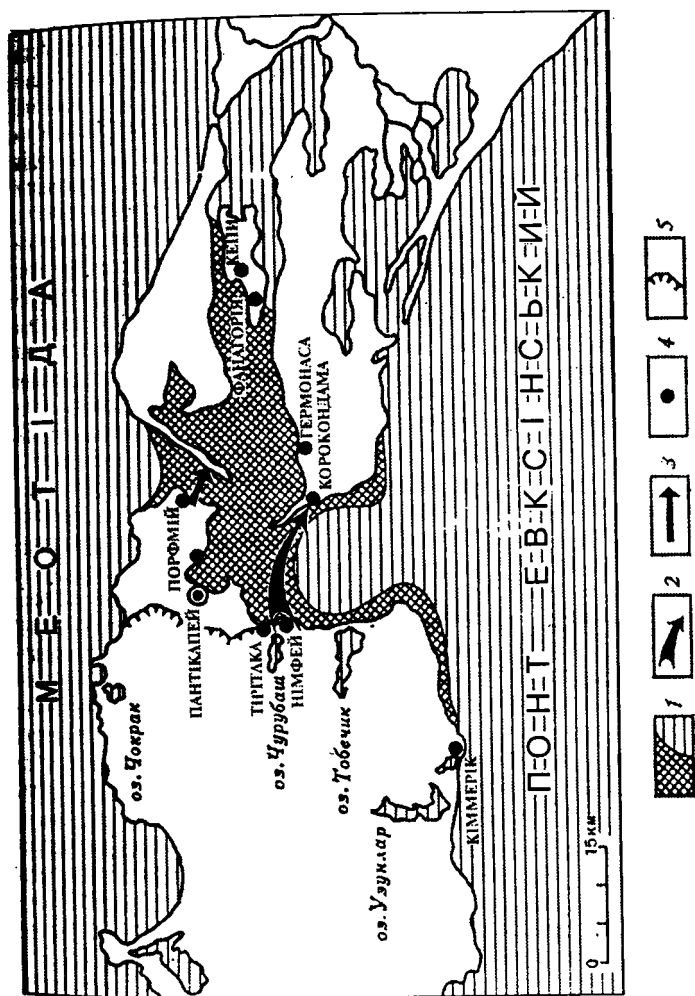
буде значним перебільшенням припустити, що боспорські оборонні вали не стільки відбивають реальні кордони Боспору, скільки є показником стратегічного підходу боспорських правителів до захисту сільськогосподарських районів своєї держави на заході.

Як зазначалося, зовнішня загроза грецьким поселенням, розташованим на Керченському півострові, була основною причиною їх об'єднання в сімахію. Зараз важко впевнено говорити, чи об'єднав цей союз усі грецькі алойкії, розташовані на Керченському та Таманському півостровах, чи до нього входили тільки міста Європейського Боспору. Однак дані стосовно скіфських походів через Керченську протоку в Синдику, вірогідно, свідчать про об'єднання в союз більшості грецьких міст Боспору Кіммерійського, що дозволило грекам успішно протистояти скіфській експансії. Але, мабуть, можна погодитися з тим, що коли при Археанактидах союз включав міста по обидва боки протоки, то такі великі поліси, як Фанагорія, увійшли до нього добровільно. Адже в той час Пантікапей ще не мав сил для їх насильницького підкорення.

Зараз важко сказати, як саме виявлялася варварська експансія, але не виключено, що агресивні дії кочовиків проти грецьких міст по обидва береги протоки були обумовлені сезонними перекочуваннями скіфів через неї. Саме бажанням перекрити маршрут пересування через Керченську протоку та захиститися від непрогнозованих набігів кочовиків пояснюється об'єднання грецьких міст в сімахію та будівництво спільними зусиллями Тірітацького валу.

Разом з тим не можна заперечувати, що на початку V ст. до н.е. на Боспорі існувало надполісне воєнно-політичне, а можливо, й релігійне об'єднання, яке слід розглядати як воєнну сімахію та релігійну амфіктію. Інша справа, що на базі наявних джерел зараз не можна впевнено говорити, як довго проіснував цей союз і який характер мало правління Археанактидів впродовж 42 років, коли вони перебували при владі. На жаль, модернізація політико-правової термінології Діодором не дозволяє спиратися на його повідомлення при з'ясуванні характеру правління Археанактидів. Тому необхідно в першу чергу звернутися до археологічних та нумізматичних джерел, які дозволяють накреслити можливі шляхи розв'язання цієї проблеми.

Будівництво оборонного валу, що тягнувся по гребенях скелястих пагорбів від Тірітаки на півдні до північної частини сучасного Керченського півострова, пов'язується дослідниками з діяльністю боспорської сімахії на чолі з Археанактидами. Однак, якщо погляди стосовно цілей спорудження оборонної системи на Керченському півострові у першій чверті V ст. до н.е. більш-менш єдині, то інша справа з термінами зведення цієї фортифікаційної споруди. Деякі

Боспор Кіммерійський в першій половині V ст. до н.е. за В.П.Толстиковим.
 1 — границі розповсюдження льоду в протоці взимку; 2 — крайні можливі пункти зимових переправ у районі Німфея;
 3 — найзручніший пункт переправи в районі Порфмія; 4 — міста та населені пункти; 5 — Трітаський оборонний вал.

дослідники, аналізуючи воєнно-політичну ситуацію на Боспорі, дійшли висновку, що вал було збудовано протягом двох років з залученням для робіт значної кількості синдів, без участі яких, тільки зусиллями мешканців боспорських міст, зведення такої грандіозної споруди було неможливе. Вони підкреслювали, що спорудження оборонного валу було і в інтересах населення Синдики, бо він був істотною перепорою на шляху сезонних пересувань скіфів з Східного Криму на Азіатський бік Боспору, про що сповіщає Геродот.

Для обґрунтування цього висновку було наведено навіть дані про археологічно зафіксовані сліди пожеж та руйнувань, пов'язаних зі скіфськими набігами, в цілій низці населених пунктів Боспору, що функціонували на початку — в першій половині V ст. до н.е. Причому наголошувалося, що ті населені пункти, де зафіксовано сліди воєнних дій, були розташовані за межами території, захищеної Тірітацьким валом. Однак висновок про те, що будівництво валу здійснене протягом порівняно короткого часу та зумовлене екстраординарними подіями боспорської історії того періоду, не може бути прийнятим. Адже зараз немає жодних доказів, які б дозволяли говорити про термінове будівництво валу. Така грандіозна оборонна споруда, яка прикривала основну частину освоєної тоді греками території, була розрахована на перспективу і могла споруджуватися протягом порівняно тривалого часу. Більше того, це підтверджується матеріалами розкопок Мірмекія, де кінцем першої чверті V ст. до н.е. датуються археологічно засвідчені сліди катастрофи, яка спіткала місто в результаті варварської навали.

Отже, сліди руйнувань у Мірмекії, розташованому на території, захищеній валом, дозволяють підтвердити наведену тезу конкретним археологічним матеріалом. А це свідчить, що загроза варварських набігів не була епізодичною і, разом з будівництвом оборонних мурів у Тірітаці та Мірмекії, зумовила зведення стратегічної оборонної лінії, до якої, як опорний пункт, було включено Золотий курган, що тривалий час помилково пов'язувався з легендарними кіммерійцями. Все це суперечить висновку про обмежений термін будівництва Тірітацького валу та дозволяє припускати, що така дорога акція, як будівництво стратегічної лінії захисту кордонів, не могла бути здійснена за два роки навіть за умови залучення до робіт населення Синдики, що втім є не доведеним, а вимагало більшого часу та значного напруження сил боспорської сімахії.

Опосередковано про строки спорудження Тірітацького валу, мабуть, може свідчити той факт, що рання оборонна стіна Мірмекія, збудована наприкінці першої третини V ст. до н.е., тільки в третій чверті цього століття втратила своє значення. Не виключено, що це було пов'язано з початком дієвого функціонування загальнополісної стратегічної оборонної лінії, яка проходила по лінії Тірітаць-

кого валу, забезпечувала більш-менш надійний захист цілої низки населених пунктів Європейського Боспору та ускладнювала проникнення скіфів через Керченську протоку в Синдику. Цим була зумовлена стабілізація воєнно-політичної обстановки та поступова зміна характеру взаємовідносин зі скіфами. Якщо сказане дійсне, то виходячи з дуже приблизних підрахунків, на спорудження Тірітацького валу повинно було піти як мінімум 20—30 років. Цілком можливо, що ще одним аргументом на користь такого висновку, може бути й відсутність чітких слідів валу в північній частині Керченського півострова. Коли це так, то у зв'язку зі змінами воєнно-політичної ситуації на Боспорі його спорудження не було доведено до кінця тому, що кордони держави були перенесені далі на захід.

Той факт, що Німфей та інші античні центри, розташовані в південній частині Керченського півострова, залишилися поза захищеною валом територією свідчить, що надполісне об'єднання було справою добровільною і врешті-решт залежало від воєнно-політичного стану кожного конкретного античного центру. В цьому відношенні показовим є те, що, коли Пантікапей та античні населені пункти на північ від Тірітаки близько 480 р. до н.е. увійшли до складу боспорської сімахії й спільними зусиллями почали зведення ліній стратегічної оборони проти скіфів, то Німфей та грецькі поселення, що перебували під його контролем, вірогідно, не стали членами цього об'єднання, а в стосунках зі скіфами проводили самостійну політику. Комплекс наявних археологічних матеріалів дозволяє з певною часткою вірогідності припускати якщо не наявність на певному хронологічному відтинку скіфського протекторату, то тісні воєнно-політичні зв'язки між їх правителями та Німфеєм, що в першу чергу знайшло відображення, вірогідно, в ліпній кераміці цього центру.

На базі наявних джерел зараз не можна ні спростувати, ні підтвердити ці припущення. Однак подальші події, і головним чином вступ Німфея до Афінського морського союзу, свідчать про існування на Боспорі певної опозиції об'єднанчим зусиллям Археанактидів, резиденцією яких був Пантікапей. З боку Німфея це була тривала цілеспрямована політика, яка базувалася на пошуках сильних союзників, адже протистояти боспорській сімахії цей центр міг тільки завдяки зовнішній підтримці.

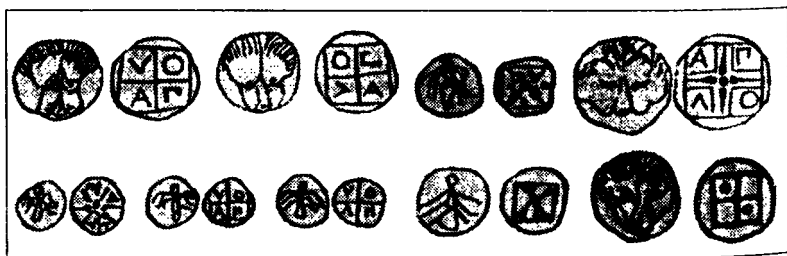
Все це є безпосереднім аргументом на користь висновку тих дослідників, які вважали, що, об'єднання навколо Пантікапею включало лише грецькі центри, розташовані на Керченському півострові в межах захищеної Тірітацьким валом території. А античні міста, які були засновані на південь від Тірітаки та на сучасному Таманському півострові, продовжували існувати відносно самостійно, хоча і підтримували певні зв'язки з боспорською сімахією. Коли це так, то необхідність проведення комплексу робіт, пов'язаних зі зведенням стратегічної оборонної лінії на Керченському

півострові, була основною причиною об'єднання боспорських греків в сімахію проти скіфської загрози. Адже ні один з античних центрів самостійно не міг дієво протистояти варварській експансії.

Хоча, говорячи про це, слід підкреслити, що, як свідчить приклад Німфея, не всі боспорські центри були однастайні в цьому питанні. Тому не виключено, що ініціатором процесу об'єднання міг бути не тільки Пантікапей, а й такий центр як Німфей. Однак вигідне географічне й стратегічне розташування Пантікапею обумовили те, що перевагу було надано цьому центру. А це призвело до того, що Німфей аж до кінця V ст. до н.е. проводив відносно об'єднання боспорських центрів незалежну політику. Крім цього, приклад Німфея свідчить і про те, що боспорська сімахія формувалася переважно добровільним входженням до її складу грецьких міст і стосовно першої половини V ст. до н.е. про насильницьке включення до її складу не може бути й мови.

Природно, сказане не більш, як припущення. Однак стрімке зростання економічного потенціалу Пантікапею в V ст. до н.е. було не стільки причиною, скільки наслідком об'єднання грецьких міст в сімахію, хоча раннє пантікапейське монетне карбування свідчить, що цей центр, безумовно, й до цього був лідером у регіоні. Але тільки сконцентрувавши кошти та ресурси об'єднання грецьких міст, що йшли на спільну оборону, за умови сталої загрози варварських навал, а трохи пізніше й на культове будівництво, Пантікапей зміг розвиватися динамічніше, ніж інші боспорські центри. Разом з цим, проведені спільними зусиллями оборонні заходи, як свідчить археологічний матеріал, об'єктивно сприяли підйому добробуту й інших боспорських міст в 70—30-ті рр. V ст. до н.е.

Говорячи про боспорську сімахію, що організаційно оформилася близько 480 р. до н.е., слід звернутися і до нумізматичних джерел. Зараз встановлено, що перші боспорські срібні монети були викарбувані в Пантікапеї в середині VI ст. до н.е. Срібне карбування першої половини V ст. до н.е. представлено кількома типами монет

Пантікапейські монети кінця VI — V ст. до н.е. за Н.О.Фроловою.

з однаковими зображеннями, а також написами ПА, ПАН, ПАНТІ, АПОЛ. Якщо монетні випуски з написами ПА, ПАН, ПАНТІ поза всяким сумнівом пов'язані з карбуванням саме Пантікапею, то монети з легендою АПОЛ та зображенням мурашки відповідно приписувалися містам Аполлонії та Мірмекію. Зараз твердо встановлено, що всі ранні боспорські монети карбувалися на пантікапейському монетному дворі. Однак інтерпретувалися вони по-різному.

Найбільш аргументованою сьогодні є точка зору, згідно з якою монети з написом АПОЛ карбувалися на пантікапейському монетному дворі і були емісіями надполісної боспорської сімахії та релігійної амфікtionії, що перебувала під покровительством Аполлона Лікаря — головного заступника іонійських греків. Причому, слід наголосити, що монети з написом АПОЛ карбувалися на пантікапейському монетному дворі в другій та третій чверті V ст. до н.е.

Якщо брати до уваги повідомлення Діодора про час приходу до влади Археанактидів, то все наведене вище свідчить, що найімовірніше карбування срібної монети з написом АПОЛ слід пов'язувати з виникненням першого надполісного об'єднання — сімахії та релігійної амфікtionії — боспорських греків з центром у Пантікапеї. Тому, мабуть, певну частину срібних монет з абрєвіатурами ПА, ПАН, ПАНТІ, якщо за початок боспорського карбування брати середину VI ст. до н.е., слід відносити до часу, що передував об'єднанню грецьких міст.

Складнішою є справа з срібними монетами, на яких було зображено мурашку та написи АПОЛ та ПАНТІ. Коли виходити з вищенаведеного, то з певною мірою ризику можна говорити про те, що в другій та третій чверті V ст. до н.е. на монетному дворі Пантікапею одночасно карбувалися монети від імені громадянської общини (ПАНТІ) та боспорської сімахії, що перебувала під покровительством Аполлона (АПОЛ). Тоді прибутки від випуску монет з певними написами йшли на потреби Пантікапею та об'єднання боспорських міст. Зрозуміло, що це лише гіпотеза, яка, однак, добре узгоджується з загальними тенденціями історичного розвитку Боспору в першій половині V ст. до н.е.

Особливої уваги потребує питання про семантику зображення мурахи на срібних монетах з написами АПОЛ та ПАНТІ, що карбувалися на монетному дворі Пантікапею в другій та третій чверті V ст. до н.е. та були найменшим номіналом розмінної монети, який становив 1/24 драхми. Написи на монетах інтерпретувалися по-різному. Разом з цим наголошувалося, що зображена на монетах мураха є характерною емблемою, яка символізувала на них назву невеликого боспорського містечка Мірмекія, хоча їх зв'язок з ним видається дуже сумнівним.

Однак, незважаючи на це, зображення мурахи на боспорських монетах V ст. до н.е. потребує пояснення. Причому воно, безсумнівно, було характерною емблемою, яка відбивала пев-

блема характеру влади Археанактидів. На підставі аналізу повідомлення Діодора та з залученням цілої низки порівняльних матеріалів дослідники дійшли висновку, що після відсічі скіфській агресії один з Археанактидів, використавши своє становище в боспорській сімахії як стратег-автократор, установив тиранічну владу спочатку в Пантікапеї, а згодом насильницьким шляхом підкорив інші поліси, що входили до складу боспорської сімахії.

Однак, незважаючи на всю привабливість цієї гіпотези, на жаль, вона не знаходить підтвердження в джерелах і базується лише на тому, що Діодор називає Археанактидів «царюючими». Але є досить багато переконливих даних, які свідчать, що термінологія Діодора не відбиває офіційного статусу Археанактидів. Тому, базуючись тільки на цьому писемному джерелі, навіть з використанням порівняльного матеріалу, не можна ретроспективно проектувати на правління Археанактидів характер влади ранніх Спартоکیدів, який значно краще висвітлено джерелами, в тому числі й писемними. Інакше кажучи, зараз немає переконливих даних про те, що один з Археанактидів після відбиття варварської агресії захопив владу в сімахії та став тираном. Але це зовсім не означає, що зараз не можна спробувати реконструювати історію Боспору V ст. до н.е., використовуючи додаткові джерела, та з трохи інших позицій з'ясувати характер влади Археанактидів.

Після ліквідації варварської загрози боспорська сімахія могла зберегтися як оборонний союз, а могла й припинити своє існування. Але до останнього часу перевага надавалася першому варіанту та, базуючись на використанні класичних прикладів встановлення тиранічної влади Гелоном та Діонісієм Старшим на Сіцилії, дослідники робили висновок, що й на Боспорі в результаті певної боротьби федеративне надполісне об'єднання перетворилося в тиранічну державу Археанактидів.

Не виключаючи повністю можливість такого перебігу подій, треба звернутися до даних нумізматики, які дозволяють дещо в іншому плані говорити про долю боспорської сімахії. На рубежі третьої та четвертої чверті V ст. до н.е. на Боспорі припиняється карбування срібних монет з написом АПОΛ, які не без підстав можна розглядати як карбування від імені боспорської сімахії, що здійснювалося на монетному дворі Пантікапею. Слідом за припиненням карбування срібних монет з легендою АПОΛ було викарбувано чотири типи мідних монет із зображенням лева, мурахи, лева-барана, мурахи-барана та написом ΠΑΝΤΙ.

У зв'язку з цим необхідно зазначити, що у другій половині V ст. до н.е., але до 410/405 pp. до н.е., власну монету карбував Німфей, на монетному дворі Фанагорії в останній чверті V ст. до н.е. карбувалися монети з написом ΣΙΝΔΩΝ, а на рубежі V—IV ст. до н.е. — автономні монети цього міста. В останній чверті V ст. до н.е., мабуть, ближче до його кінця, власну монету поча-

ла карбувати Феодосія. Навряд чи всі ці факти, поряд з припиненням випуску в Пантікапеї монет з АПОЛ, можна пояснювати простим збігом обставин. Скоріш навпаки, стан, що склався в нумізматиці, слід розглядати в тісному зв'язку з якимись подіями, що відбувалися на Боспорі в другій половині V ст. до н.е., бо, поза всяким сумнівом, у даному випадку карбування монети усіма згаданими грецькими центрами свідчить про їх політичну незалежність, у першу чергу від Пантікапея.

На жаль, відсутність років карбування на ранніх боспорських монетах не дозволяє кожний їх випуск прив'язати до точної дати. Тому нумізматичний матеріал, поряд з типологічним аналізом, повинен корелюватися з даними інших категорій джерел. Виходячи з цього, можна зробити висновок, що карбування власної монети цілою низкою античних центрів Боспору слід розглядати як надійний показник тих змін, що відбувалися в їхніх стосунках після захоплення влади в Пантікапеї Спартоком 438/437 р. до н.е. Саме ця подія, вірогідно, призвела до розпаду сімахії та виходу з неї більшості грецьких міст, адже самостійне карбування боспорських міст свідчить про їх політичну незалежність. У зв'язку з цим дуже цікавим здається висновок про те, що так звані синдські монети карбувалися на монетному дворі Фанагорії від імені «Синдського союзу» грецьких міст, який виник на території Азіатського Боспору, точніше в Синдиці, як опозиційне об'єднання після розпаду боспорської сімахії в зв'язку з приходом до влади в Пантікапеї Спартока.

Коли наведена реконструкція правомірна, то 480/479 р. до н.е. не можна вважати часом виникнення централізованої Боспорської держави, а слід розглядати лише як рік остаточного організаційного оформлення перед лицем скіфської загрози боспорської оборонної сімахії. Тому зараз немає надійних даних, які дозволяли б припускати, що після ліквідації скіфської загрози представники роду Археанактидів захопили владу в Пантікапеї, а їх політичний режим вже в той час був тиранічним.

Як свідчить практика грецької колонізації, переселенці на нових землях, незважаючи на різне походження та ступінь вельможності, в соціально-економічному відношенні були приблизно рівними. У таких громадянських колективах представники аристократії не могли підпорядкувати собі громаду, адже характер соціально-економічного існування першопоселенців та їхніх найближчих нащадків базувався на дрібнотоварному виробництві, яке в своїй основі було натуральним. Єдине, що об'єднувало греків у міснях колонізації, було усвідомлення спільності інтересів перед лицем варварської загрози та необхідність спільного захисту проти їх навали. І грецькі поліси на берегах Боспору Кіммерійського не були винятком з цього правила.

Говорячи про розвиток Боспору в першій половині V ст. до н.е., слід звернути увагу й на те, що об'єднання грецьких міст у сімахію відбулося навколо особливо шанованого іонійськими греками божества Аполлона Лікаря. Воно мало добровільний характер, на користь чого свідчить той факт, що Німфей залишився поза територією, захищеною валом, а також суттєво не обмежувало політичну та економічну свободу грецьких центрів, що входили до цього об'єднання. Все це дозволяє припустити, що сімахію очолив верховний жрець цього культу, який походив з аристократичного роду Археанактидів, пов'язаного своїм корінням з Мілетом. Причому, під час відсічі скіфській агресії на нього могли бути покладені функції стратега-автократора.

Після ліквідації скіфської агресії та проведення в життя комплексу заходів з укріплення колективної безпеки, якими керував один з Археанактидів, посада басилевса — верховного царя та жерця культу Аполлона Лікаря — стала спадкоємною і її традиційно займав представник цього роду. Одночасно він був і керівником сімахії боспорських міст. Мабуть, усунення з цієї посади Археанактидів та узурпація влади в Пантікапеї Спартоком призвели до розпаду сімахії боспорських міст. Саме ця подія і знайшла відображення в уривку праці Діодора Сіцилійського, що цитувався.

Згідно з повідомленням Діодора, в 438/437 р. до н.е. Спарток, за походженням фракієць, усунув від управління Археанактидів та шляхом державного перевороту захопив владу на Боспорі. Це зумовило перехід на Боспорі від федеративного напівполісного політичного та релігійного об'єднання до централізованої держави. Ця подія була зумовлена інтересами досить могутньої верстви населення, головним чином Пантікапею, яка була зацікавлена, в першу чергу, у встановленні дієвого контролю за експортом хліба до Середземномор'я. Супротивники Спаргока були вигнані з Пантікапею та втекли до Феодосії, де вони жили ще за часів правління боспорського тирана Сатира.

Влада, яку встановив Спарток, мала характер спадкоємної тиранії. Основним завданням, поставленим першим боспорським тираном, було об'єднання всіх грецьких поселень, розташованих на Керченському та Таманському півостровах, під егідою Пантікапею. Причому, основні риси політичного розвитку Боспору в цей час знаходять найближчі аналогії в Сіцилії, де тиран Діонісій силою зброї утворив велику територіальну державу, до складу якої входили як грецькі поліси, так і варварські племена.

Незважаючи на порівняно обмежену джерельну базу, що є в розпорядженні дослідників, зараз все ж таки можна накреслити основні етапи та простежити деякі специфічні риси в процесі утворення Боспорської держави. При цьому слід ще раз наголо-

сити, що припинення карбування в Пантікапеї монет з абретагурою АПОЛ та наявність автономного карбування в цілій низці боспорських центрів, яка датується часом після приходу до влади в Пантікапеї Спартока. А це в свою чергу змушує припускати, що саме до цього часу слід відносити розпад боспорської сімахії, а 438/437 р. до н.е. є початком воєнного підкорення формально незалежних грецьких полісів та включення їх до складу централізованої держави внаслідок цілеспрямованої діяльності боспорських тиранів.

Вважається, що одним з перших до складу нового державного утворення було приєднано Німфей. Часу та обставинам цієї події в боспорській історії присвячено багато загальних та спеціальних наукових праць. Підсумовуючи все зроблене по цій проблемі, треба констатувати, що в середині 30-х рр. V ст. до н.е. незалежний від правителів Пантікапею Німфей підтримував досить тісні стосунки із скіфами. Під час експедиції Перікла в Понт поліс вступив до Афіньського морського союзу, адже після поразки у Єгипті 454 р. до н.е. Афіни були зацікавлені у зміцненні своїх позицій у причорноморському регіоні, який мав відіграти вирішальну роль у забезпеченні їх зерном. Однак, очевидно поразка афінян в Сіцилії (413 р. до н.е.), після чого Афіни вже не мали сил для проведення активної політики в Північному Надчорномор'ї, дозволила боспорським тиранам спрямувати свої дії на приєднання Німфею до Боспорського царства. Десь між 410 та 405 рр. до н.е. представник Афіньського союзу Гілон здав місто боспорським тиранам та за свою зраду був нагороджений. Все це досить добре відомо, і коли б не одна обставина, на питанні про приєднання Німфею до Боспору не варто було б зупинятися.

Справа в тому, що, як свідчить Есхін, в нагороду за зраду Гілон одержав у подарунок місто Кепи, розташоване на Азіатському боці Боспору, на Фанагорійському острові, неподалік від однойменного міста. Інакше кажучи, Гілон від боспорського тирана одержав адміністративну посаду і, вірогідно, контролював збирання податків з населення поліса. Отже, вже в той час під юрисдикцією боспорських тиранів перебував, якщо не весь сучасний Таманський архіпелаг, то його значна частина. Вони на свій розсуд могли не тільки розпоряджатися земельним фондом, а й досить жорстко контролювали населення невеликих античних полісів у цьому районі. Таким чином, на час підкорення Німфею боспорські тирані вже встановили контроль над частиною Азіатського Боспору. При цьому певна типологічна схожість фанагорійських та афіньських монет, а також той виключно важливий факт, що крім Німфею, вірогідно, після експедиції Перікла в Понт, до складу Афіньського морського союзу увійшло кілька грецьких

міст в Азіатській частині Боспору, дозволяє говорити про певну опозицію боспорським тиранам та пошук могутніх союзників.

Не виключено, що прихід до влади в Пантікапеї тиранів був тією подією, яка підштовхнула не тільки Німфей, а й інші демократично налаштовані громадянські общини до вступу в Афінський морський союз з тим, щоб одержати підтримку в боротьбі з територіальною експансією боспорських тиранів. Тому можна погодитися з тими дослідниками, які вважають, що аж до сіцилійської катастрофи стосунки боспорських тиранів з Афінами були ворожими.

У зв'язку з цим слід звернути увагу на дуже цікаве спостереження про те, що згадка Страбоном пам'ятника Сатиру, розташованого між Ахілловим селищем та Патреєм, десь на території Кіммерійського (сучас. Фанталівського півострова) острова, свідчить про приєднання земель в Азіатській частині Боспору саме цим боспорським тираном, якому тут і був споруджений меморіал. З цим не можна не погодитися. Причому, коли прийняти точку зору про те, що монети з легендою ΣΙΝΔΩΝ карбувалися на монетному дворі Фанагорії від імені «Синдського союзу» грецьких міст на Таманському півострові, то відповідно можна говорити про приєднання до Боспору цих територій трохи раніше Німфея. Тому Гілону й були подаровані Кепи, які вже перебували під верховною владою Сатира.

Разом з цим, карбування Фанагорією автономних монет, які трохи молодші за «синдські» та датуються рубезем V—IV ст. до н.е., дозволяє говорити, що, вірогідно, після розпаду «Синдського союзу» та приєднання більшості невеликих грецьких міст на Таманському півострові до Боспору, цей центр ще якийсь час залишався незалежним. Результати археологічних досліджень на території Фанагорії та аналіз автономного карбування нею монет показали, що підкорення цього центру боспорськими тиранами було здійснено не пізніше самого кінця V ст. до н.е. Причому, як свідчать археологічні матеріали, підкорення Фанагорії, на відміну від Німфея, відбулось воєнним шляхом.

Отже, можна констатувати, що в період правління спадкоємця Спартока — Сатира в останні десятиліття V ст. до н.е. боспорський тиран підкорив Німфей, що залишався до цього часу незалежним, а також грецькі міста на сучасному Таманському півострові, включаючи й Фанагорію. Мабуть, саме з цього часу, а не раніше, невеликі боспорські центри втратили полісну соціально-політичну організацію та увійшли до складу нового державного утворення.

Одночасно з активізацією політики щодо грецьких центрів Азіатського Боспору боспорські царі здійснили низку заходів, спрямованих на встановлення тісніших контактів з негрецьким

населенням регіону, і в першу чергу з синдами. Саме на основ зерна, що вирощувалося не тільки навколо античних центрів Азіатського Боспору, а й на підвладних синдам територіях, стало можливим значне розширення боспорськими тиранами торгівлі з Афінами наприкінці V — на початку IV ст. до н.е. Про це, якоюсь мірою, свідчить певний ступінь еллінізації населення Синдики та численність античного імпорту, знайденого у похованнях цього району.

На базі цього можна говорити про початок формування на рубежі V—IV ст. до н.е. у синдів державного об'єднання, що може бути інтерпретоване як ранньокласовий соціальний організм. Справа в тому, що посилення економічних контактів, що відбувається в торговельних зв'язках між ранньокласовою периферією та цивілізаторським центром, в даному випадку з Боспорським царством, завжди призводило до того, що такий товарообмін, як правило, впливав не тільки на трансформацію соціально-економічної структури варварських суспільств, а й на їх територіально-поселенську структуру. Отже, не дивно, що Поліен сповіщає про царя Гекатея, який, управляючи синдами, спирався на підтримку боспорських тиранів. А це дозволяє припускати, що утвердження влади боспорських тиранів в Азіатській частині Боспору йшло одночасно зі зміцненням їх економічних та, мабуть, політичних контактів з верхівкою варварського населення, яка в першу чергу була зацікавлена в розвитку торгівлі з античним світом.

Приєднавши до своїх володінь Німфей, міста «Синдського союзу», Фанагорію та зміцнивши позиції в Синдиці, Сатир I звернув увагу на Феодосію, яка, виходячи з її автономного карбування, була ще незалежна від Боспору. Безпосереднім приводом до цього воєнного конфлікту могло бути те, що саме тут знайшли притулок після приходу до влади в Пантікапеї Спартока боспорські вигнанці. Але справжня причина боротьби за контроль над Феодосією з її незамерзаючим портом, безперечно, криється в економічній сфері.

Як з'ясовано, вже 394 р. до н.е. між Боспором та Афінами, очевидно за ініціативою Сатира, було укладено угоду, згідно з якою, крім регулювання судочинства та статей відносно сімахії, боспорський тиран, мабуть, дав деякі пільги купцям, які торгували з цією державою. Такі стосунки, виходячи з джерел, існували аж до середини IV ст. до н.е. Цією угодою й був покладений початок тіснішим контактам боспорських тиранів з Афінами в галузі торгівлі хлібом. Обсяги поставок хліба в Афіни були дуже великими, що приносило боспорським тиранам значний зиск. Тому їх цілеспрямовані дії проти Феодосії, вірогідно, пояснюються не стільки бажанням позбавитися торгового конкурента, скільки доцільністю поставити під контроль торговельні операції цього центру, через який вивозилися порівняно великі

чись на наявні джерела, можна говорити, що на рубежі першої та другої чверті IV ст. до н.е. на території сучасних Керченського, Таманського півостровів та в Синдиці остаточно сформувалася Боспорська держава територіального типу, близька за окремими ознаками, але не адекватна елліністичним монархіям, яка об'єднала у своєму складі як численні грецькі поліси, так і варварське населення.

Але інтегративно-централізуючі тенденції тут не були зумовлені об'єктивними причинами соціально-економічного розвитку, а були нав'язані грецькому населенню певними соціальними силами на чолі з боспорськими тиранами, які за допомогою воєнної сили об'єднали його у складі Боспорського царства. Отже, виникнення Боспорського царства може бути зіставлено не тільки з сиракузькою та гераклеїською моделлю, а й з так званим дорійським шляхом утворення територіальних держав, який реалізовувався головним чином в аграрних районах стародавнього світу.

Економічною основою нового державного утворення, від чого значною мірою залежав добробут правлячої династії наприкінці V — на початку IV ст. до н.е., був хліб, що надходив від негрецького, залежного населення як форос або рента-податок, а, можливо, збирався й з грецького населення підвладних міст, та мито, яке бралось за вивезення сільськогосподарської продукції через боспорські порти.

Після утворення Боспорського царства експлуатація його населення та сусідніх територій, населених варварами, здійснювалася головним чином на підставі податкового механізму. Різні форми приватновласницької експлуатації лише зароджувалися, і їх питома вага в системі виробничих відносин була ще незначною. Тому в Пантікапеї та Феодосії, яким царем було надано полісну соціально-політичну організацію, основну масу населення становило вільне громадянське населення, яке обробляло невеликі земельні ділянки в околицях міст.

Основним експлуататором населення як грецьких полісів, так і варварського населення на цьому етапі розвитку Боспору виступали не великі приватні землевласники, про володіння яких поки що не можна сказати нічого певного, а в першу чергу держава в особах тиранічного режиму, який у внутрішній політиці спирався на наближених царя, державний апарат та купців. Показово, що в критичний момент Левкону допомогли утриматися при владі саме купці, зацікавлені в розвитку хліботоргівлі. Адже саме прибутки від вивезення хліба, в першу чергу до Афін, які концентрувалися в скарбниці Спартокидів, дозволили їм зміцнити свою владу та за короткий час перетворити Боспорське царство в одну з наймогутніших держав Північного Причорномор'я.

Отже, в класичний період у Північному Причорномор'ї спостерігається подальший політичний та соціально-економічний розвиток грецьких центрів. Але якщо в попередню добу історичні долі античних полісів регіону були більш-менш схожі, то стосовно класичного періоду можна констатувати, що в їхньому житті починає спостерігатися певна специфіка. Так, якщо під тиском войовничих кочовиків у Нижньому Побужжі та Нижньому Подністров'ї почався колапс хори і в Ольвії політичний режим став тиранічним, то в Південно-Західному Криму йшло становлення та розвиток єдиної в регіоні дорійської колонії — Херсонеса Таврійського. У Східному Криму, навпаки, почався процес об'єднання автономних до того центрів у сімахію, яку очолили жерці храму Аполлона в Пантікапеї. В другій чверті V ст. до н.е. владу в цьому надполісному об'єднанні захопив Спарток, який, так само як його нащадки, почав приєднувати до своєї держави землі на сучасному Керченському та Таманському півостровах. Це кінець-кінцем призвело до появи в північно-східному районі Північного Причорномор'я територіальної Боспорської держави з монархічною формою правління.

У класичний період Херсонес являв собою поліс класичного типу, де переважна більшість населення займалася сільським господарством, а ремесло та торгівля не набули значного розвитку. На відміну від цього, в Ольвії та Ніконії після колапсу великої хори виробництво сільськогосподарської продукції скоротилося. Тут іде процес скупчення населення в містах, мешканці яких змушені були добувати засоби існування, займаючись переважно ремісничою та торговою діяльністю. Ольвія та Ніконій на деякий час стають центрами посередницької торгівлі і з них починають вивозитися значні партії хліба, що надходили із Лісостепової Скіфії. Але найбільшим експортером хліба в цей час була Боспорська держава, яка отримувала великі обсяги хліба від підкорених племен, насамперед синдів та меотів. Саме кошти від експорту хліба в Афіни та інші грецькі центри дозволили боспорським правителям укріпити свою владу і були запорукою більш-менш стабільного розвитку економіки Боспорської держави.

Разом з тим, слід підкреслити, що прогресуючий економічний розвиток античних держав Північного Причорномор'я привів до розширення масштабів майнової та соціальної диференціації. Хоча зараз немає підстав говорити про значну поляризацію грецького суспільства в Ольвії, Ніконії, Херсонесі або на Боспорі. Поряд з кількісно невеликою групою найзаможніших жителів, до яких в першу чергу слід відносити «друзів» боспорського царя та прибічників тиранічного режиму в Ольвії, переважну більшість серед населення античних центрів регіону ста-

новили вільні верстви середнього майнового достатку. Разом з тим, розглянуті тенденції соціально-економічного розвитку свідчать, що зараз немає ані найменших підстав говорити про кількісну перевагу в матеріальному виробництві праці рабів класичного типу над працею вільних верств виробників. На відміну від великих античних центрів Греції, наприклад, Афін, де товарне виробництво досягло найвищого розвитку, тут більшою була питома вага праці громадянського вільного населення, а також юридично вільних, але неповноправних верств населення. Рабство було переважно домашнім, і праця рабів використовувалася не в землеробстві або ремеслі, а в домашньому господарстві найзаможнішої верхівки населення грецьких міст та боспорських царів.

ПІВНІЧНЕ ПРИЧОРНОМОР'Я В ЕЛЛІНІСТИЧНИЙ ПЕРІОД (ОСТАННЯ ТРЕТИНА IV — СЕРЕДИНА I СТ. ДО Н.Е.)

Елліністичний період в історії Греції та всього давнього світу був часом подальшого розвитку виробництва та культури. За доби еллінізму грецькі міста-держави переживали глибоку соціально-політичну кризу і були підкорені сусідньою Македонією. Під керівництвом царя Македонії, молодого Олександра, македонці та греки розгромили Перську державу, що сприяло поширенню грецької культури на Близький Схід. На території Греції утворилися федеративні союзи грецьких полісів, а на Близькому Сході, після розгрому Перської держави та смерті Олександра Македонського, — надзвичайно великі елліністичні монархії. Отже, найбільш показовою рисою елліністичного періоду було виникнення різного типу територіальних державних утворень, які прийшли на зміну полісам класичного типу. У Північному Причорномор'ї відбувалися близькі процеси, однак із своєю специфікою. Тому розглянемо, які зміни сталися в житті грецького населення регіону, більш докладно.

Нижнє Побужжя і Нижнє Подністров'я. Історія еллінізму цих районів може бути поділена на два етапи, які характеризуються певними зрушеннями в соціально-економічному і політичному розвитку грецького населення. Наявні джерела свідчать, що якщо протягом останньої третини IV — середини III ст. до н.е. спостерігається розквіт античних міст і їх хори, то починаючи з середини III ст. до н.е., простежується не тільки криза господарства, а й поступовий занепад, пов'язаний з нестабільністю воєнно-політичної ситуації. Завершується елліністичний період в історії античних держав Північно-Західного Причорномор'я гетською навалою, яка призвела до тимчасового припинення життя на території Ольвії та Тіри.

Історична ситуація в Північно-Західному Причорномор'ї у другій половині IV ст. до н.е. До третьої чверті IV ст. до н.е. відноситься скіфо-македонський збройний конфлікт, який мав важливі наслідки для грецького населення регіону. Як свідчать писемні джерела, скіфський цар Атей, який вступив у протиборство з македонським царем Філіппом II десь в районі Істра 339 р. до н.е., був розбитий останнім. Філіпп захопив велику кількість здобичі, з якою і повертався на батьківщину. Але на території

Срібна монета з зображенням царя Атея. 364-345 рр. до н.е.

Монета із портретом Олександра Македонського, срібло. 306-281 рр. до н.е.

Фракії він зіткнувся з племенами трибаллів і в запеклій сутичці з ними був поранений, а трофеї, взяті у скіфів, дісталися його новим суперникам. Отже, похід Філіппа на північ проти скіфів закінчився невдачею.

Смерть Філіппа і приход до влади його сина Олександра не означали завершення спроб македонських правителів встановити контроль над територією Балкан. Готуючись до походу в Азію, Олександр Македонський 335 р. до н.е. здійснив збройну акцію проти трибаллів і уклав з ними, а також з кельтами, вигідний для себе мир. Тим самим він установив контроль Македонії у внутрішніх районах Балканського півострова. Одним із результатів цього походу було те, що загони, сформовані з іллірійсько-фракійських племен, брали участь у Східному поході Олександра. Рушаючи на Схід, Олександр передав своєму наміснику Антипатру управління не тільки Македонією та Грецією, а й народами на Балканах, зокрема фракійцями і трибаллами. На чорноморському узбережжі Фракії «префектом Олександра у Скіфії» або «префектом на Понті» став Зо-піріон, який, за античними авто-

рами, 331 р. до н.е. здійснив похід проти скіфів, що закінчився невдачею. Сам полководець загинув, а його військо повністю було знищено в «Гетській пустелі» (Буджацькому степу). Але цим подіям передували військові дії Зопіріона у Нижньому Побужжі і осада Ольвії македонськими військами. В результаті рішучих дій ольвіополітів і, можливо, їх скіфських союзників, Зопіріону не вдалося взяти місто, і він був змушений відступити.

Зараз встановлено, що під час походу Зопіріона македонським воєнним керівництвом вирішувалися певні військово-політичні завдання в руслі глобальних планів Олександра Македонського щодо створення своєї держави, і немає підстав вважати, що він був спрямований виключно проти олігархічного режиму в Ольвії. Не доводиться сумніватися, що метою цього походу

був розгром і підкорення скіфів, а осаду Ольвії слід розглядати як тактичне завдання, яке повинно було вирішуватися в руслі стратегічних планів македонського царя.

Добробут верхівки скіфського суспільства з V ст. до н.е. багато в чому залежав не тільки від продукції, яку отримували від ведення кочового господарства, а й від можливостей, які відкривалися торговельними операціями між скіфами і грецькими центрами Північно-Західного Причорномор'я, а також «годувань», що було однією з форм так званої «дистанційної експлуатації» греків. Це приносило значний матеріальний зиск соціальній верхівці скіфського суспільства, на яку в своїй політиці спиралися скіфські царі, і зокрема Атей. У цьому відношенні показово, №о після загибелі Атея положення суттєво не змінилося. У Нижньому Подністров'ї і Нижньому Побужжі продовжували існувати значні масиви землеробського населення, яке було головним виробником хліба для античних центрів.

Намагаючись завдати суттєвих втрат і підкорити своїй владі скіфів, македонський полководець і спрямував головний удар проти Ольвії, тісно пов'язаної зі скіфами, а не проти важковловимих і мобільних загонів кочовиків. Захоплення Ольвії давало македонцям добру можливість підірвати економічну могутність скіфів і, якщо не підкорити їх владі Олександра, то відвернути загрозу його володінням з півночі. У вірогідності цього переконуює політика македонських правителів стосовно Західнопонтійських центрів, які займали чіткі антимакедонські позиції, і були підкорені силою зброї через те, що в конфлікті між Філіппом і Атеєм деякі з них виступили на стороні останнього.

Втрата експедиційного корпусу Зопіріона мала велике значення не тільки для Північно-Західного Причорномор'я, а й для всього Балканського півострова. Після цих подій вся Фракія відпала від Македонії. Тут спалахнув визвольний рух, який очолив Севт III, що намагався об'єднати під владою одриссів усю державу. Для Ольвії ця подія також мала важливе значення, про що детальніше буде сказано нижче. Тут же хотілося б лише підкреслити, що перемога над Зопіріоном була досягнута не лише завдяки мужньому опору населення Ольвії, а й активним діям кочових скіфів. Тому не дивно, що коли Олександр Македонський дізнався про загибель Зопіріона, то планував новий похід у Скіфію, який не відбувся тільки внаслідок смерті царя.

Нижнє Побужжя в останній третині IV — першій половині III ст. до н.е. Облога Ольвії македонськими військами влітку або восени 331 р. до н.е. згуртувала мешканців міста та призвела до екстраординарних дій, таких як скасування боргів, надання прав громадянства іноземцям і навіть відпущення на волю рабів. *Заходи, вжиті в період військової небезпеки, знайшли відображення в декреті на честь Каллініка, сина Евксена.*

З тексту цього документа, прийнятого відразу ж після ліквідації загрози з боку Зопіріона, бачимо, що Каллінік зробив кроки, спрямовані на заспокоєння демосу, реорганізував фінанси поліса, відмінив надзвичайний податок, введений у зв'язку із воєнною загрозою. Особливий інтерес викликає згадка в пам'ятці про соціальний конфлікт, який, вірогідно, відбувся у місті внаслідок спустошення ворогом сільської округи. А це в свою чергу призвело до продовольчої кризи і концентрації в місті жителів периферії, які залишилися без засобів існування. Завдяки успішним діям Каллініка, цей конфлікт було вирішено. Але соціальна напруга була настільки великою, що окрім скасування боргів та інших економічних заходів, ольвіюполітам необхідно було надати громадянські права ксенам і звільнити рабів, про що сповіщає Макробій.

Грунтуючись на цьому писемному джерелі, дослідниками робився висновок про наявність в Ольвії IV ст. до н.е. громадян, іноземців та рабів. Зміна юридичного статусу останньої групи населення, як довго вважалося, свідчить про досить значну кількість рабів у місті в дозопіріонівський період. Хоча, спираючись на дані Макробія, досі не робилося спроби з'ясувати ступінь достовірності свідчення цього римського письменника і сановника кінця IV — першої половини V ст. н.е.

Першим таку спробу здійснив Ю.Г.Виноградов. Зокрема він вказав, що Макробій вибирав з доступних йому джерел ті відомості, які могли проілюструвати ті чи інші положення його праці. Виходячи з контексту повідомлення письменника про осаду Ольвії, вчений цілком слушно вважає, що в даному випадку письменник цитує якийсь більш ранній твір. Тобто, Макробій є вторинним джерелом, що необхідно враховувати при його інтерпретації. Зараз важко сказати, звідки саме він брав свідчення, але не буде значним перебільшенням припустити, що він використовував якісь історичні праці, написані грецькою мовою. Якщо це так, то невідомо, яка саме категорія залежного населення ховається під *servis liberatis* Макробія. Адже добре відомо, що в грецькій мові існувало декілька десятків термінів, якими греки позначали різні категорії залежного населення, зокрема рабів.

Після подій, пов'язаних з облогою Зопіріона, до влади в Ольвії прийшли радикальні демократи на чолі з Каллініком, сином Евксена. Зміна політичного устрою в свою чергу призвела до трансформації життя ольвійського суспільства, що знайшло відображення у багатьох сферах. Найбільш показова щодо цього широка будівельна діяльність, яка добре простежується за результатами археологічних досліджень на території Ольвії. Не виключено, що в цей час зросла питома вага ремесла в економіці, проте слабка вивченість цієї галузі матеріального вироб-

ництва елліністичного періоду не дозволяє говорити про це більш конкретно.

Основою економіки Ольвії, як і будь-якого античного поліса, в останній третині IV — першій половині III ст. до н.е. залишалося сільське господарство, яке давало засоби до існування основній масі населення міста. За даними аерофотозйомки, які, однак, вимагають уточнення на місці, територія на правому березі Бузького лиману в античну епоху була розмежована. Проте, за допомогою цих даних поки не можна говорити щось певне про структуру землеволодіння і землекористування в околицях Ольвії. Тому в даний час необхідно звернути особливу увагу на садиби, зафіксовані в безпосередній близькості від міста.

Поки що розкопки було проведено тільки на двох великих садибах IV—III ст. до н.е., розташованих на поселеннях Широка і Закисова балки. Площа індивідуальних садиб, досліджених на хорі Ольвії в Нижньому Побужжі, становила близько 500—600 кв. м. Якщо порівняти розміри цих садиб з херсонеськими, площа яких коливається в межах 500—1200 кв.м, то, ймовірно, можна говорити про наявність на хорі Ольвії цілого ряду середніх за своїми розмірами земельних володінь. Проте наявність на поселенні Широка Балка більш скромних напівземлянок IV—III ст. до н.е., які також певною мірою можна розглядати як примітивні садиби, дозволяє говорити, що поряд із середніми, тут існували і дрібні землеволодіння, які кількісно переважали на хорі, наприклад, Херсонеса в елліністичний період, а також в інших районах античного світу.

Безумовно, в найближчих околицях міста існували і більші за масштабами Ольвії землеволодіння, про що свідчить садиба, розкопана на поселенні Закисова Балка. Але щось конкретне про них зараз сказати важко, через недостатню вивченість пам'яток Нижнього Побужжя класичного та елліністичного періодів. Слід підкреслити і те, що більш-менш значні садиби в околицях Ольвії з'являються лише в останній третині IV ст. до н.е. Це свідчить на користь висновку про початок процесу концентрації земельної власності, хоча визначити його масштаби на базі наявних джерел не можна навіть приблизно.

Разом з тим, не слід перебільшувати ступінь концентрації землі і обезземелення основної маси громадянського колективу. Адже дрібне і середнє землеволодіння протягом усієї античної епохи було основою сільськогосподарського виробництва, хоча залежно від конкретно-історичних умов їхня питома вага могла коливатися. Однак це не змінює змісту відміченої тенденції, тому, говорячи про розміри земельних ділянок громадян міста, розташованих на найближчій околиці, слід наголосити, що тут скоріше за все переважали невеликі і середні землеволодіння, на яких з кінця IV ст. до н.е. і починають будуватися садиби. Опосеред-

ковано сказане підтверджується й тим, що в останній третині IV ст. до н.е. в Ольвії був установлений радикально-демократичний політичний устрій, соціальною базою якого були громадяни-землевласники. Тому Ольвійський поліс був зацікавлений у збереженні громадянського землеволодіння і, як в інших місцях античного світу, стимулював його зростання.

Окрім найближчих околиць Ольвії, в Нижньому Побужжі існували різні типи сільськогосподарських поселень. Згідно класифікації цих пам'яток, до однієї з категорій відносяться поселення площею близько 4 га, територію яких було щільно забудовано наземними сирцево-кам'яними будинками, поділеними вулицями. До цього типу населених пунктів були віднесені поселення Чортувате 7, Закисова Балка 1, Петуховка 1, Дідова Хата 1, Козирка 1 і 12.

Проте більш детальне знайомство з результатами археологічних досліджень поселень елліністичної доби Нижнього Побужжя не дозволяє з впевненістю говорити про міський характер забудови. Усі перераховані пам'ятки досліджено поки що на дуже обмеженій території, і, судячи з опублікованих матеріалів, від сирцево-кам'яних будинків на більшості поселень збереглися лише окремі кладки або приміщення. Однією з таких пам'яток, на якій відкриті залишки великого житлового будинку, який піддається хоча б частковій реконструкції, є поселення Закисова Балка 1. Але стосовно цього поселення не можна говорити про квартальне планування і забудову міського типу. Судячи з розташування розкопаних приміщень, це був багатокамерний будинок із внутрішнім мощеним двориком, який можна розглядати як садибу. Аналогічна будова була розкопана і на поселенні Козирка 12.

Дослідниками хори Ольвії відмічено надзвичайно цікавий факт: відсутність будь-яких фортифікаційних споруд на сільських поселеннях елліністичного періоду. Отже, територія сільських поселень не була обмежена оборонними спорудами або земляними валами, в межах яких повинна була провадитися забудова. Це, а також те, що на поселенні Широка Балка в класичний та елліністичний період переважала «кущова» забудова, дозволяє припустити, що на більшості інших сільських поселень зазначеної категорії могла мати місце вільна, а не квартальна забудова. Адже добре відомо, що на території Аттики, як правило, декілька садиб гуртувалися в одному місці і становили найбільш характерну для цього району поселенську структуру — кому (село). Причому, окремо розташовані садиби були характерною особливістю сільської забудови не тільки у Північному Причорномор'ї, а й в ряді інших районів Середземномор'я і Греції в V—IV ст. до н.е. Незалежно від характеру забудови на сільських поселеннях була певна кількість окремих ойкосів. Тому можна зробити висновок,

що сільські поселення типу Закисової Балки I являли собою сукупність господарчих одиниць, в рамках яких і виготовлялась сільськогосподарська продукція.

Широке освоєння значних територій в Нижньому Побужжі, яке розпочалося в кінці V ст. до н.е. і значно посилилося на межі V—IV ст. до н.е., було неможливе без припливу в регіон досить численних груп переселенців з інших районів античного світу. Враховуючи, що на момент початку нової колонізації дальної хори громадянська община ольвіополітів уже була сформованим соціальним організмом, переважна більшість нових переселенців не отримала громадянських прав, і її слід розглядати як вільну, але неповноправну частину населення, близьку за своїм юридичним статусом ксенам та метекам. Звичайно, реколонізація Нижнього Побужжя велася під керівництвом Ольвійського поліса, який, мабуть, на даному етапі направляв переселенців в той чи інший район Нижнього Побужжя, регламентуючи тим самим процес освоєння сільськогосподарських територій.

На чолі окремих груп переселенців стояли громадяни поліса або інші категорії населення Ольвії, які добре знали місцеві умови. Саме вони були організаторами та керівниками цього процесу. Опосередковано на користь цього свідчить припинення близько 400—375 рр. до н.е. життя на території ольвійського передмістя і виникнення в найближчих околицях міста великих садиб, що було, безумовно, пов'язано з початком концентрації землі і переселенням частини мешканців з найближчих околиць міста в більш віддалені райони.

Виникнення у Нижньому Побужжі значної кількості поселень, заснованих переселенцями з інших районів, які не мали громадянських прав Ольвійської держави, вимагає якщо не вирішення, то хоча б постановки питання про форму соціальної організації їх населення. Причому, слід підкреслити, що процес реколонізації Нижнього Побужжя став можливим тільки завдяки певним зрушенням у внутріполітичному житті Ольвії і проводився під контролем поліса. Це у свою чергу дозволяє говорити, що верховним власником землі в Нижньому Побужжі була Ольвійська громадянська община. На користь цього свідчить один декрет, щоправда, дещо більш раннього часу, де йдеться про надання права придбання землі вихідцям із Синопи.

З іншого боку, сільські поселення, забудовані сирцево-кам'яними будинками, необхідно розглядати як місця більш-менш компактного проживання певних колективів. Ці колективи, виходячи з даних про соціальну організацію сільського населення в інших районах античного світу, і в першу чергу Малої Азії, повинні бути атрибутовані як територіальні (сільські) або сусідські общини, і їхнє виникнення слід відносити до початко-

вого етапу реколонізації вказаного регіону. Сільська община в давньому світі була основною формою соціально-економічної організації. Тому в процесі реколонізації Нижнього Побужжя на території Ольвійського поліса в умовах існування станово-класового суспільства виник ряд територіальних (сільських або сусідських) общин, археологічно представлених вказаною категорією поселень.

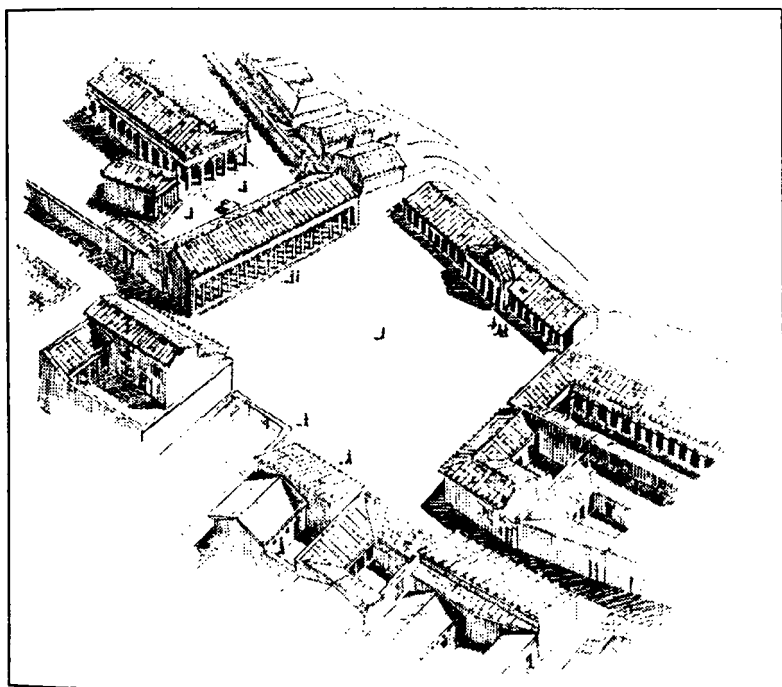
Досліджуючи форму соціальної організації сільського населення Нижнього Побужжя пізньокласичного і елліністичного періоду, необхідно підкреслити, що для визначення характеру общинної організації ключовим є питання про верховного власника землі. Зараз досить впевнено можна говорити про те, що ним у Нижньому Побужжі виступала громадянська община ольвіополітів. Отже, розглянуту категорію поселень, яка з'явилася в процесі реколонізації сільськогосподарських територій, слід інтерпретувати як общини, розташовані на землях полісу. Члени цих общин, значна частина яких переселилася в Нижнє Побужжя з інших місць, повинні були за використання землі сплачувати певний форос верховному власнику землі. На жаль, стосовно конкретних умов Нижнього Побужжя не можна нічого певного сказати ні про внутрішню організацію общин, ні про розміри плати за землю. Але, виходячи з даних, які є в джерелах стосовно залежних общин елліністичного часу в Малій Азії, можна припустити, що в Нижньому Побужжі форос міг виплачуватися як грошима, так і натуральними поставками сільськогосподарської продукції. Але в кожному конкретному випадку це залежало від рівня економічного розвитку певної сільської общини. У кількісному виразі плата за користування землею була рівна десятині або ж визначалася з якоїсь іншої ставки.

Припускаючи наявність у Нижньому Побужжі залежних сільських общин, які за користування землею сплачували певні податки Ольвійському полісу, необхідно спробувати визначити, до якої категорії населення античного світу були найближчі їхні члени. З цього питання зараз немає прямих джерел, але, незважаючи на неминучу гіпотетичність висновків з цього питання, все ж таки можна зробити декілька зауважень.

Говорячи про мікселлінів, які проживали десь на сільськогосподарській території Ольвійської держави, дослідники визначають їх як залежне військово-землеробське населення. Але з цим погодитися важко. Справа у тому, що в Нижньому Побужжі в процесі реколонізації виникають лише неукріплені поселення, що свідчить про досить спокійну зовнішньополітичну ситуацію в регіоні. Тому навряд чи головним у процесі реколонізації було створення військово-землеробських поселень, населення яких було посаджено на землю виключно для охорони кордонів поліса.

Зараз можна говорити, що причини та характер процесу нового широкого освоєння сільськогосподарських територій Нижнього Побужжя в першу чергу був пов'язаний з докорінними змінами у політичному устрої Ольвії. Отже, не виключено, що під час розпочатих реформ мала місце певна зміна структури аграрних відносин. У зв'язку з цим показово, що характерною особливістю життя малоазійських полісів була експлуатація залежного сільського населення, зорганізованого в общини. Тому широке освоєння Нижнього Побужжя переселенцями з інших районів, які у своїй масі не були повноправними членами громадянських общин, в першу чергу слід розглядати як важливий економічний крок, який було зроблено в інтересах переважної більшості вільного повноправного населення Ольвії.

Громадянська община ольвіополітів, яка скинула тиранію і стала асоційованим власником та розпорядником земельного фонду, в результаті реколонізації сільськогосподарських територій повинна була отримувати земельну ренту-податок. Частина цього податку в тому чи іншому вигляді привласнювалася повноп-

Теменос та агора Ольвії за елліністичної доби. Реконструкція С.Д.Крижицького.

равними членами громадянського колективу, який виступав по відношенню до населення залежних сільських общин як експлуататор. Освоєння та експлуатація нових територій, з яких громадянська община отримувала ренту-податок, неминуче повинні були привести до зростання економічного потенціалу Ольвії, що і було однією із головних умов розквіту поліса в IV — першій половині III ст. до н.е. З іншого боку, цей процес неминуче повинен був зумовити посилення соціальної і майнової нерівності у середовищі громадянського колективу. Враховуючи все це, переважну частину мешканців урбанізованих поселень Нижнього Побужжя IV — першої половини III ст. до н.е. можна віднести до категорії паройків, близьких за своїм юридичним положенням метекам, які жили на полісних землях. Окрім розглянутої вище категорії сільських поселень, у Нижньому Побужжі археологічно зафіксовано індивідуальні та колективні садиби. Якщо перші найімовірніше належали громадянам полісу, то другі — були власністю полісу, і тут мешкали вихідці з середовища тубільного населення, які обробляли землю Ольвійської держави та за своїм соціальним станом були близькі до ілотів.

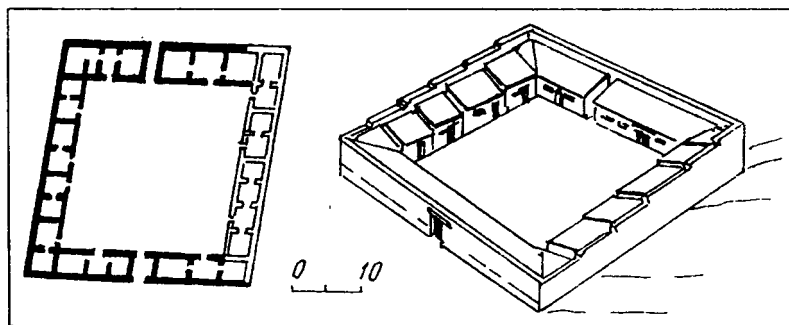
Таким чином, на хорі Ольвії в класичний та елліністичний періоди існували сільські поселення і пов'язані з такими поселеннями індивідуальні і колективні садиби. Комплекс різнотипних пам'яток, розташованих топографічно в одному місці, отримав у літературі умовну назву «агломерація». Окрім поселень і садиб, на хорі зафіксовані тимчасові пастуші та рибальські стоянки, які також, мабуть, можна виділити в окрему категорію пам'яток. Виходячи з цього і повинна вестись реконструкція характеру землеволодіння на хорі Ольвії класичного та елліністичного періодів, що має першочергове значення для з'ясування соціального складу населення античної держави. До того ж, слід підкреслити, що як поселення і садиби, так і агломерації в цілому не мали будь-яких фортифікаційних споруд. Це свідчить, з одного боку, про своєрідність організації хори Ольвії, у порівнянні з Херсонесом і Боспором, а з другого — відбиває характер взаємовідносин ольвіополітів з сусідніми варварами, якими в цей час були скіфи.

На основі аналізу археологічного матеріалу встановлено, що мешканців колективних садиб у Нижньому Побужжі можна розглядати як залежну групу населення типу ілотів, які за право обробки землі виплачували певний форос. Наявність поряд з колективними садибами неукріплених поселень дозволяє зробити висновок, що саме їхніми мешканцями здійснювався контроль за своєчасною виплатою державі певної кількості сільськогосподарської продукції. Адже інститут ілотії передбачає певні форми контролю, який не міг здійснюватися лише економічними методами.

Важко сказати, в результаті яких конкретно-історичних подій на хорі Ольвії з'являється залежне населення типу ілотів. Однак, враховуючи, що такі колективні садиби виникають в останній третині IV ст. до н.е., а в археологічних комплексах присутня кераміка варварських типів, можна припускати тісний зв'язок появи цієї категорії населення з осіданням на землю кочових скіфів. Процес осідання скіфів на землю, який розпочався ще у V ст. до н.е., особливо активно йшов протягом IV ст. до н.е., що було пов'язано з майновою диференціацією кочового суспільства. В результаті цього процесу розорена частина кочовиків стала переходити від заняття скотарством до землеробства.

Не виключено, що скіфи, надавши певну допомогу ольвіюполітам у відбитті навали військ Зопіріона, могли розраховувати на розселення частини своїх збіднілих одноплемінників на землях Ольвійського полісу. Звичайно, з повною впевненістю про це говорити важко, але й заперечувати такий напрямок розвитку повністю не можна, якщо виходити з досить тісних і різнобічних контактів міста зі скіфами протягом V — IV ст. до н.е. Разом з тим, негрецьке у своїй основі населення колективних садиб підпало під досить сильний вплив греків, який зветься процесом еллінізації. Це може пояснюватись певними змінами характеру господарювання і впливом грецького оточення, яке стояло на незрівнянно вищому ступені соціально-економічного розвитку.

Окрім колективних, у Нижньому Побужжі, як і в околицях Ольвії, зафіксовано цілу серію невеликих, квадратних у плані, індивідуальних садиб. Це пам'ятки периметрального типу, де ряд приміщень, розташованих навколо двору, утворював замкнену геометричну фігуру. Стіни таких будівель були зведені із сирцевих блоків на кам'яному цоколі. Дахи споруджувались з очерету.

План та реконструкція колективної садиби біля Дідової хати за В.В.Рубаном.

обмазаного глиною, а іноді перекриті черепицею. Характерним прикладом індивідуальних садиб можуть бути зафіксовані неподалік від поселення Козирка, Закисова і Широка балки. Садиби зафіксовані в околицях Ольвії можна з певною долею вірогідності пов'язувати із спорудами на земельних володіннях громадян поліса. Складніше вирішується питання із садибами, зафіксованими на значній відстані від Ольвії, поряд з периферійними поселеннями, які входили до складу сільських агломерацій, що об'єднували різні категорії поселенських структур.

Для позначення групи або однотипних, або пам'яток різних категорій, розташованих безпосередньо одна біля одної, був введений термін «сільські агломерації». До сільських агломерацій віднесені садиби біля Чортуватої балки, поселення і садиби в урочищі Дідова Хата, а також поселення Козирка 2 і садиби Козирки 7. Якщо сільська агломерація, зафіксована у Чортуватій балці, може, вірогідно, розглядатися як місце концентрації індивідуальних садиб громадян Ольвійського поліса, то питання про два інших складніше. Сільські агломерації в урочищі Дідова Хата і біля с.Козирка розташовані досить далеко від Ольвії і не можуть розглядатися як приміські сільськогосподарські території. Більше того, наявність у складі цих агломерацій різних типів поселенських структур дозволяє говорити про те, що сільське населення цих агломерацій в соціальному плані було неоднорідним.

Так, якщо неукріплені сільські поселення, які склалися з цілого ряду житлово-господарських комплексів, можна розглядати як місця компактного проживання членів сусідської общини, які, мабуть, сплачували форос полісу, а колективні садиби вважати приналежністю соціально залежних шарів населення типу ілотів, то індивідуальні садиби, скоріше всього, належали землевласникам, громадянам поліса. Таким чином, сільські агломерації в урочищі Дідова Хата і Козирці, найімовірніше, в гіпотетичному плані, можуть розглядатися як певні адміністративно-територіальні райони Ольвійської держави.

У цьому відношенні показово, що всю сільськогосподарську територію Афінської держави було поділено на 139 демів, в яких сільські поселенські структури (коми) групувалися навколо більш-менш великих центрів. Саме такі поселення й були центрами окремих адміністративних районів держави. Не виключено, що подібний або близький адміністративно-територіальний поділ існував і в Ольвійській державі, під контролем якої знаходились землі Нижнього Побужжя. Якщо це так, то до складу таких районів входили не тільки різні категорії поселенських структур, а й певний земельний фонд, контроль за використанням якого здійснювався представниками верховного власника землі. Імовірно, що такі адміністративно-територіальні одиниці,

де жили різні категорії сільського населення, яке не мало прав ольвійського громадянства, можна також розглядати в якості своєрідних податкових округів Ольвійської держави.

Припускаючи наявність якихось адміністративних районів на території Ольвійської держави, які археологічно представлені так званими сільськими агломераціями, мабуть доречно поставити питання, як здійснювався контроль за сільськогосподарськими територіями з боку громадянської общини поліса. На основі аналізу епіграфічних пам'яток було встановлено, що в елліністичний період в Ольвії існували колегії архонтів та стратегів, Сіми і Дев'яти. А виходячи з чисельності стратегів, з'ясовано, що громадянську общину Ольвії було поділено на шість філ.

В античному світі колегії стратегів здійснювали не тільки функції військового командування, а й управління. В Єгипті, наприклад, стратеги стояли на чолі ком, а в Дура-Європос стратег виконував функції вищої виконавчої влади. Аналогічна практика в елліністичний час засвідчена й для території Фракії та Понтійського царства. Є підстави говорити й про те, що коли відновлення цієї магістратури на базі статуї Агасікла правильне, то і в Херсонесській державі стратеги здійснювали управління землями Північно-Західного Криму. Тому не виключено, що в Ольвії на колегію стратегів, окрім всього іншого, могла бути покладена функція контролю за реколонізованими сільськогосподарськими територіями у Нижньому Побужжі.

Спираючись на наявні дані, можна констатувати, що наприкінці IV — в III ст. до н.е., у зв'язку з економічним піднесенням, добробут переважної маси населення Ольвії, у порівнянні з попереднім періодом, виріс. До того ж, є всі підстави відносити саме до цього часу значне кількісне збільшення заможного прошарку населення, верхівка якого, безсумнівно, ховала своїх померлих родичів у підкурганних кам'яних склепах. Але говорячи про тенденцію до майнової та соціальної диференціації, виходячи насамперед з даних некрополя, зараз все ж не можна говорити про високий ступінь поляризації суспільства та кількісне скорочення середніх прошарків, які становили значну частину населення. Навпаки, розширення земельного фонду Ольвійської держави і пов'язаний з цим економічний підйом сприяли покращенню положення середніх за майновим станом верств ольвійської громадянської общини, які і були базою радикально-демократичного політичного устрою.

Висновок про майнову диференціацію населення Ольвії в елліністичний період добре узгоджується з характером міської забудови, яка свідчить про наявність будинків як заможних ольвіополітів, так і бідних та середніх представників населення. На базі наявних матеріалів, можна говорити про те, що будинки найбагатшої частини ольвіополітів концентрувались у цент-

ральній частині міста, на ділянці НГФ, біля агори, і під так званім Зевсовим курганом, а будинки бідніших мешканців зафіксовано під час розкопок на ділянці «И».

Але поруч з цим на території Центрального кварталу були будинки, збудовані наприкінці IV ст. до н.е., які відрізнялися, як від дуже багатих на ділянці НГФ, так і від житлових комплексів бідноти. Причому, в будинках Центрального кварталу чітко не простежується господарча функція. Це, вірогідно, дозволяє припустити, що саме тут концентрувалося помешкання середніх прошарків населення Ольвії, які у своїй переважній більшості були членами громадянської общини і займалися виробничою діяльністю на території приміських садиб.

Отже, в останній чверті IV ст. до н.е, безпосередньо після відвернення загрози македонських військ під командуванням Зопіріона, в Ольвії був установлений радикально-демократичний устрій, проведені важливі економічні реформи і поновлена дія договорів про ісополітію з Мілетом. Ці реформи були важливою передумовою значного підйому економіки і, зокрема, максимального розширення хори Ольвії. На півночі кордон сільськогосподарської території проходив у районі сучасного м.Миколаєва, на сході — біля Дніпровської дельти, на півдні — по берегах Дніпровського, а на заході — Березанського лиманів і навіть, можливо, в районі Одеської бухти. На думку дослідників, сільськогосподарська територія Ольвійської держави в цей час займала близько 400 кв. км. Об'єднання всіх цих територій в рамках однієї соціально-політичної структури добре ілюструється топографією знахідок ольвійських монет третьої чверті IV — першої половини III ст. до н.е.

Археологічно на цій території зафіксовано різноманітні типи населених пунктів, які дозволяють виділити різні категорії населення, котре проживало на землях, контрольованих громадянською общиною ольвіополітів. У цей час більш-менш впевнено можна говорити, що в Нижньому Побужжі існувало землеволодіння повноправних громадян, представлене індивідуальними садибами, мешкало вільне, але неповноправне населення, яке сплачувало громадянській общині певний форос, і соціально-залежні групи населення, одна з яких за своїм юридичним статусом була близька ілотам. Імовірно, що на сільських поселеннях і в садибах маласть якась кількість рабів класичного типу, але про їх значну концентрацію на базі наявних даних говорити не можна. Адже добре відомо, що рабство класичного типу найбільш було розвинене лише в тих районах античного світу, де рівень товарної спрямованості тієї чи іншої виробничої галузі економіки був найвищим, як це було, наприклад, на Хіосі або в Аттиці. У тих же районах, де в кількісному відношенні переважало дрібне і середнє землеволодіння, в сільськогоспо-

дарському виробництві переважала праця дрібних товаровиробників самого найширшого правового спектра.

Стосовно Ольвії про наявність вищевказаної умови широкого розвитку рабовласництва класичного типу в елліністичний період говорити не можна. Зараз можна лише констатувати, що в останній чверті IV — першій половині III ст. до н.е. населення Нижнього Побужжя в соціальному плані було диференційованим, і у кількісному виразі тут переважало вільне, але неповноправне населення, а також певні групи залежного населення, статус яких може бути визначений як «між свободою і несвободою». Але, безумовно, якась кількість рабів жила в Ольвії. Про це, зокрема, свідчить повідомлення Діогена Лаертського про те, що батько філософа Біона Борисфеніта був вільновідпущеником, а потім знову був проданий в рабство.

Результати археологічних досліджень свідчать про екстенсивне розширення територіальних володінь Ольвії. Цей процес, що розпочався на зламі V—IV ст. до н.е., в останній третині IV ст. до н.е. вже завершився. А це, виходячи з того, що зараз відомо про розвиток античного поліса, у свою чергу обов'язково повинно було призвести до виникнення в Нижньому Побужжі нової соціально-економічної і політичної структури, яка відрізняється низкою вельми істотних ознак від поліса класичного типу. Криза полісних соціально-політичних структур тут найбільш яскраво проявилася вже у другій половині V ст. до н.е., коли в Ольвії була встановлена тиранія. Повалення тиранії і помірно-демократичні реформи політичного устрою початку IV ст. до н.е. сприяли стрімкішому розвитку економіки, чим і був зумовлений процес соціальної диференціації населення, несумісний з класичною полісною соціально-політичною структурою. Загострення соціальних протиріч і кризових процесів було пов'язане з облогою міста військами Зопіріона. Це призвело до проведення низки екстраординарних заходів, які дозволили подолати стасис і відвернути зовнішню загрозу. Процес кризи полісної соціально-політичної організації завершився в останній третині IV ст. до н.е., і фактично Ольвія, при збереженні полісних політичних структур, стає центром територіальної держави, економічною основою життя якої аж до середини III ст. до н.е. була головним чином експлуатація різних категорій населення, що мешкало на території її сільської округи.

Усе це добре узгоджується з розповсюдженням у Нижньому Побужжі, починаючи з останньої чверті IV ст. до н.е., єдиної загальнодержавної грошової одиниці — борисфенів, які аж до середини III ст. до н.е. знаходилися в обігу на території всієї Ольвійської держави. Наслідком цього було поступове формування певної етнічної спільноти, характерні риси якої добре простежуються за даними поховального обряду. Інакше кажу-

чи, в Нижньому Побужжі, як і в інших районах античного світу, на зламі класичного і елліністичного періодів завершився процес переходу від поліса до держави територіального типу, утворення якої було закономірним етапом розвитку античного суспільства.

Нижнє Подністрів'я останньої чверті IV — середини III ст. до н.е. Збільшення вивозу сільськогосподарської продукції через Ніконій, мабуть, призвело як до поступового відродження життя на покинутих поселеннях, так і до виникнення на лівому березі Дністровського лиману нових. Матеріали V ст. до н.е., знайдені на поселеннях Маяки і Надлиманське, дозволяють вважати, що цей процес, як і в Ольвії, розпочався наприкінці V ст. до н.е. і більш активно йшов протягом IV—III ст. до н.е. Крім Ніконія, в цей час тут виникає ще 62 поселення.

Порівняно широкі археологічні дослідження були проведені поки що лише на Надлиманському городищі, де відкриті залишки оборонної стіни, кам'яних будівель, землянкових і юртоподібних жител з матеріалом IV—III ст. до н.е., а також на поселенні біля с.Миколаївка, де знайдені рештки двох наземних кам'яних жител, прямокутна в плані землянка та зольники того ж часу. Поряд з поселенням біля с.Миколаївка розкопано могильник, який належав осілому землеробському населенню.

Вторинне сільськогосподарське освоєння лівобережжя Дністровського лиману, почалось у IV ст. до н.е., завдяки значному припливу населення в цей район. Проте зараз, з огляду на відсутність надійних джерел, не можна говорити про нову значну колонізаційну хвилю із Середземномор'я або інших районів Північного Причорномор'я. Тому, мабуть, для з'ясування питання про етнічне походження населення, яке освоювало лівий берег Дністровського лиману, можна використати лише матеріали з могильника біля с.Миколаївка.

Дослідження показали, що його залишило населення скіфського типу, яке було певною мірою еллінізоване. У поховальному обряді тут переважають особливості, характерні як для степових скіфських пам'яток, так і осілого землеробського населення району Дністровського лиману, Нижнього Побужжя і Східного Криму. Разом з тим, у культурі населення, що залишило могильник, відмічені деякі риси, притаманні гето-фракійському етнічному масиву. Схожість матеріалів поселення і могильника біля с.Миколаївка з матеріалами Надлиманського городища дозволяє вважати, що населення аналогічного етнічного походження проживало і в інших поселеннях лівого берега Дністровського лиману, які поки що відомі лише за розвідками. Елементи античного впливу, відмічені в матеріалах з цих пам'яток, пояснюються близьким розташуванням Ніконія і тісними контактами, які існували між греками та варварами.

тичної діяльності Атея дозволяє говорити, що цим процесом, імовірно, опікувався верховний скіфський правитель.

З таким висновком не можна не погодитись, але, мабуть, це не головний бік явища, що розглядається. Адже зараз встановлено, що після загибелі Атея 339 р. до н.е. на поселеннях Подністров'я не спостерігається слідів пожеж та занепаду. А це змушує причини збільшення землеробського населення на лівому березі Дністровського лиману шукати не тільки і не стільки у зростанні зацікавленості греків у товарному хлібі, скільки в процесах, що йшли у самому скіфському суспільстві на зламі V—IV та в IV ст. до н.е.

Саме в цей час значно посилюється процес майнової і соціальної диференціації скіфського суспільства, з чим пов'язано осідання кочовиків на землю, яке розпочалося ще у V і значно посилюється в IV ст. до н.е. Інакше кажучи, в цей час спостерігається «роздвоєння» скіфського етносу. Аристократичні шари суспільства продовжують вести кочове життя, а бідніші або розорені кочовики змушені переходити до осілости і заняття землеробством. У результаті цього відбувається розподіл етносу на два господарчо-культурних типи, згідно з майновим положенням різних груп, що знайшло відображення в різних категоріях археологічних пам'яток. Осіле на землю колись кочове населення, як правило, експлуатувалося соціальною верхівкою кочовиків.

У цьому відношенні показово, що Кам'янське городище на Дніпрі, яке виникло наприкінці V ст. до н.е. та було, мабуть, головним адміністративним, ремісничим і торговельним центром Скіфії, оточене значною кількістю курганів, які вважають царськими. Аналогічне явище простежено і на лівому березі Дністровського лиману, де безпосередньо поряд з поселеннями осілого скіфського землеробського населення зафіксовані кургани кочових скіфів межі V—IV та IV—III ст. до н.е.

Отже, є підстави вважати, що на лівобережжі Дністровського лиману склалась аналогічна ситуація, коли хліб із скіфських поселень надходив до Ніконія, звідки він вивозився у Південне Причорномор'я або в Середземномор'я. В обмін на нього землеробському населенню через Ніконій привозилася продукція античних ремісничих майстерень, вино та маслинова олія в амфорах. Проте, наявність в цьому районі, поряд з землеробським населенням, поховальних пам'яток кочових скіфів дозволяє говорити, що економічні контакти між античним центром і землеробським населенням знаходились під контролем кочовиків, які становили привілейовані кола скіфського суспільства.

З кінця V ст. до н.е. за рахунок виникнення значної кількості скіфських землеробських поселень в околицях античних центрів, зокрема біля Ніконія, відбувається певне скорочення обсягів

надходження сільськогосподарської продукції з Нікостену. А це призвело до скорочення обсягів надходження туди античних товарів. Безпосередньо про те, що торговий обмін знаходився під контролем кочової верхівки скіфського суспільства, вірогідно, свідчить повідомлення Климента Олександрійського. Він розповідає про зміст листа Агея населенню Візантії, в якому скіфський цар погрожував покарати візантіїців, якщо вони будуть шкодити його прибуткам.

Землеробські поселення IV—III ст. до н.е. в околицях Ніконії археологічно ще не досліджені. Проте, навряд чи зараз можна сумніватися, що, поряд з власною хорою цього античного центру і грецькими сільськогосподарськими поселеннями в його окрузі, на лівому березі Дністровського лиману існувала значна кількість поселень скіфського осілого населення, яке було економічно пов'язане з Ніконієм, куди надходила продукція сільськогосподарського виробництва. Значну роль у житті мешканців цього району у IV—III ст. до н.е. відігравали кочові скіфи, які доволі ставилися до грецького населення, і в той же час експлуатували своїх осілих на землі однопілляників, беручи, мабуть, з них данину товарами, що надходили в обмін на зерно із грецьких центрів. Скоріше за все, данина була головною формою експлуатації осілого землеробського населення кочовими скіфами в Нижньому Подністров'ї у IV—III ст. до н.е.

На правому березі Дністровського і Будацького лиманів у IV—III ст. до н.е. також фіксується поява сільськогосподарських поселень. Але лише на поселенні Затока I знайдено матеріал V ст. до н.е., що дозволяє віднести початок освоєння цього району до самого початку цього століття. На правому березі відкрито 25, а на лівому березі Дністровського лиману -- 62 сільські поселення, отже більші активно освоювалося лівобережжя, що, мабуть, пояснюється більшою інтенсивним припливом сюди варварського населення. Але як би там не було, виникнення на правому березі даного сільських поселень стало головною умовою економічного піднесення, яке переживала Тіра у IV—III ст. до н.е.

До середини IV ст. до н.е. північно-східний район городища був оточений з півдня оборонною стіною. У другій половині IV — на початку III ст. до н.е. в Тірі починається карбування полісної монети, що є яскравим показником розвитку не тільки внутрішнього ринку, а й збільшення товарної спрямованості економіки. Така пізня, порівняно з іншими центрами Північно-Західного Причорномор'я, поява монети пояснюється причинами суто економічного порядку, і в першу чергу, натуральною основою господарства тірігів, а також відсутністю до IV ст. до н.е. гострої потреби в грошовому еквіваленті, завдяки якому могли здійснюватись торговельні операції.

Дослідники вважають, що знахідки тірських монет на поселеннях правого берега Дністровського лиману свідчить про їх належність хорі міста. Але погодитися з цим висновком важко, і от чому. По-перше, монети на поселеннях правого берега Дністровського лиману представлені поодинокими знахідками, що не дозволяє робити такий однозначний висновок. По-друге, значна віддаленість від Тіри таких поселень, як біля с.Удобне та с.Південне, вже сама по собі не дозволяє стверджувати їх належність порівняно невеликому полісу. По-третє, тільки на поселенні біля с.Південне були проведені систематичні розкопки, результати яких протирічать цьому висновку. Тим більше що конкретні форми землекористування громадян Тіри, типи сільських поселень, характер та масштаби застосування праці рабів у сільських господарствах практично ще не вивчено. Все це в сукупності дає підставу сумніватися в правомірності такого висновку і змушує трохи інакше реконструювати характер сільськогосподарських поселень на правому березі Дністровського лиману.

Єдина досліджена на правому березі Дністровського лиману пам'ятка — це поселення біля с.Південне I. Під час розкопок було зафіксовано залишки наземних будівель з глинобитними стінами на кам'яних фундаментах та овальна у плані напівземлянка, а також знайдено багато фрагментів різноманітної кераміки та амфор, серед яких переважає продукція Фасоса та Гераклеї Понтійської. Характер домобудівництва, матеріальної культури і аналіз ліпної кераміки доводять, що тут мешкали не греки, а представники місцевого еллінізованого варварського населення. Причому, аналіз ліпної кераміки з розкопок поселення біля с.Південне показав, що, на відміну від лівобережжя, більшість мешканців тут складали вихідці з фракійського етнічного середовища.

Отже, зараз є всі підстави стверджувати, що і на лівому, і на правому берегах Дністровського лиману в IV—III ст. до н.е. відбувались аналогічні історичні процеси, в ході яких у зоні економічного впливу Ніконія і Тіри з'явилася низка поселень землеробського місцевого населення. Дещо раніше цей процес розпочався на лівому березі Дністровського лиману та в околицях Ніконія, про що свідчать археологічні та нумізматичні матеріали. Це, вірогідно, пояснюється вищим рівнем соціально-економічного розвитку скіфського суспільства, в якому вже в V ст. до н.е. розпочалися седентаризаційні процеси, та значним віддаленням правого берега Дністровського лиману від основного масиву гетських пам'яток.

У Нижньому Подністров'ї під час розкопок знайдено дуже мало монет. На поселенні біля с.Миколаївка їх взагалі немає. На поселенні біля с.Надлиманське знайдена всього одна

стрійська монета, а біля с.Південне — мідна монета Тіри IV ст. до н.е. Цим коротким переліком і обмежуються поки що знахідки монет з розкопок.

На противагу незначній кількості нумізматичного матеріалу, антична керамічна продукція, і в першу чергу амфори, в яких перевозилось вино та маслинова олія, представлена досить значною кількістю зразків на всіх поселеннях. Така різка диспропорція між знахідками монет і масовим античним керамічним матеріалом на сільських поселеннях Нижнього Подністров'я дозволяє зробити висновок, що торгівля варварського населення з Ніконієм та Тірою носила характер натурального обміну.

Розвинута торгівля передбачає наявність більш-менш стійкого еквівалента, яким в античну епоху виступала монета. З огляду на відсутність монет на поселеннях Нижнього Подністров'я, є всі підстави вважати, що натуральний обмін між більш розвинутими і менш розвинутими соціально-економічними структурами не міг бути еквівалентним. Тому можна стверджувати, що під час економічних контактів грецькі купці експлуатували варварське населення за допомогою тих можливостей, які відкривав нееквівалентний обмін товарами. Знахідки на поселеннях грецьких графіті свідчать, що тут якийсь час могли проживати грецькі купці, які торгували з варварами.

Таким чином, специфіка історичного розвитку Нижнього Подністров'я полягала в тому, що тут поряд з античними центрами в IV ст. до н.е. виникають поселення землеробського варварського населення. Причому, його експлуатація здійснювалась переважно економічними методами. Нееквівалентний обмін вів до підйому не тільки товарного виробництва, а й посередницької торгівлі в античних центрах і активно сприяв розкладу традиційних виробничих відносин варварського населення. Саме ця форма експлуатації осілого варварського населення Нижнього Подністров'я, а не широке застосування у виробництві праці рабів, була головною умовою підйому, який спостерігається в Ніконії та Тірі в IV ст. до н.е. Показово, що вже наприкінці IV — на початку III ст. до н.е. тірська монета широко використовувалася на внутрішньому ринку Ніконія, що, безумовно, свідчить про більш швидкий економічний розвиток Тіри в цей час.

Нижнє Побужжя у другій половині III — I ст. до н.е. У середині III ст. до н.е. Ольвія вступає у смугу затяжної економічної кризи, яка призвела до певних змін у соціальній структурі населення. Причини і характер цього явища неодноразово були предметом спеціальних досліджень. Підсумовуючи все, що відомо з історії Ольвії в цей час, слід тільки підкреслити, що кризові явища не були вузьколокальними, а становили складову частину тих процесів, які мали місце на Балканах і в інших районах Північно-Західного Причорномор'я.

Разом з тим, негативні процеси, які простежуються в соціально-економічному розвитку Ольвії, це можна пояснювати кризою античного способу виробництва. Не зважаючи на те, що після походу Зопіріона і аж до середини III ст. до н.е. соціальна структура населення держави значно ускладнилась у порівнянні з попереднім періодом, зараз немає підстав пов'язувати економічну кризу виключно з явищами внутрішньополітичного характеру. Внутрішньоструктурні причини кризи в Ольвії були значно посилені зовнішньополітичними факторами, що і було каталізатором загострення соціальних протиріч та політичних конфліктів.

У цьому відношенні показово, що близько середини III ст. до н.е. більшість сільських поселень і садиб Ольвійської периферії, розташованих на правому березі Бузького лиману, припиняють своє існування, а декрет на честь Протогена, датований кінцем III ст. до н.е., змальовує картину безперервних варварських набігів на місто та кризовий стан економіки Ольвії.

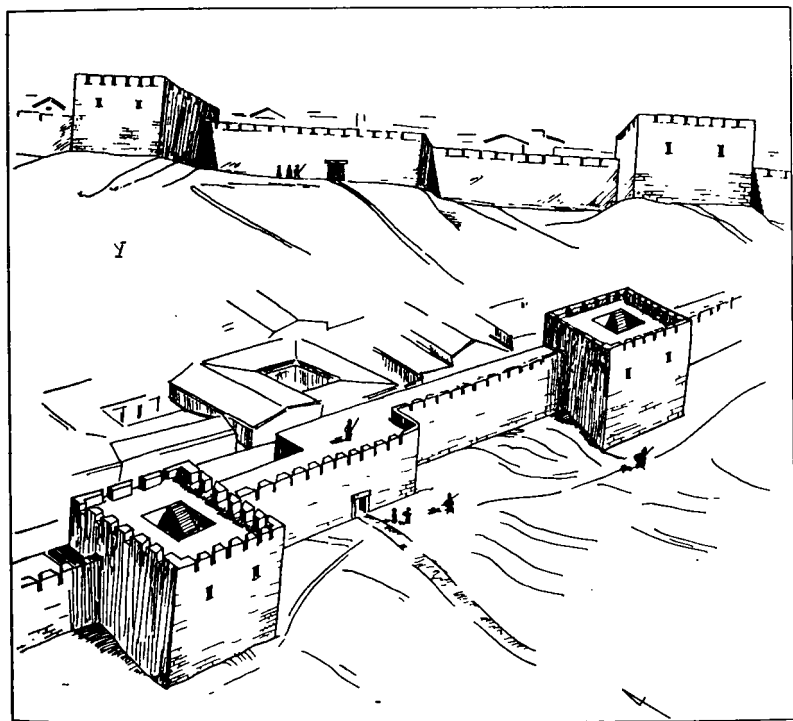
Якщо врахувати, що економічне піднесення Ольвійської держави наприкінці IV — першій половині III ст. до н.е. було зумовлене розширенням сільськогосподарських володінь громадянської общини, то кризові явища, відмічені з другої половини III ст. до н.е., в першу чергу слід пов'язувати з припиненням господарської діяльності на поселеннях Нижнього Побужжя. Хоча у безпосередній близькості від Ольвії і на лівому березі Бузького лиману на поселеннях знайдено матеріали другої половини III — середини II ст. до н.е., є переконливі дані, які свідчать, що обсяги виробництва сільськогосподарської продукції значно скоротилися. Це в свою чергу призвело до негативних наслідків не тільки для економіки, а й соціальної сфери. Відсутність нормального постачання продуктів харчування основній масі жителів Ольвії, а також припинення регулярного надходження форосу з підвладних державі земель, безумовно, сприяло дестабілізації соціально-політичного життя і спробам громадянської общини тим чи іншим чином вийти із скрутного стану.

Зараз встановлено, що загибель сільських поселень на правому березі Бузького лиману і загальна дестабілізація воєнно-політичної ситуації у всьому Північно-Західному Причорномор'ї були пов'язані з просуванням сюди кельтських племен, які під іменем галатів згадуються в тексті декрету на честь Протогена. Але незалежно від того, хто саме були ті варвари, дії яких призвели до загибелі сільськогосподарських поселень у Нижньому Побужжі, топографія археологічних пам'яток беззаперечно свідчить, що загроза Ольвії надходила з заходу.

Інакше кажучи, кризові явища в розвитку Ольвії, як до речі і Західнопомітійських центрів та грецького населення Нижнього

Подністорів'я, були зумовлені просуванням варварів у північно-Західному Причорномор'ї та зміною етнополітичної ситуації в регіоні. Це призвело до занепаду основної галузі їх економіки — сільського господарства та руйнування традиційних економічних зв'язків. Погіршувався стан ще і тим, що ольвіополіти періодично сплачували досить значну данину варварським правителям, хоча це не могло привести до кардинального поліпшення воєно-політичної ситуації. Такий стан спричинив переселення до Ольвії, під захист її оборонних мурів, населення, що мешкало на численних неукріплених поселеннях правого берега Бузького лиману. Про це в першу чергу свідчить декрет на честь Протогена, де говориться, що сусідні з містом племена, мабуть, тісно пов'язані з Ольвією, під час загрози з боку галатів і скіфів намагалися сховатися у місті.

Частина сільського населення могла переселитися на лівий берег Бузького лиману або в Пониззя Дніпра, а частина — знайти притулок на території інших античних держав. Але, мабуть,

Західні ворота Ольвії IV — III ст. до н.е. Реконструкція С.Д.Крижицького.

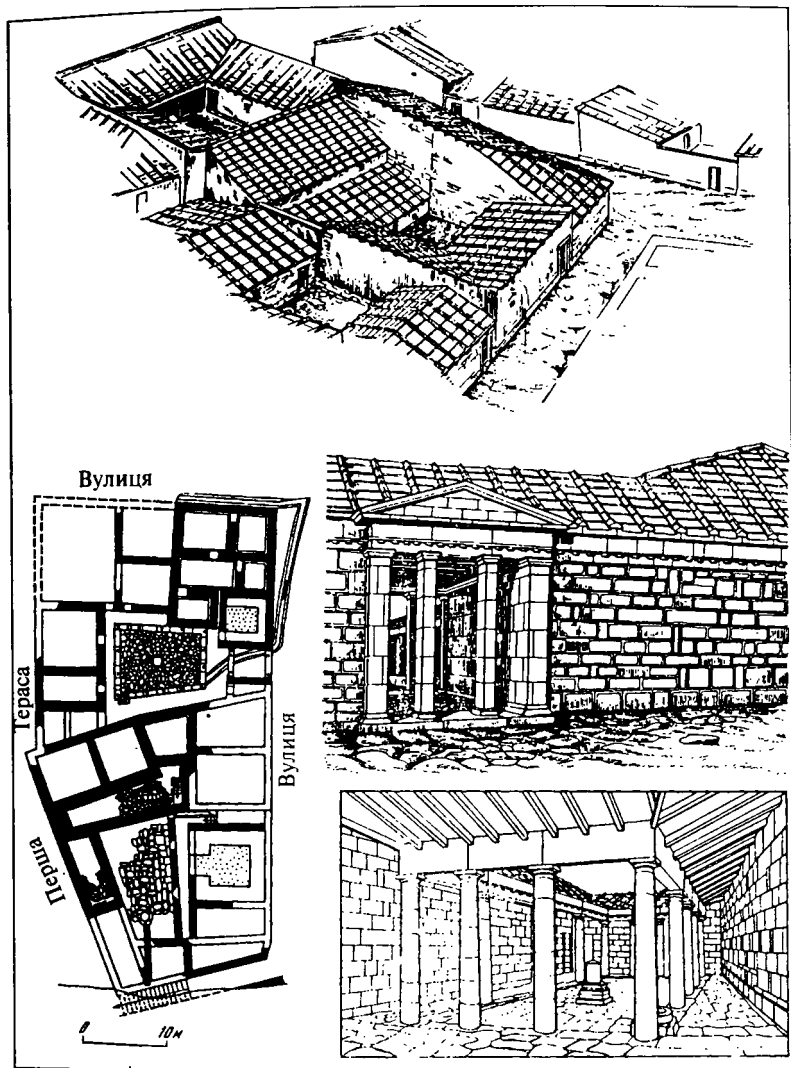

значна частина населення периферійних сільських поселень осіла саме в Ольвії, чим пояснюється кількісне збільшення населення міста, відмічене дослідниками для другої половини III ст. до н.е. Наявність у Нижньому Побужжі різних категорій населення в попередній час дозволяє припускати, що в Ольвії повинні були осісти не тільки повноправні громадяни, а й інші категорії жителів сільської території держави. Цей процес зумовив не тільки погіршення соціальної структури населення, а й зростання соціальних протиріч внаслідок втрати містом значної частини своїх сільськогосподарських територій і накопичення в Ольвії значної кількості осіб, позбавлених повністю або частково засобів існування.

Стан, що склався в Ольвії у другій половині III ст. до н.е., змусив громадянську общину звернутися по фінансову допомогу до заможних ольвіополітів та іноземців, влаштовувати ситонію і ситометрію — роздачу хлібних раціонів, здавати в аренду казенні лавки або майстерні, а також регламентувати оподаткування і поповнювати державну скарбницю шляхом випуску в обіг мідної монети за примусовим курсом та частої зміни монетних типів. Але всі ці заходи не могли вирішити кардинальні проблеми Ольвійської держави та сприяти виходу із затяжної економічної кризи. Всі ці заходи обходили переважну більшість населення. Наприклад, ситометрія розповсюджувалась виключно на громадян. А неповноправне і залежне населення, поряд із збіднілими громадянами, в кількісному відношенні в цей час становило більшість мешканців Ольвії.

Це підтверджується і матеріалами, які одержані під час розкопок Ольвійського городища, де чітко простежена різниця між будинками в різних районах. Отже, можна зробити висновок про значну економічну і соціально-правову диференціацію населення, яка знайшла відображення у житловій забудові. Якщо у центральних районах Ольвії переважали будинки заможної частини населення, то на околицях наприкінці елліністичного періоду на місцях будинків звичайного для міста типу більш раннього часу будуються досить примітивні одно-двокамерні приміщення.

І нарешті, із поглибленням майнової і соціальної диференціації в період економічної кризи пов'язана елітаризація державного устрою Ольвії. Характерною особливістю цього процесу є те, що доступ до вищих магістратур став прерогативою небагатьох заможних аристократичних родів, представники яких рік за роком обіймали вищі посади в державному апараті, що вимагало певних, інколи чималих, матеріальних витрат. Такий стан, безумовно, свідчить про виділення в громадянській общині Ольвії привілейованих прошарків, в руках яких було сконцентровано всю повноту державної влади. З іншого боку, ситу-

Будинки Ольвії елліністичної доби. За С.Д.Крижицьким

ація, що склалася, мабуть, дозволяє говорити про розорення основної маси громадянського колективу, представники якого, втративши земельну власність, уже не могли претендувати на посади в тій чи іншій магістратурі. Зараз важко сказати щось певне про соціальну і політичну боротьбу в Ольвії, хоча загальні

Вотивний рельєф із зображенням ольвійських ситонів та сценою бенкету. Ольвія. III ст. до н.е.

тенденції соціально-економічного розвитку і декрет на честь Антестерія дозволяють стверджувати, що вона мала місце не тільки в громадянській общині, а й між різними соціальними групами населення.

Відносно рабів класичного типу та їх використання у виробничій сфері у III—I ст. до н.е. поки немає ніяких матеріалів. Разом з тим, загибель сільських поселень на правому березі Бузького лиману, де використання праці рабів з економічної точки зору було найбільш виправданим, дозволяє припустити якщо такі і використовувались у процесі виробництва сільськогосподарської продукції, хоча і в обмежених масштабах, то в умовах кризи і варварських навал вони або були відпущені на волю, або просто розбіглися. В умовах, що склалися в середині III ст. до н.е., Ольвійська громадянська община і приватні власники не мали сил і коштів для того, щоб утримувати у покорі більш чи менш значну масу рабів. Тому є всі підстави говорити, що в Ольвії, як до речі і в інших районах античного світу, якась невелика кількість колишніх рабів збільшила вільну, але неповноправну частину населення.

Крім трансформації соціальної структури населення, припинення життя на сільських поселеннях правого берега Бузького лиману та значне скорочення у зв'язку з цим надходження до Ольвії продукції сільськогосподарського виробництва повинні

були призвести до певних змін в економіці. На жаль, поки що можна лише припустити, що з другої половини III ст. до н.е. в економіці Ольвії збільшилась питома вага ремесла. Але якогось фактичного матеріалу для підтвердження немає. Хоча втрата державою значних земельних угідь скоріш за все може свідчити про те, що вільне, але неповноправне населення округи Ольвії, яке переселилося до міста, поряд із збіднілими громадянами, могло займатися ремісничим виробництвом, дрібною торгівлею та промислами.

Наявність в Ольвії кількісно невеликої групи багатих громадян, яскравим представником яких був Протоген, який давав кошти на купівлю продуктів харчування, говорить на користь висновку про зростання в житті питомої ваги посередницької торгівлі. Торгівля, на противагу сільському господарству, в античному світі не була провідною галуззю економіки, і її розвиток не міг кардинально поліпшити загальне економічне становище Ольвії. Але за умов, які склалися тут, вона могла давати певні прибутки не тільки окремим купцям і державі, а також поліпшити продовольчий стан широких мас населення.

У зв'язку із цим, звертає на себе увагу те, що в декретах на честь Протогена і Антестерія відмічається ремонт не тільки військових, а й громадських кораблів. Враховуючи послаблення з III ст. до н.е. традиційних зв'язків Ольвії із скіфським кочовим світом і зміною воєнно-політичної ситуації у Північно-Західному Причорномор'ї, можна говорити, що з цього часу провідну роль починає відігравати саме морська торгівля.

За допомогою кораблів здійснювалось постачання продовольства з поселень лівого берега Бузького лиману і вина з Херсонеса, про що свідчать знахідки в Ольвії херсонеських клейм III ст. до н.е. Надходження херсонеського вина значними партіями дозволяє зробити висновок, що Ольвія стала транзитним центром, через який вино в амфорах вивозилося до варварського населення суміжних з містом територій. Не виключено, що з території Херсонеської держави аж до захоплення скіфами античних поселень у Північно-Західному Криму до Ольвії надходила якась частина хліба.

Зміна етнополітичної ситуації у Північно-Західному Причорномор'ї в середині III ст. до н.е. дозволяє припустити, що з цього часу вирішальне значення у торговельних зв'язках набуває східний напрямок. На лівому березі Бузького лиману продовжували існувати сільські поселення, з якими Ольвія підтримувала тісні економічні стосунки. З другої половини III ст. до н.е. зростає роль торговельних операцій з населенням нижньодніпровських городищ, появу яких дослідники відносять ще до кінця IV ст. до н.е.

Останнім часом у науковій літературі на базі нових археоло-

гічних досліджень було зроблено висновок про те, що основний матеріал, який було знайдено на так званих пізньоскіфських городищах, датується I ст. до н.е. — I ст. н.е. Проте результати розкопок на території Знаменського та Гаврилівського городищ беззаперечно свідчать про те, що вже з III ст. до н.е. тут мешкало населення, головним заняттям якого було сільське господарство і скотарство. Межею III— II ст. до н.е. датується матеріал з розкопок Любимівського, Аннівського і Широкобалківського городищ, хоча більшість знахідок і відноситься на цих пам'ятках до I ст. до н.е.—I ст. н.е. Характер домобудівництва, матеріальної культури і особливо античного імпорту свідчить про тісні зв'язки населення цих городищ з Ольвією. Не виключено, що на цих городищах могла проживати якась частина вихідців з території Ольвійської держави, яка покинула обжиті місця під час загрози військової навали з заходу. Цим у значній мірі пояснюється еллінізація мешканців вказаних городищ, яка досить чітко простежена археологічно.

Говорячи про основні напрямки економічних зв'язків Ольвії в елліністичний період, слід звернути увагу на те, що з другої половини III ст. до н.е. відбуваються радикальні зміни торгових контрагентів міста. На ольвійському ринку з'являється продукція Пергаму, Північної Африки і острівних центрів — Коса, Кніда, Родоса, Делоса, Самоса. Звичайно, не можна стверджувати, що Ольвія підтримувала прямі торговельні контакти з усіма вказаними центрами. Товари із цих значно віддалених від Ольвії районів могли поступати через припонтійські центри, торгівля з якими в цей час залишалася на досить значному рівні.

Збільшення в античних містах Північно-Західного Причорномор'я продукції із вказаних районів дозволяє припустити, що саме через ці центри в Ольвію надходило родоське вино в

Провулок в Ольвії. Реконструкція С.Д.Крижицького.

амфорах. На користь такого висновку свідчить пізніший декрет із Том на честь Тірита Ніла, котрий всіляко допомагав кунцям цього міста, які пливли до Ольвії. Більше того, аналіз археологічного матеріалу, і в першу чергу афморні клейма, дозволяють визначити, в які райони Північного Причорномор'я з Ольвії надходив античний імпорт.

При розкопках Неаполя Скіфського знайдена значна група клейм Родоса, Кніда та Коса. У кількісному відношенні тут переважають родоські клейма, імена на яких у своїй більшості збігаються з іменами на клеймах з Ольвії. Найбільш ранні родоські клейма (28% від загальної кількості знахідок), знайдені в Неаполі, датуються 220—180 рр. до н.е., тобто часом, коли Ольвія вже вступила в полосу економічної кризи. Враховуючи той добре відомий факт, що економічні зв'язки Херсонеса з Родосом не були надто інтенсивними, поява значної кількості родоських амфорних клейм у Неаполі була пов'язана з переорієнтацією торговельних зв'язків Ольвії. З Ольвії до пізньоскіфських центрів, в обмін, головним чином, на зерно, надходило вино та інша продукція античних ремісничих центрів. Для цього купці використовували ольвійські кораблі, адже до середини II ст. до н.е., а може й пізніше, пізні скіфи свого флоту не мали.

Через припинення життя на сільських поселеннях правого берега Бузького лиману, економічні зв'язки з населенням пізньої Скіфії повинні були відігравати для Ольвії в кінці III — першій половині II ст. до н.е. першочергове значення. Розвиток торгівлі з населенням Пониззя Дніпра та Криму, яка у своїй основі продовжувала залишатися міноюю, була вигідна в першу чергу грекам-ольвіополітам і могла привести до певної стабілізації економічного стану міста. Це, поряд з деяким поліпшенням міжнародної ситуації в Причорномор'ї, що було пов'язане з діяльністю Фарнака, привело до початку карбування Ольвією в другій чверті II ст. до н.е. порівняно великої серії срібних монет. Їх випуск за родоською системою та деякі епіграфічні пам'ятки свідчать про досить тісні контакти Ольвії з Родосом у першій половині II ст. до н.е.

Але економічна стабілізація міста продовжувалась недовго. Близько середини II ст. до н.е. Ольвія знову вступає в смугу загострення кризи, яка була пов'язана з новим погіршенням відносин з оточуючими варварами. У цьому відношенні показово, що саме в середині II ст. до н.е. припиняють своє існування сільські поселення лівого берега Бузького лиману, тісно пов'язані з Ольвією. В такій ситуації економічні інтереси та зовнішня загроза зумовили зближення її громадянської общини з царством Скілура, який після смерті Фарнака міг виступати як захисник та покровитель міста. Зближення Ольвії з пізньоскіфськими правителями не тільки відповідало інтересам греків і Скілу-

Скульптурний портрет царя Скілура.
Реконструкція М.М.Герасімова.

теріали, які дозволяють ширше, аніж раніше, використовувати археологічні дані для реконструкції ольвійсько-пізньоскіфських відносин, а також простежити, як зближення Ольвії з правителями пізньої Скіфії відбилося на традиційно дружніх контактах Ольвійської держави з Херсонесом.

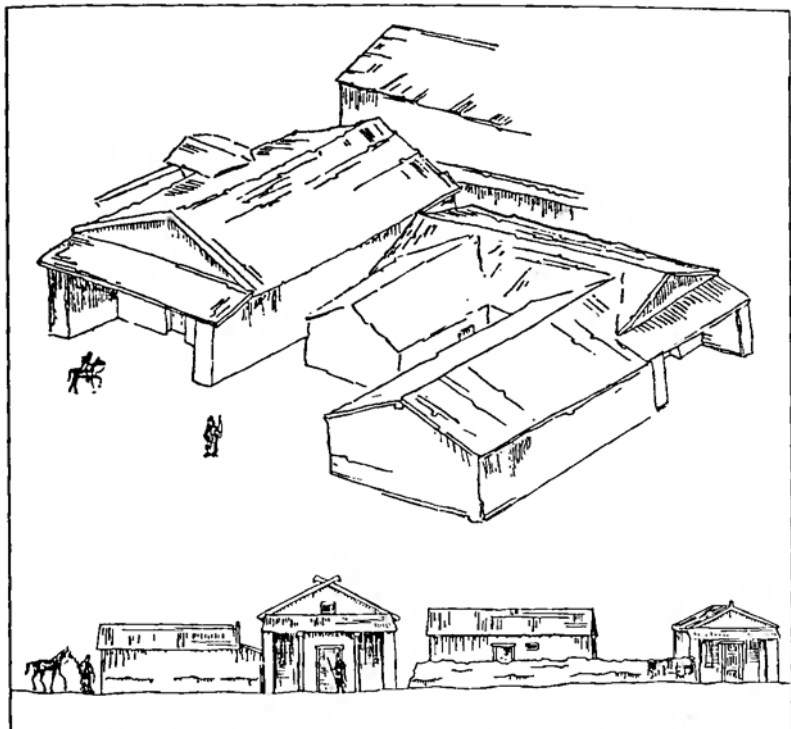
Розкопки, проведені на городищі Керменчик, яке більшість дослідників ототожнюють з Неаполем, свідчать, що наприкінці III ст. до н.е. його територію було обнесено оборонною стіною. Трохи пізніше була збудована внутрішня оборонна стіна, яка відокремлювала від загальної частини городища цитадель, де був розташований палацовий комплекс, громадські та культові будівлі. Проте, більша частина городища залишалася вільною від забудови. Це дозволяє стверджувати, що тут під час ворожої загрози могло тимчасово мешкати навколишнє сільське населення. Дослідники дійшли висновку, що Неаполь виконував роль царської ставки, де основну кількість населення становили придворні царя, ремісники, торговці тощо.

Особливої уваги заслуговує майже повністю розкопаний перед центральними воротами Неаполя великий житлово-господарський та культовий комплекс, який являв собою складний архітектурний ансамбль з фундаментального мегарону, споруд

ра, а й було характерною ознакою політичного життя інших античних центрів Західного Причорномор'я на зламі III—II ст. до н.е.

Зараз встановлено, що в 50-х рр. II ст. до н.е. Ольвія перебувала під протекторатом Скілура. Ольвіополіти добровільно визнали над собою владу Скілура, що дозволило отримати більш-менш надійний захист від інших варварів. Разом з цим, наявність при дворі Скілура грецьких радників, у тому числі Посідея, дозволило ольвіополітам зберегти в недоторканості більшість автономних прав поліса, врятувати місто і отримати певний зиск у складній політичній ситуації.

У результаті робіт, проведених на території Неаполя Скіфського, отримано нові ма-

Громадські та житлові споруди Неаполя Скіфського. Реконструкція Ю.П.Зайцева.

різного типу, приміщення з портиками, «басейну» та ін. Комплекс вказаних будівель визначено як Південний палац, який розпочав функціонувати у другій половині II ст. до н.е., тобто під час правління Скілура.

Інтерпретуючи цей палац як резиденцію знатного роду та культовий центр, дослідники підкреслювали, що археологічний матеріал і епіграфічні пам'ятки, знайдені на цій території, свідчать про значний ступінь еллінізації його мешканців. Приміщення з портиками було прикрашено фресками, близькими за характером розпису структурного стилю Ольвії. Ольвійське походження має ордерна архітектура, декор багатьох архітектурних деталей, а також серії теракот Кібели і Деметри-Кори. Показово й те, як показали найновіші дослідження, що матеріали з мавзолея Неаполя Скіфського спочатку використовувався для поховання греками, і лише після походу Діофанта більш ранні поховання були зсунуті, а на їх місці опинилися нові померлі.

Отже, як комплекс Південного палацу, початок функціонування якого відноситься до середини — другої половини II ст. до н.е., так і ранні поховання в мавзолеї, свідчать про досить значну питому вагу грецького населення в Неаполі за часів правління Скілуря. Конкретні археологічні матеріали, знайдені під час розкопок, мають прямі аналогії в Ольвії і дозволяють пов'язати зведення комплексу Південного палацу з періодом зближення пізньоскіфського державного утворення з цим античним центром. Епіграфічні пам'ятки, зокрема присвяти Зевсу Атабірю, Зевсу-царю, Афіні Ліндії, богині Родос і Ахіллу Понтарху, дозволяють говорити, що тут якийсь час жила група греків — вихідців з Ольвії, які мали певний вплив на верхівку пізньоскіфського суспільства і самого царя.

Таким чином, карбування в Ольвії монет Скілуря, яке дослідники відносять до другої половини II ст. до н.е. та археологічний матеріал, отриманий в результаті розкопок комплексу Південного палацу в Неаполі і датований тим же часом, свідчать про зближення Скілуря і громадянської общини Ольвії.

Аналізуючи пізньоскіфсько-ольвійські стосунки в період правління Скілуря, мабуть, слід звернути особливу увагу на характер

Монети Скілуря, які карбувалися в Ольвії, за П.Й.Каришковським.

відносин Ольвії з Херсонесом. Уже в III ст. до н.е. територія Херсонеської держави у Північно-Східному Криму спустошувалася скіфськими набігами, і Херсонес аж до походів Діофанта вів з пізніми скіфами перманентні війни, в ході яких, незважаючи на втрату частини своїх земель, йому вдавалося відвернути агресію варварів. З огляду на те, що Херсонес виступав як послідовний і непримиренний ворог скіфів, зближення Ольвії із Скілуром призвело до розриву відносин між цими державами, які в попередній час були дружніми.

Карбування в Ольвії монет Скілура, а також політична і економічна переорієнтація цього центру після першої чверті II ст. до н.е., беззаперечно свідчить про певну ступінь залежності її громадянської общини від ранньокласового пізньоскіфського державного утворення. По суті, Ольвія підпала під воєнно-політичний протекторат Скілура, який, очевидно, забезпечив їй не тільки військовий захист, а й певний економічний зиск. Формально такий протекторат міг бути оформлений у формі звичайної для античного часу симахії. Про що свідчить назва міста на монетах Скілура, а також випуск Ольвією поряд з карбуванням Скілура автономних монет типу Гермес-кадуцей і функціонування міських магістратур, що фіксується епіграфічними пам'ятками. Проте такий союз не міг бути рівноправним, адже при збереженні зовнішніх атрибутів назалежності фактично юрисдикція громадянської общини тепер поширювалася лише на внутрішні справи держави, а її зовнішня політика і економічні зв'язки цілком і повністю були підкорені інтересам більш сильного у воєнному відношенні союзника. Не виключено, що в Ольвії могли розміщуватися озброєні загони пізніх скіфів.

Отже, на основі приведених даних можна констатувати, що близько середини II ст. до н.е., з огляду на несприятливу воєнно-політичну ситуацію, яка склалася в Північно-Західному Причорномор'ї, і поглиблення економічної кризи, Ольвія була змушена віддати себе під патронат пізньоскіфського державного об'єднання, на чолі якого стояв Скілур. Це дозволило громадянській общині, незважаючи на певне обмеження політичних прав, отримати допомогу могутнього правителя, який також безпосередньо був зацікавлений у зближенні з цим античним центром і залученні греків до своєї столиці. Група греків-ольвіополітів взяла участь у будівельній діяльності на території Неаполя і укріпленні пізньоскіфської держави, яка при Скілурі стала централізованим, хоча і недостатньо міцним, державним утворенням. Вона об'єднала під верховною владою царя ряд районів пізньої Скіфії, які до цього управлялися своїми царьками. Подібно іншим варварським династам, при дворі Скілура знаходилися грецькі радники, якими й були встановлені присвяти грецьким божествам, знайдені на території Неаполя. А

один з них, Посідей, син Посідея, був не тільки радником і наближеним до Скілура, а й керував бойовими діями проти «піратських сатархеїв».

Важко сказати, як довго проіснував ольвійсько-скіфський союз, але, мабуть, можна погодитися з тим, що він існував аж до смерті Скілура і розгрому Кримської Скіфії понтійськими військами, тобто до кінця другого десятиріччя II ст. до н.е. Залишившись без військової підтримки з боку скіфів в умовах ворожої загрози, про що свідчать епіграфічні пам'ятки, Ольвія знайшла собі нового покровителя в особі Мітрідата VI Євпатора. Місто добровільно віддало себе під владу понтійського царя, який розташував в Ольвії і, можливо, в її околицях гарнізон, що складався із воїнів вірменського та фракійського походження, і сприяв укріпленню оборонних споруд міста. Але, незважаючи на це, в початковий період залежності від Мітрідата внутрішнє життя населення Ольвії не змінилося. Тут функціонували Рада, Народні збори, міські магістратури, і тільки у сфері зовнішньої політики місто повинно було суворо підкоритися волі понтійського царя.

За наявними даними на 111–105 рр. до н.е. припадає 60% всіх понтійсько-пафлагонських монет, знайдених в Ольвії. Це, з одного боку, свідчить про досить швидке включення міста в систему всепонтійської політичної і економічної єдності, а з другого, — говорить про певну переорієнтацію торговельних зв'язків Ольвії, зумовлених в першу чергу розгромом Кримської Скіфії. Але динаміка надходження до Ольвії понтійсько-пафлагонських монет свідчить, що їх надходження в місто різко падає вже на початку 80-х років до н.е. Це, у свою чергу, дозволяє говорити не тільки про вихід Ольвії з-під понтійського контролю, а й про неможливість зберегти стійкі економічні стосунки в рамках загальнопонтійського ринку, доля якого була вирішена поразкою Мітрідата у війнах з Римом. Таким чином, розгром Кримської Скіфії, з якою Ольвія підтримувала в середині II ст. до н.е. різносторонні зв'язки, а потім невдачі Мітрідата в боротьбі з Римом катастрофічно вплинули на економіку міста. На початку I ст. до н.е. її територія значно скорочується і, мабуть, ще задовго до гетської навали значна частина мешканців Ольвії залишила місто.

На I ст. до н.е. — I ст. н.е. припадає не тільки виникнення цілого ряду нових нижньодніпровських городищ, а й збільшення чисельності жителів на вже існуючих. Цей факт, а також сильна еллінізація населення нижньодніпровських городищ, зокрема характерні особливості кам'яного домобудівництва, дозволяють припускати, що у першій половині I ст. до н.е. саме сюди йшло виселення основної маси населення Ольвії, яке рятувалося від наслідків економічної кризи та гетської воєнної загрози. Тісні

економічні стосунки, які підтримувала Ольвії з населенням Нижнього Дніпра з другої половини III ст. до н.е., переселення сюди якоїсь частини мешканців сільських поселень Нижнього Побужжя у III-II ст. до н.е., підготували ґрунт наступної міграційної хвилі ольвіополітів у цей район.

Остаточо життя на території Ольвії припиняється в середині I ст. до н.е., коли місто було зруйновано внаслідок одного з грабіжницьких походів гетів на чолі з Буребістою. З цією подією дослідники пов'язують руйнування оборонної стіни, розкопаної на Центральному підвищенні міста. Після середини I ст. до н.е. і аж до початку нашої ери сліди життя на території Ольвії археологічно не простежуються, що дозволяє зробити висновок про певну перерву в історії цього античного центру.

Нижнє Подністрів'я в середині III — I ст. до н.е. З середини III ст. до н.е. фіксуються ознаки кризи античних центрів Північно-Західного Причорномор'я, причини якої раніше пов'язувалися з дестабілізацією рабовласницького господарства не тільки в регіоні, а й в античному світі в цілому. Проте з таким однозначним висновком погодитися важко, адже ні для Ніконія, ні для Тіри немає будь-яких даних щодо розвитку рабовласництва та рабовласницького господарства. Скоріш навпаки, тут у виробництві переважала праця громадян і членів їхніх сімей, а також, мабуть, осіб особисто вільних, але юридично безправних. Економічне піднесення, яке фіксується у вказаних центрах у IV ст. до н.е. було головним чином пов'язане з економічними зв'язками між греками і еллінізованим землеробським населенням Нижнього Подністрів'я. Все це змушує шукати причини цього явища в зовнішньополітичній ситуації.

У середині — другій половині III ст. до н.е., як і в Нижньому Побужжі, припиняється життя на сільських поселеннях Нижнього Подністрів'я. На поселенні біля с.Південне зафіксовано сліди пожеж, що дозволяє пов'язувати його загибель з воєнними діями. Загибель як скіфських, так і гетських поселень в Нижньому Подністрів'ї, мабуть, можна пов'язати з просуванням із заходу якихось кельтських племен, які згадуються в ольвійському декреті на честь Протогена. Істрійський декрет на честь Агафокла, сина Антіфала, і результати археологічних досліджень хори Ольвії свідчать, що це не було локальним явищем. Просування нових груп варварів у Північно-Західне Причорномор'я призвело до знищення античних сільських поселень і зміни економічної ситуації не тільки в Тірі, а й в інших античних центрах регіону.

Спираючись на археологічний матеріал, дослідники раніше вважали, що Ніконій гине наприкінці III ст. до н.е. Але знахідка в Тірі декрету першої половини III ст. до н.е. дозволяє переглянути цей висновок. У цій епіграфічній пам'ятці за пропозицією

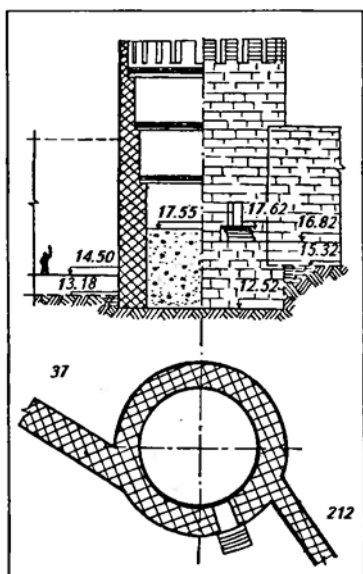

Аполли, сина Геродота, визначалася нагорода для Автона, який, виходячи з тексту, був посланий до Істрії по допомогу в зв'язку з руйнуванням Ніконія і втечею його жителів до Тіри. Це дозволяє відносити загибель Ніконія до дещо ранішого часу, хоча життя на його місці могло продовжуватись аж до кінця III ст. до н.е. Частина його населення після остаточної загибелі Ніконія могла переселитися до Тіри, яка в цей час не постраждала від ворожої навали.

Отже, виходячи з цих джерел, можна стверджувати, що поступове зростання кризових тенденцій в економічному житті Тіри, як і інших античних центрів Північно-Західного Причорномор'я, було зумовлено зміною воєнно-політичної ситуації. Це підтверджує зроблений висновок про те, що економічне піднесення в Ніконії та Тірі в IV — першій половині III ст. до н.е. базувалося на товарній продукції, яка надходила в ці античні центри від землеробського населення Нижнього Подністров'я, а не вироблялася у рабовласницьких господарствах. Грецьке ж населення античних полісів, поряд з розвитком посередницької торгівлі і торговельної експлуатації негрецького сільського населення, у своїй переважній більшості отримувало засоби до існування, обробляючи земельні ділянки, передані йому у володіння громадянською общиною.

Незважаючи на загибель сільських поселень правого берега Дністровського лиману, життя на території Тіри продовжувалось. Це, у свою чергу, не дозволяє робити висновок про повне зникнення хори міста. Звичайно, загибель сільських поселень в околицях міста призвела до різкого скорочення обсягу сільськогосподарської продукції, яка привозилася в Тіру. Але знахідки фрагментів амфор з родоськими та синопськими клеймами, а також іншої імпоротної продукції свідчить про те, що в III—II ст. до н.е. цей центр зберіг певний економічний потенціал та свою хору.

Про стан економіки Тіри III—II ст. до н.е. можна судити за даними нумізматики. Виходя-

Кругла башта та частина куртини оборонних споруд Тіри за П.Й.Каришковським та І.Б.Клейманом.

чи з невеликого обсягу місцевого карбування і наявності дрібних номіналів розмінної міді, можна зробити висновок про падіння рівня товарного господарства, що було викликано незадовільними зовнішньополітичними факторами. Але емісія золотих статерів з типами Лісімаха, які були головним платіжним засобом на ринках Причорномор'я в цей час, говорить про періодичну стабілізацію. Але кризові явища, з одного боку, і наявність обмеженого карбування золота, з другого, — треба розглядати як надійний показник процесу збільшення майнової диференціації, коли на одному полюсі знаходились багаті торговці, такі як тіріт Ніл, а на другому — збіднілі або розорені громадяни. Вихідці із збіднілих верств населення Тіри, на зразок Гермія, сина Діонісія, поповнювали ряди найманців або ж переселялися в пошуках кращої долі в інші, більш економічно стабільні античні центри. З поглибленням майнової та соціальної диференціації під час кризи пов'язаний і процес елітаризації державного устрою Тіри, початок якого є всі підстави відносити до елліністичного періоду.

Знахідки в Тірі монет правителів Малої Скіфії в Добруджі — Хараспа і Каніта, дозволили деяким дослідникам стверджувати, що тут могло відбуватися карбування монет варварських династій, а саме місто знаходилося під протекторатом варварських правителів або ж у сфері їх інтересів та впливу. Але нещодавно було доведено, що знахідки монет царів Малої Скіфії в Тірі та Ольвії не можна пов'язувати з варварським протекторатом над цими центрами. Широкий ареал цих монет пояснюється прямими або опосередкованими економічними зв'язками населення Малої Скіфії, у тому числі і з античними державами Північного Причорномор'я, хоча з вказаним регіоном вони не були надто інтенсивні.

Відсутність масового археологічного матеріалу II—I ст. до н.е. на сільськогосподарських поселеннях правого берега Дністровського лиману переконує, що воєнно-політична ситуація навколо Тіри весь цей час залишалася складною, що не дозволяло тірасцям використовувати землі, віддалені від міських укріплень. Добробут основної маси мешканців міста, як і на початкових етапах його існування, залежав головним чином від обмеженого земельного фонду, який обробляли поряд з містом, та прибутків від посередницьких торговельних операцій, обсяг яких, до речі, у порівнянні з IV — першою половиною III ст. до н.е., значно скоротився.

З 80-70 рр. II ст. до н.е. Тіра потрапляє в зону інтересів та політики Понтійського царства з приходом до влади Мітрідата VI Євпатора, який контролював усі західнопонтійські грецькі міста. Після перших поразок скіфів від військ Діофанта політичні і, мабуть, економічні зв'язки міста з Понтійським царством

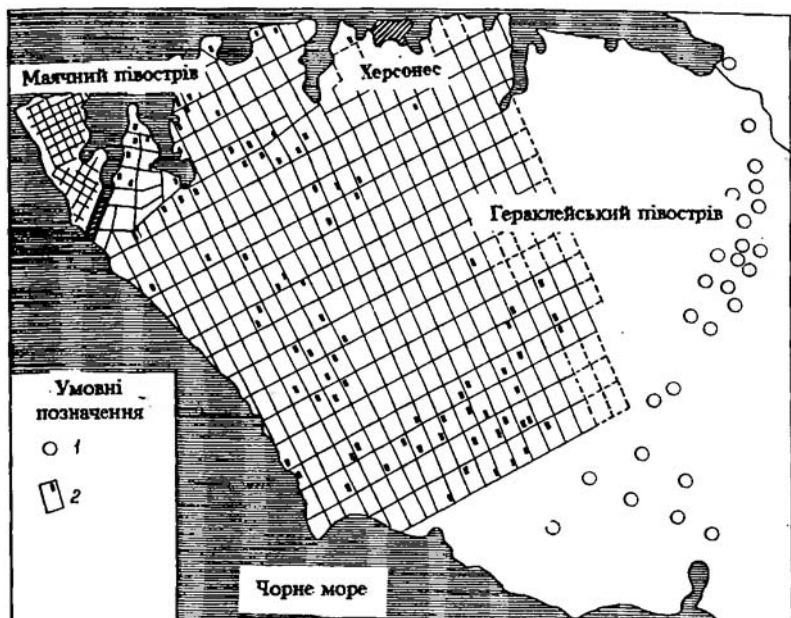
зміцнюються. Це дозволило громадянській общині отримати підтримку могутнього покровителя, що в значній мірі сприяло укріпленню безпеки міста. Адже варварські племена, які періодично загрожували Тірі, стали союзниками Мітрідата і повинні були проводити узгоджену з ним політику стосовно грецьких центрів Північно-Західного Причорномор'я.

Історія Тіри після смерті Мітрідата невідома. Але історична ситуація, яка склалася у Північно-Західному Причорномор'ї, дозволяє припустити, що Тіра, як і більшість західнопонтійських грецьких центрів, або ж була розорена гетами, які входили до державного об'єднання під керівництвом Бурбесті, або ж підпала під владу варварів, як, наприклад, Діонісіополь.

Південно-Західний і Північно-Західний Крим. У середині — другій половині IV ст. до н.е. в історії Херсонеса починається новий період. У середині — наприкінці IV ст. до н.е. тут спостерігається значне економічне піднесення. Наслідком цього було збільшення міської території в південному та південно-західному напрямках, будівництво нової оборонної стіни, а також жваве житлове та храмове будівництво. У III ст. до н.е. Херсонес досягає своїх максимальних розмірів.

Територіальне зростання міста та контрольованих ним сільськогосподарських угідь було неможливе без значного збільшення кількості населення. Питання про те, звідки йшов його приплив, ще остаточно не вирішене. Мабуть, якась частина нових жителів переселилася до Херсонеса з Гераклеї Понтійської, де саме в цей час загострилася соціальна боротьба. Крім цього, слід мати на увазі й можливість демографічного вибуху, що міг спричинити значне збільшення населення в самому Херсонесі. Хоч як би там не було, а збільшення кількості населення дало поштовх освоєнню нових сільськогосподарських територій.

Початок широкого освоєння земельного фонду археологічно фіксується виникненням укріплень на Гераклеїському півострові у першій половині IV ст. до н.е. Якщо наприкінці V — у першій половині IV ст. до н.е. херсонесити обробляли порівняно невеликі ділянки на Маячному півострові та, мабуть, у безпосередній близькості до міста, то в другій половині IV ст. до н.е. вже весь Гераклеїський півострів площею близько 10 тис. га за допомогою єдиного модуля було розмежовано приблизно на 400 ділянок площею 17,6 або 26,4 га, які одна від одної відокремлювалися польовими дорогами. У свою чергу, кожна земельна ділянка кам'яними огорожами ділилася на квадрати 210x210 м, які розбивалися на поля площею від 0,27 до 17,57 га. Саме ці поля й обробляли херсонесити. Причому, спочатку в володіння кожному громадянину общиною було передано ділянку площею 4,4 га. Десята частина всієї сільськогосподарської території, що обробляла-

Херсонес Таврійський та прилегла до нього сільськогосподарська територія.

1 — поселення таврського населення; 2 — сільськогосподарські ділянки з садибами.

ся, була власністю храмів. А якась частина земельних угідь перебувала у власності всієї громадянської общини, яка з цього фонду могла надавати землю новим громадянам. На кордонах розмежованої території існувала низка поселень підкорених таврів, праця яких, вірогідно, використовувалася херсонеситами у сільськогосподарській діяльності на Гераклейському півострові.

Окрім Гераклейського півострова, на початку IV ст. до н.е., а можливо, ще наприкінці V ст. до н.е., херсонесити проникають у Північно-Західний Крим, де неподалік від сучасного м. Євпаторія засновують укріплене поселення Чайка. Спираючись на такі поселення, йшло подальше освоєння земель не тільки на Гераклейському півострові, а й у вказаному районі, який до того вже було освоєно греками-іонійцями. Тут вихідцями з Іонії ще в третій чверті VI ст. до н.е. було засновано м. Керкінітіду (сучасне м. Євпаторія), яка є поки що єдиним більш-менш добре дослідженим античним поселенням до першої чверті IV ст. до н.е. на території Північно-Західного Криму.

З часу свого виникнення й до третьої чверті IV ст. до н.е.

Керкінітіда була невеликим автономним полісом, населення якого займалося сільським господарством в околицях міста. Якісний стрибок у розвитку Керкінітіди, що спричинився до її урбанізації, відбувся в 70—60-ті роки V ст. до н.е. У цей час місто було захищено оборонною стіною, а внутрішній простір площею близько 8 га поділений на приблизно однакові ділянки, які займали окремі садиби громадян. Землянки, в яких мешкали перші поселенці, було замінено на наземні будинки античного типу. Регулярне планування традиційно міського типу свідчить, що саме в цей час завершився процес архітектурного формування поліса. У V ст. до н.е. в межах міста могло розміститися 160—170 садиб. Мабуть, після зведення оборонних споруд або одночасно з цим земельний фонд поліса було поділено на приблизно 70—120 ділянок площею близько 4,5—5 га кожна, які гарантували правову спроможність його громадян. Оброблялися ці ділянки членами сімей господарів. У всякому разі, зараз немає ніяких даних про використання тут праці якихось залежних верств населення, зокрема рабів. У Північно-Західному Криму за часів заснування Керкінітіди не було тубільного негрецького осілого населення. Тому є всі підстави говорити, що тут, на відміну від Гераклеїського півострова, освоєння нових земель ішло мирним шляхом.

У першій третині V ст. до н.е. в Керкінітіді з'являються перші монети, що за своєю формою нагадували наконечники стріл.

Будинок з андроном в Керкінітіді. III ст. до н.е.
Розкопки В.О.Кутайсова.

Вони використовувалися протягом всього V ст. до н.е., але з другої чверті V ст. до н.е. тут було налагоджено виробництво нового типу монет. Використання монети беззаперечно свідчить, що в цей час починається розвиток ремесла та внутрішньої торгівлі, але головним заняттям населення все ж залишалося сільське господарство, зокрема хліборобство.

Керкінітіда була невеликим полісом, населення якого прагнуло мати сильних союзників. Тому, як вважають учені, на початку V ст. до н.е. вона потрапила під скіфський протекторат і сплачувала певну данину цим войовничим кочовикам. Не виключено, що пізніше, у 426/425 рр. до н.е., Керкінітіда була членом Афінського морського союзу. В усякому разі є підстави вважати, що саме назва цього міста згадується серед платників фороса Понтійського податкового округу цього об'єднання.

Неосвоєні родючі землі в Північно-Західному Криму, зокрема в околицях Керкінітіди, викликали інтерес з боку Херсонеса та його метрополії Гераклеї Понтійської. У першій половині IV ст. до н.е. збільшується ввезення до Північно-Західного Криму продукції в амфорах із Гераклеї Понтійської. У Керкінітіду в значній кількості починає надходити херсонеська монета, що вказує на посилення її економічних зв'язків з Херсонесом. Як зазначалося, неподалік від Керкінітіди виникло херсонеське укріплене поселення — опорний пункт херсонеської експансії. Цілком імовірно, що аналогічні поселення існували в першій половині IV ст. до н.е. в інших районах Північно-Західного Криму, в тому числі й на місці майбутнього поселення Калос-Лімен.

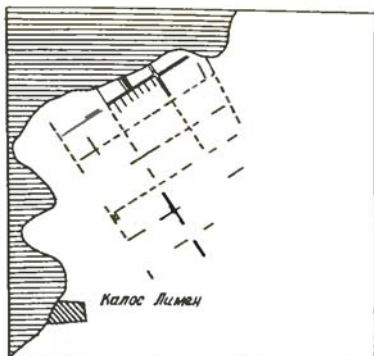
Жвавий інтерес до Північно-Західного Криму був викликаний не стільки торговельними зв'язками Херсонеса та Гераклеї, скільки наявністю в околицях Керкінітіди земель, яких не вистачало на Гераклеїському півострові. У середині — другій половині IV ст. до н.е. в Херсонесі простежується зростання кількості населення. Для його розселення й насамперед забезпечення землею необхідно було освоїти нові території. Така необхідність і

Скульптурний портрет Перікла, що стояв на чолі Афінського морського союзу.

підкорення Керкінітіди шляхом примусового сіноїкізму або симполітії та освоєння 30—32 тис. га сільськогосподарських територій в цьому районі спричинилася до значного економічного підйому в Херсонесі. Адже, як згадується у херсонеській присязі, землями в Північно-Західному Криму володіла громадянська община цього міста, яка мала отримати від цього певний зиск. Херсонеська громадянська община була верховним власником землі. Тому вона отримувала, принаймні з частини населення, ренту-податок, ймовірно, зерном, що не тільки привласнювалася її соціальною верхівкою, а й ішла на розвиток Херсонеса, зумовлюючи розквіт міста. Судячи з площі освоєних земель, економічний потенціал Херсонеса, в порівнянні з попереднім періодом, зріс у три рази.

Таким чином, на рубежі IV—III ст. до н.е. в Херсонесі остаточно завершився процес перетворення спочатку невеликого автономного поліса класичного типу в центр великого територіального державного об'єднання, до складу якого увійшли землі Північно-Західного Криму, його міста, поселення й укріплення з різними соціальними верствами населення. Саме з цього часу слід говорити про Херсонес не як про поліс, а як про центр Херсонеської держави, котра забезпечувала панування членів громадянської общини над іншими групами населен-

Розмежування сільськогосподарських угідь поблизу Калос-Лімену за О.М.Щегловим.

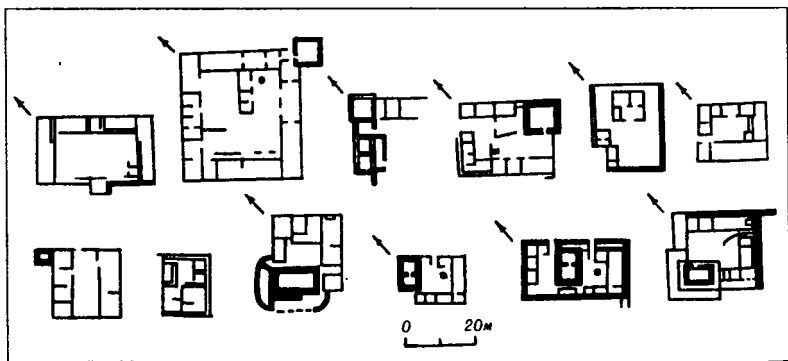

Присяга громадян Херсонеса. Кінець IV — початок III ст. до н.е.

ня, що мешкало на її території. Але тут, на відміну від Боспорського царства, збереглися полісні соціально-політичні структури, які проводили в життя політику панівних верств населення держави. Законодавчо новий тип держави було закріплено в херсонеській присязі, яку приймали не тільки юнаки, а й усі повноправні громадяни.

Аналізуючи процеси в соціально-економічному і політичному розвитку Херсонеса, можна дійти висновку, що з рубежу IV—III ст. до н.е. він вступив у якісно новий період історичного розвитку. За загальноприйнятою термінологією він може бути названий елліністичним. До цього часу слід відносити розвиток інтегративно-центристських тенденцій, які особливо яскраво відбилися у певній єдності духовної та матеріальної культури на території Херсонеської держави, що добре простежується за археологічним матеріалом.

Після освоєння Гераклеїського півострова та земель у Північно-Західному Криму спостерігаються певні зміни в економіці Херсонеса. Її основою залишалося сільське господарство, яке базувалося на дрібному громадянському землеволодінні. Однак, поряд з ним починається збільшення частини ділянок за рахунок оренди храмових та державних земель, а також її купівлі-продажу, хоча про наявність у Херсонесі великих землеволодінь та обезземелювання основної маси громадян говорити не можна. У III й II ст. до н.е. кількісно тут переважали земельні ділянки невеликих розмірів, а великі та середні становили не більше чверті господарств. Як правило, на таких ділянках будувалися садиби кількох типів. Аналогічні садиби зафіксовано не тільки на Гераклеїському півострові, а й в Північно-Західному Криму, зокрема в околицях Керкінітіди та Калос Лімену.

Плани садиб на сільськогосподарських наділах Гераклеїського півострова за І.Т.Кругліковою.

Як наголошувалося, освоєння земель у Північно-Західному Криму відіграло важливу роль в економічному розквіті Херсонеса. Причому, процес підкорення нових територій, вірогідно, здійснювався шляхом воєнної експансії. Тому в цьому районі швидше, ніж на Гераклеїському півострові, йшло утворення великих господарств та ширше, ніж у Херсонесі, використовувалася праця соціально залежних верств населення.

Політичне підкорення Північно-Західного Криму призвело до певних змін у структурі сільськогосподарського виробництва. На Гераклеїському півострові переважало вирощування винограду та виробництво вина, тоді як на античних поселеннях Північно-Західного Криму — зернових культур. Це неминуче мало спричинити зростання виробництва товарного спрямування, стимулювання розвитку ремесла та торгівлі. Головними центрами товарного виробництва вина та іншої сільськогосподарської продукції були передусім господарства з садибами на земельних ділянках. Їх власники, в умовах Херсонеської держави, володіли порівняно великим фондом землі.

З розширенням сільськогосподарських територій хронологічно збігається й піднесення херсонеського ремісничого виробництва, продукція якого вивозилася не тільки до господарств Гераклеїського півострова, а й у Північно-Західний Крим. При цьому слід підкреслити, що на поселеннях цього району поки що не зафіксовано слідів будь-якого більш-менш великого та спеціалізованого ремісничого виробництва. Отже, майстерні, що концентрувалися в Херсонесі, постачали необхідним населення всієї держави.

З другої половини — кінця IV ст. до н.е., внаслідок збільшення виробництва зерна та вина, активізується торговельна діяльність Херсонеса, утворюються сприятливі умови для вивозу цієї продукції за межі Херсонеської держави. Особливо інтенсивні торговельні контакти Херсонес підтримував з античними центрами Південного Причорномор'я (Синопою та Гераклеєю Понтійською), а також Нижнім Подніпров'ям та Нижнім Подонням, куди вивозилися досить великі партії вина. Але до варварського населення херсонеське вино потрапляло через посередників, в ролі яких, очевидно, виступали купці Ольвії та Боспору. Розвиток посередницьких торговельних операцій був могутнім стимулом для збільшення виробництва товарної продукції, насамперед вина. Це, в свою чергу, спричинилося до збільшення випуску власної монети з другої половини IV ст. до н.е. та появи в Херсонесі монет інших античних центрів.

Однак не слід перебільшувати обсяги посередницької та, особливо, власне херсонеської торгівлі з глибинними районами Північного Причорномор'я. Основним районом, з яким місто підтримувало сталі економічні зв'язки, залишався Північно-

Західний Крим, куди вивозилася основна маса херсонеської ремісничої продукції та вина. Усе це вело до утворення в межах Херсонеської держави єдиного внутрішнього ринку, для якого був характерний не галузевий, а територіальний поділ праці, зумовлений природними умовами.

Зміни в економіці на рубежі IV—III ст. до н.е. відбилися й на соціальному складі населення. Саме в цей час у громадянській общині відокремилася соціальна верхівка, яка володіла великими, в масштабах Херсонеса, земельними ділянками та брала участь у морській торгівлі. За своїм майновим станом до неї належали багаті ксени та метеки, які, завдяки можливостям, що створювалися торгівлею та грошовим обігом, могли накопичити досить великі кошти. У цей період значно поліпшився й матеріальний стан переважної більшості громадян Херсонеса. Адже після приєднання Північно-Західного Криму частина доходів, що надходили з цього району, спрямовувалася на потреби всього громадянського колективу.

На другому полюсі херсонеського суспільства знаходилися раби й інші верстви соціально залежного та неповноправного населення. Однак, виходячи із специфіки економічного розвитку Херсонеської держави, немає підстав говорити про наявність тут значної кількості рабів, як це вважалося раніше. Кількісно в Херсонесі переважала праця інших, не рабських, соціально залежних груп населення.

Характер землеволодіння дає змогу стверджувати, що дрібні вільні виробники становили переважну більшість. Саме вони обробляли три чверті земель на Гераклеїському півострові, що були в їхньому володінні. До цієї групи населення входили як повноправні громадяни, що володіли земельними ділянками, так і вільні, але неповноправні жителі. Останні в основному були зайняті в ремеслі та дрібній торгівлі, де систематично не використовували чужу працю. Дрібні вільні виробники в Херсонесі, як зрештою і в інших античних центрах, були провідною силою в процесі матеріального виробництва.

З моменту заснування Херсонес був полісом з демократичною системою управління. Але є підстави стверджувати, що в середині IV ст. до н.е. на певний час владу захопили олігархи, які, на думку дослідників, керували Херсонесом протягом 18-ти років. Ці зміни в державному устрої зумовлювалися новим припливом колоністів з Гераклеї Понтійської. Адже олігархічна форма правління являє собою владу небагатьох і заснована на майновому цензі, який визначає участь чи неучасть громадянина в державному управлінні.

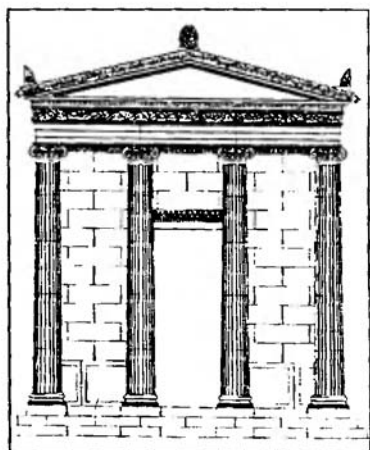
Приплив до Херсонеса для постійного проживання нових переселенців спричинився до постановки питання про їхній правовий статус. Приходу до влади олігархів сприяла частина

соціальної верхівки громадянської общини, яка прагнула зберегти свої виняткові економічні та правові переваги, а новоприбулі, таким чином, обмежувалися в правах насамперед на володіння ділянкою землі, розміри якої були менші, ніж у нащадків першопоселенців. Це призвело до соціального конфлікту, наслідком якого були урівняння в правах усіх членів херсонеської громадянської общини та новий поділ земель на Гераклеїському півострові. Цей перерозподіл був суто демократичним актом, бо передбачав отримання всіма громадянами однакових за розмірами ділянок, що означало повноправне членство в общині. Найнепримиренніших супротивників цієї реформи було усунуто від влади внаслідок ostracism, й демократичне самоврядування в Херсонесі близько 330 р. до н.е. відновилося. Ці події знайшли відображення в епіграфічних пам'ятках Херсонеса, зокрема в херсонеській присязі, де підкреслювалася необхідність збереження демократії. З цього часу демократична за формою система місцевого самоврядування з певними змінами проіснувала до кінця античної епохи. Природно, політичні права тут мали лише громадяни. Метеки, ксени й соціально залежні верстви населення, серед яких, без сумніву, були й вихідці з варварського середовища, перебували поза межами політичної організації.

Незважаючи на те, що державний устрій Херсонеса був демократичним за своєю формою, фактично в ньому поступово провідну роль стали відігравати представники найзаможнішої

Ворота Херсонеса Таврійського IV – III ст. до н.е.

Храм іонійського ордеру в Херсонесі. III ст. до н.е.
Реконструкція І.Р.Печікіяна.

частини населення. Участь у державному управлінні не оплачувалася їй, природно, цією справою могли займатися лише заможні люди. Отже, практично в управлінні Херсонеською державою брала участь порівняно обмежена кількість громадян.

У другій чверті або в другій третині III ст. до н.е. в степовій зоні Північного Причорномор'я сталися суттєві зміни, що призвели до виникнення на території Криму пізньоскіфського ранньодержавного утворення з центром у Неаполі Скіфському. Скіфи, які в цей час зайняли степову та передгірську смугу Криму, почали активно переходити до осілості й були змушені шукати землі, придатні не тільки для скотарства, а й землеробства. Специфічною особливістю цього процесу було те, що крім освоєння нових земель, придатних для обробітки в передгірських районах та в середній течії р.Альма, скіфи прагнули захопити території, освоєні греками в Північно-Західному Криму.

Уже у перших десятиліттях III ст. до н.е. скіфи зруйнували низку античних поселень на берегах Ярилгачської бухти та бухти Вітряної в Північно-Західному Криму, а також почали освоювати покинуті греками поселення. Наприкінці III — на зламі III—II ст. до н.е. скіфи захопили майже всю сільськогосподарську територію Північно-Західного Криму. Греки залишилися лише в Керкінігіді та Калос Лімені, які мали потужні укріплення. Але наприкінці другої — на початку третьої чверті II ст. до н.е. греки залишили й ці міста. Причому, судячи з археологічних матеріалів, можна стверджувати, що перед цим вони знищили оборонні споруди та житлову забудову, як у Керкінігіді, так і в Калос Лімені. На місцях херсонеських поселень уже в II ст. до н.е. виникають скіфські фортеці. Згодом нападів скіфів зазнали ближні околиці Херсонеса на Гераклеїському півострові, про що свідчать сліди руйнувань та поява саме в цей час додаткових протитаранних поясів на оборонних баштах деяких херсонеських сільських садіб Гераклеїського півострова.

За обставин, що склалися, херсонеська громадянська обшина здійснила низку заходів з тим, щоб якщо не повністю витіснити скіфів з Північно-Західного Криму, то хоча б утруднити їх подальше просування та усунути загрозу центру держави. З цією метою було досягнуто тимчасову угоду про військовий союз проти скіфів з сарматами, які захопили ставку скіфського царя, мабуть, в Неаполі. 179 р. до н.е. був укладений договір з правителем Понтійського царства Фарнаком I про союз. Згідно з умовами цього договору, він мав прийти на допомогу Херсонесу в разі нападу варварів.

Але всі ці заходи лише на деякий час стабілізували обстановку навколо Херсонеса. Уже в другій половині II ст. до н.е. пізньоскіфське державне утворення в Криму, на чолі якого стояли енергійні правителі — Скілур та його син Палак, значно

зміцнилося, й скіфи знову активізували свої дії проти Херсонеса. Однак, якщо раніше скіфська експансія спрямовувалася проти грецьких поселень Північно-Західного Криму, то тепер скіфи загрожували безпосередньо Херсонесу.

Втрата Херсонесом своїх володінь у Північно-Західному Криму, звідки до міста надходило зерно, мала катастрофічні наслідки для його економіки. Про масштаби кризових явищ якоюсь мірою можна говорити, виходячи з розмірів сільськогосподарських угідь, які перебували під контролем херсонеської громадянської общини. Якщо в Північно-Західному Криму наприкінці IV—III ст. до н.е. греки обробляли близько 30—32 тис. га, то після втрати Херсонесом цього району його сільськогосподарські території скоротилися до Гераклейського півострова, де частина господарств була також розорена внаслідок скіфських навал. Отже, обсяги виробництва сільськогосподарської продукції в цей час скоротилися майже на 75%.

Стан, що склався в сільському господарстві, призвів до занепаду ремісничого виробництва та скорочення обсягів торгівлі. Археологічно це фіксується у зменшенні кількості товарів та ремісничої продукції, що надходили з інших районів античного світу в Херсонес. Криза сільськогосподарського виробництва зумовила активізацію рибальства та соляного промислу, на розвитку яких меншою мірою позначилися несприятливі воєнно-політичні події навколо Херсонеса.

Скіфська експансія та втрата Херсонесом своїх володінь у Північно-Західному Криму спричинилися до зміни соціальної

Рельєф із зображенням Скілура та Палака. Одеський археологічний музей НАН України. Гіпсова копія.

Рельєф з зображенням Палака. Одеський археологічний музей НАН України.

структури населення. Так, частина греків — жителі поселень Північно-Західного Криму найширшого правового спектра — розорюється та змушена шукати порятунку в Херсонесі. За рахунок переселенців значно збільшується кількість мешканців, повністю або частково позбавлених засобів до існування. Це зумовило громадянський розбрат, який було подолано завдяки посередницькій діяльності Нікерата, сина Папія, видатного громадянина Ольвії. Не виключено, що в цей час починається переселення якоїсь частки населення з Херсонеса в інші райони античного світу. Все це посилювало соціальну напругу та змушувало вдатися до нагальних заходів щодо поліпшення ситуації навколо міста.

У II ст. до н.е., як про це свідчать матеріали археологічних досліджень, скіфами було зруйновано низку садиб на Маячному та Гераклеїському півостровах. Більш того, вони безпосередньо підійшли до Херсонеса, де поспішно укріплювали оборонні споруди. Загроза була настільки великою, що для укріплення флангової південно-східної башти XVII були використані надгробки з розташованої неподалік ділянки некрополя — священного місця будь-якого грецького міста. Але власними силами Херсонес не міг перемогти скіфів, що загрожували місту. Тому громадянська община була змушена, спираючись на більш ранній договір про дружбу та допомогу, який було укладено з Фарнаком I, звернутися до царя Понтійської держави Мітрідата VI Євпатора. Цар надіслав у Таврику війська під командуванням свого полководця Діофанта, який разом з херсонеським загоном протягом кількох воєнних компаній у 113—111 рр. до н.е., розгромив скіфів та ліквідував загрозу Херсонесу.

Події, пов'язані з херсонесько-скіфськими війнами, досить повно висвітлені джерелами. Про них писав видатний грецький географ Страбон. Багато відомостей про ці події містить текст херсонеського декрету на честь Діофанта, сина Асклепідора, та деякі інші епіграфічні пам'ятки, знайдені під час археологічних розкопок.

Згідно з текстом декрету на честь Діофанта, воєнні дії почалися після переправи «на той бік», мабуть, сучасної Севастопольської бухти. Тут війська Діофанта вступили в бій із скіфами й перемогли. Наслідком цього стало підкорення Діофантом навколишніх таврів та заснування міста Євпаторія, яке, мабуть, стало одним з опорних пунктів у його подальшій боротьбі зі скіфами. Після першої перемоги над скіфами він здійснив подорож на Боспор, де шляхом дипломатичних заходів запобіг переходу боспорських правителів на бік варварів.

Повернувшись у Херсонес, Діофант на чолі своїх військ, посиленних херсонеситами, рушив углиб Кримської Скіфії, проти важ-

ливих у стратегічному плані скіфських фортець Хабеї та Неаполя. Вірогідно, правителі скіфів після поразки польової армії основну увагу в боротьбі з Діофантом приділили обороні своїх основних фортець. Війська Діофанта просувалися вздовж морського узбережжя й першою фортецею на їхньому шляху було пізньоскіфське городище, що тепер зветься Усть-Альмінським і ототожнюється з Палакієм. Захопивши цей скіфський опорний пункт, понтійські війська пішли далі, адже їх основною метою було оволодіння Хабеями та Неаполем, розташованими в Центральному Криму. Після падіння цих фортець скіфи припинили опір та визнали над собою владу царя Понту Мітрідата VI Євпатора.

Однак через деякий час вони порушили мир і знову під командуванням Палака напали на Херсонес. Греки були змушені захищатися від кількісно переважаючих сил варварів. До театру воєнних дій знову прибув Діофант з понтійським військом та почав новий похід проти скіфів. Але погана погода примусила його повернути в Північно-Західний Крим. Тут, просуваючись уздовж моря, він оволодів захопленою скіфами Керкінітідою, підійшов до Калос Лімена та розпочав його облогу. У цей час Палак уклав союз з сарматським племенем роксоланів, які виставили проти Діофанта 50-тисячне військо під керівництвом царя Тасія. Війська варварів рушили до Калос Лімена, де відбулася вирішальна битва. Незважаючи на кількісну перевагу варварів, завдяки добре продуманій диспозиції, Діофанту й на цей раз вдалося одержати перемогу. Вона була повною. Як свідчать джерела, військо Палака і Тасія понтійці та херсонесити знищили майже повністю. Врятувалася лише невелика група вершників.

Після чергової перемоги, навесні Діофант вирушив углиб Кримської Скіфії, де захопив Хабеї та Неаполь. Скіфське державне об'єднання припинило своє існування, а на його території було розміщено понтійські гарнізони, які тут дислокувалися аж до першої війни Мітрідата VI з Римом (89—85 рр. до н.е.), коли їх було виведено на вимогу римського Сенату. Внаслідок цих війн загрозу Херсонесу з боку скіфів було ліквідовано.

Після розгрому скіфів Північно-Західний Крим знову, але тільки номінально, відійшов до Херсонеса. Археологічні дослідження показали, що Херсонес не зміг провести нову колонізацію та закріпитися в цьому районі. Фактично весь Північно-Західний Крим залишився під владою скіфів, про що свідчать пізньоскіфські будівельні комплекси на місці античних поселень, зокрема в Керкінітіді та Калос Лімені. Таким чином, внаслідок запеклої боротьби зі скіфами, Херсонеська держава втратила звичні сільськогосподарські території, що призвело до певних змін її соціально-економічного та політичного стану.

Воєнна допомога Мітрідата VI Євпатора Херсонесу спричинила певні зміни політичного статусу херсонеської громадянсь-

кої общини. Херсонес проголосив понтійського царя своїм «захисником» та, зберігши внутрішнє самоврядування, увійшов до складу Понтійського царства. У Херсонесі було розміщено понтійський гарнізон, який забезпечував охорону міста від варварів та оплату данини царю, що постійно збільшувалася. З цього часу Херсонес втратив свою незалежність, адже свобода, в античному розумінні, несумісна із сплатою податків царям або іншим полісам.

У 80—70-ті рр. до н.е. Херсонес, як і до того, залишився в руслі політики Понтійського царства та брав участь в антиримських акціях Мітрідата VI. Наприклад, під час облоги Гераклеї Понтійської римлянами Херсонес, як і інші грецькі центри, надав її жителям допомогу продовольством, продемонструвавши тим самим свою вірність понтійському царю. Але після повстання Фанагорії проти Мітрідата Херсонес також вийшов із складу його держави. Цими подіями закінчується елліністичний період в історії цього центру.

Східний Крим та узбережжя Керченської протоки. Об'єднання під владою Спартоکیدів значних територій у Східному Криму, на Таманському півострові і прилеглих до нього районів до початку IV ст. до н.е., безумовно, є поворотним пунктом в історії Боспорської держави. Тому не дивно, що саме з другої чверті IV ст. до н.е. починається стрімке зростання кількості сільських поселень і організація сільськогосподарських територій держави. На це слід звернути особливу увагу, адже основою економіки Боспорського царства було сільське господарство. У цій галузі виробництва, головним чином, створювалися ті передумови, які в значній мірі впливали на розвиток усіх, без винятку, сторін життя населення Боспору.

Багаторічні археологічні дослідження на сільській території Боспорського царства дозволили отримати досить повні дані про типи поселенських структур IV—III ст. до н.е. та про організацію сільської території Європейської частини держави.

На основі вивчення значної кількості археологічних пам'яток зараз встановлено, що зростання кількості сільськогосподарських поселень у Східному Криму розпочалося з другої чверті IV ст. до н.е. Хоча деякі грецькі населені пункти у Приазов'ї, наприклад поселення на мисі Зюк (Зенонів Херсонес), виникли ще на зламі V—IV ст. до н.е. Цей процес був пов'язаний з завершенням війни за Феодосію. Інакше кажучи, одним із головних результатів утворення під владою Спартоکیدів централізованої держави стало включення до її складу значних сільськогосподарських територій.

Мабуть, тільки до часу після закінчення війни з Феодосією та приборкання меотів можна відносити початок інтенсивного будівництва в Пантікапеї та інших містах Боспору, а також спо-

рудження Узунларського валу. Саме з початком його будівництва пов'язане різке збільшення з другої чверті IV ст. до н.е. кількості античних поселень на Керченському півострові.

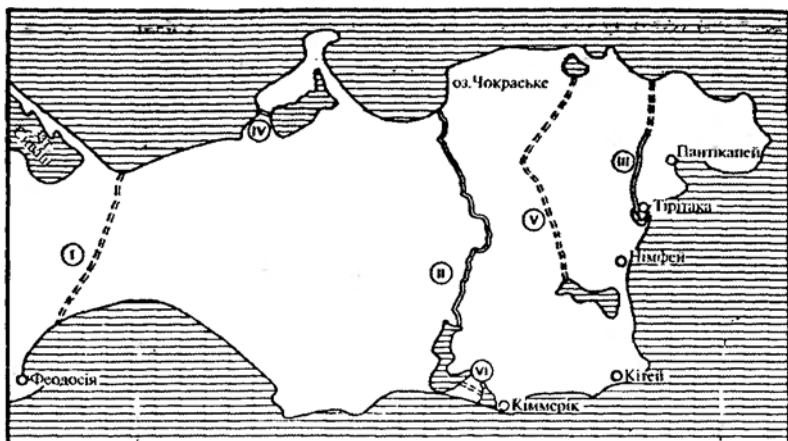
Раніше вважалось, що Узунларський вал, завдовжки 37,45 км, який перетинає Керченський півострів від Казантипської протоки до Узунларського озера, був збудований ще в догрецький час. Проте такому висновку протирічить знайдений археологічний матеріал. Розкопками і в XIX, і в XX ст. біля підшви валу була виявлена кам'яна крепіда, яка була основою валу, а також була знайдена кераміка IV—III ст. до н.е. Це дозволяє датувати його будівництво часом правління на Боспорі Спартоکیدів. Звичайно, ця оборонна споруда використовувалась і пізніше, але її спорудження треба відносити до часу не раніше другої чверті IV ст. до н.е., коли в результаті наступальної зовнішньої політики боспорські тирані об'єднали під своєю владою грецьке населення, яке мешкало на території Європейської і Азіатської частин держави.

Разом з тим, говорячи про територіальне розширення Боспора, слід пам'ятати, що у боротьбі за Феодосію значну допомогу боспорським тиранам надали скіфи. Відповідно, можна припустити, що між правителями скіфів і боспорськими царями була укладена угода, яка дозволила об'єднати зусилля греків і варварів у війні за Феодосію.

Якщо звернутися до археологічного матеріалу, то стане ясно, що Узунларський вал був кордоном між осілим і кочовим скіфським населенням, а менш монументальні вали, так звані Акташський і, можливо, Елькенський, сліди яких простежені на Керченському півострові, були додатковими оборонними лініями, які запобігали проникненню кочовиків на густо заселені сільські території Європейського Боспору. Це добре узгоджується з топографією поховальних пам'яток кочових скіфів і античних сільських поселень. На схід від Узунларського валу сконцентрована переважна більшість сільських поселень, в той час як на захід від нього в основному зафіксовано пам'ятки місцевого варварського населення. При цьому цікаво, що укріплення античних поселень на схід від валу не були розраховані на довготривалу осаду. Вони скоріше слугували сховищами, що вже само по собі свідчить про існування Узунларського валу, який, як вважається, з другої чверті IV ст. до н.е. був стратегічною лінією оборони Боспорської держави на заході. Не виключено, що широке освоєння греками територій на Керченському півострові йшло одночасно з будівництвом Узунларського валу силами поселенців.

Разом з тим, участь скіфів у боротьбі за Феодосію дозволяє припустити, що за погодженням з правителями Боспору території на захід від валу контролювалися скіфами, а Феодосія і, мабуть,

===== 1 - - - - - 2

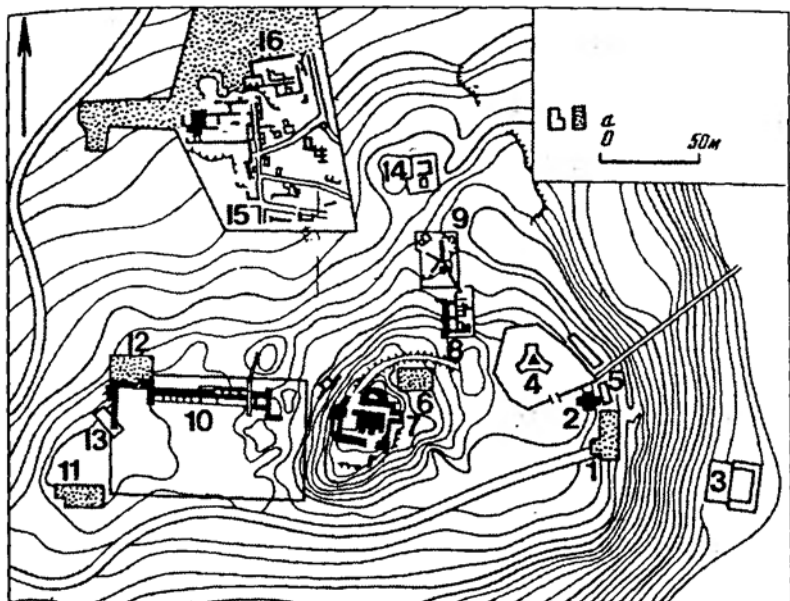
Боспорські оборонні вали за О.О.Масленніковим.

I — вали, що збереглися; 2 — зруйновані вали; I — Акмонайський вал; II — Узунларський вал; III — Тіртакський вал; IV — Акташський вал; V — Чокракський вал; VI — Елькельський вал.

її найближчі околиці, вважалися володіннями боспорських тиранів. Вірогідно, Боспор, заручившись підтримкою скіфських династій, зобов'язався виплачувати їм певну данину, яка була однією із умов боспорсько-скіфських союзних відносин у цей час.

Враховуючи топографію скіфських¹ і античних пам'яток на Керченському півострові, а також розташування Узунларського валу, мабуть, зараз не можна говорити про те, що весь Східний Крим, аж до Феодосії, при Левконі I входив до складу Боспору. Скоріше навпаки, Феодосія, яка контролювала найближчу сільськогосподарську територію, була відокремлена від власне боспорських територій, а зв'язок з Пантікапеєм підтримувався, головним чином, морем, адже шлях крізь землі, заселені кочовиками, був досить небезпечним.

У боспорських епіграфічних пам'ятках Левкон I називається «архонтом Боспора і Феодосії». Це дозволяє говорити про особливе положення Феодосії у складі царства, яке було, якщо не тотожним, то, у всякому разі, дуже близьким політичному статусу жителів столичного Пантікапею. Найімовірніше, громадянські общини цих міст користувалися правами внутрішнього самоуправління. Про це, зокрема, свідчить той виключно важливий факт, що правителі Боспора виступали у відношенні до грецьких центрів не як царі, а як архонти, демонструючи тим самим прихильність до еллінських традицій. Особливий статус

Схематичний план Пантікапея за В.П.Толстіковим.
1-16 — розкопи на території давнього міста.

Феодосії у складі Боспорського царства, вірогідно, був зумовлений певною територіальною віддаленістю цього центру від тих районів, які більш-менш надійно контролювалися боспорськими правителями.

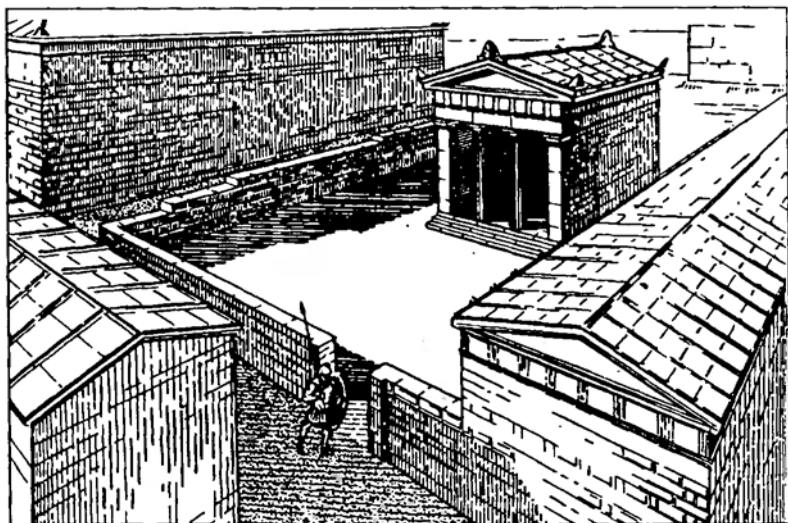
За часів правління царя Евмела (310/309—304/303 рр. до н.е.), після закінчення міжусобної боротьби за престол, у Пантікапеї були скликані Народні збори, на яких цар надав ателію пантікапейцям, яка існувала ще за його предків, і обіцяв звільнити їх від надзвичайного військового податку. Це свідчить про особливий статус столиці у складі Боспорського царства. Якщо зіставити функціонування в Пантікапеї Народних зборів з титулатурою боспорських царів, в якій вони стосовно грецьких міст виступали як архонти, то треба зробити висновок, що громадянські общини Пантікапею і Феодосії користувалися в період правління Спартоکیدів більшим обсягом прав, ніж грецьке населення інших боспорських центрів, і розпоряджалися певним земельним фондом, який розподілявся між громадянами.

Той виключно важливий факт, що Народні збори в Пантікапеї, за свідченням Діодора Сіцилійського, скликав саме цар, говорить про деяку обмеженість незалежності, що було характерною ознакою елліністичних монархій. У цьому відношенні

показово, що ще Перісад (349/348—310/309 рр. до н.е.) з синами надав жителю Аміса, його нащадкам і слугам проксенію і звільнив їх від податків на всьому Боспорі. Це, безумовно, свідчить про перехід цієї важливої полісної функції під контроль боспорського правителя. Надання права ателії базувалося на тому, що боспорські царі контролювали порти, а кошти від збору податків йшли до скарбниці. Значна кількість декретів другої половини IV ст. до н.е. дозволяє стверджувати, що боспорські правителі у своїх торговельних операціях мали справу не лише з цілими державами, як, наприклад, з Афінами, але й з окремими купцями, які або були пов'язані з дружніми Боспору державами, або надали якісь значні послуги правлячому дому.

На жаль, про статус інших міст у складі держави Спартокідів зараз джерела нічого певного не повідомляють. Тому, з деякою часткою ризику, можна припустити, що, як і в інших елліністичних монархіях, невеликі міста не мали статусу полісів, а були підпорядковані царській адміністрації, не мали своєї хори і, знаходячись на царській землі, платили податки у державну скарбницю.

Говорячи про боспорсько-скіфський союз у війні за Феодосію, будівництво Узунларського валу і, нарешті, про освоєння греками значних сільськогосподарських територій, не можна пройти повз той добре відомий факт, що на сучасному Керченському

Реконструкція храму в Пантікапії за В.П.Толстіковим.

півострові зафіксована велика кількість сільських поселень, де жили варвари. Під час археологічних досліджень і розвідок було з'ясовано, виходячи з ліпної кераміки, що тут мешкало в основному скіфське населення, яке займалося сільським господарством. Причому, поселення варварського населення представлені селищами досить великими за площею із залишками хаотично розташованих на певній відстані один від одного досить простих жилих комплексів. Будівлі на таких пам'ятках були переважно багатокамерні, але з одним або двома вогнищами. На думку дослідників, на території таких селищ проживало десь близько десятка великих сімей, які займалися екстенсивним землеробством.

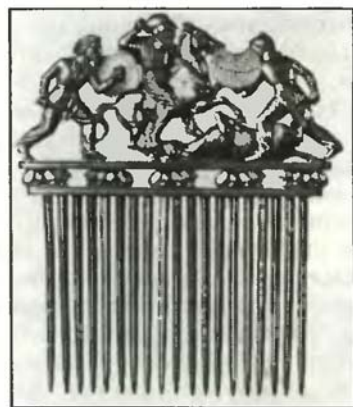
Слід підкреслити, що такі поселення варварського населення були зафіксовані не тільки на схід, а, на відміну від грецьких, і на захід від Узунларського валу. Вважається, що частина населення варварських поселень була залежна від скіфського царя, а Спартокіди контролювали лише частину узбережжя і обмежений простір вглиб півострова від берега протоки. Таким чином, значна кількість варварського населення була лише економічно пов'язана з Боспором, а відносини греків з варварами були в основному мирними. Окремі дослідники йдуть ще далі і вважають, що скіфське населення селищ на Керченському півострові було представлене вільними общинниками. Втім, вони ж зазначають відсутність будь-яких джерел щодо наявності у скіфів сусідської общини. Однак з таким висновком погодитися важко, адже ні в якому разі не можна спрощувати складних процесів, які проходили в IV ст. до н.е. у Східному Криму.

Справа в тому, що топографія сільських поселень і поховальних пам'яток, розташованих на сучасному Керченському півострові, свідчить, що Узунларський вал протягом усього елліністичного періоду, безсумнівно, був стратегічним кордоном Боспорської держави на заході. Тому немає ніяких підстав розглядати поселення варварського населення, що розташовані на схід від нього, як незалежні від боспорської адміністрації.

Вірогідно, можна погодитися з тими дослідниками, хто пов'язує появу значного масиву скіфського населення в Східному Криму із соціальною диференціацією скіфського суспільства та осіданням збіднілих кочовиків на землю, що зумовило виникнення у останніх такої форми суспільної організації як сусідська община. На основі детально вивченого матеріалу Акташського могильника зроблено висновок про те, що на Керченському півострові седентаризація скіфів, на відміну, наприклад, від Нижнього Подніпров'я, пройшла дуже швидко, і роль каталізатора у цьому процесі відіграло Боспорське царство. Скіфська аристократія в цей час зберігала військово-кочовий устрій життя, а збіднілі кочовики осіли на землю. За домов-

леністю з боспорськими тиранами вони могли бути розсеєні в межах території, яка контролювалася царством, на схід від Узунларського валу. Землі на захід від нього, крім району Феодосії і її околиць, залишалися під юрисдикцією союзних Боспору скіфських династій, і тут досить довго продовжував зберігатися традиційний кочовий устрій життя. На користь цього свідчить топографія скіфських поховальних пам'яток, досліджених на Керченському півострові. Саме союзними відносинами між боспорськими тиранами і скіфськими династами було зумовлено той факт, що скіфи не згадуються в епіграфічних пам'ятках серед підвладних боспорським царям народів.

Слід звернути увагу ще на одну обставину. Союзні стосунки між скіфами і Боспором були можливі лише завдяки дружнім взаєминам між боспорськими царями і скіфськими династами. Рядове ж скіфське населення, яке займалось сільським господарством, фактично залежало від боспорських царів і експлуатувалося шляхом економічного примусу. Але цей процес ішов не без активного втручання скіфської верхівки, яка була в ньому зацікавлена. Адже за користування царською землею це осіле населення повинно було якусь частину врожаю передавати боспорським чиновникам. У свою чергу боспорські тирані, зацікавлені в союзі з кочовою верхівкою і мирних стосунках з нею, повинні були виплачувати їй данину, яка могла мати форму подарунків і головним чином складалася із предметів розкоші, які є неодмінним атрибутом кожного поховання багатого кочовика. Про те, що саме в IV ст. до н.е. йшов активний процес зближення скіфської аристократії і боспорської знаті на чолі із царем, свідчать поховання представників скіфської верхівки, а можливо, і царів, в околицях Пантікапея, зокрема в кургані Куль-Оба.

Золотий гребінь із сценою битви з скіфського кургану Солоха. V ст. до н.е. Ермітаж.

Таким чином, стабілізація взаємовідносин Боспору зі скіфами і осідання збіднілих кочовиків на землю на схід від Узунларського валу пояснюється взаємною економічною зацікавленістю в цьому як скіфської правлячої верхівки, так і боспорських царів. Інакше кажучи, значна частина території Східного Криму, яка знаходилася під контролем боспорських тиранів, була заселена осілим варварським населенням, яке мешкало в переважній масі в невеликих селищах (комах). Значна кількість таких поселень, ар-

геологічно зафіксованих на схід від Узунларського валу, свідчить про те, що вони були неодмінним атрибутом організації сільсько-господарської території Боспорського царства в IV — першій половині III ст. до н.е. Варварське осіле населення, яке проживало на територіях, контрольованих боспорськими тиранами, повинно було сплачувати їм певний форос, як це було в інших елліністичних державах. Якщо врахувати, що, за даними дослідників, у Східному Криму наприкінці IV — на початку III ст. до н.е. мешкало приблизно 25—30 тис. чоловік, то кількісні показники цього форосу були досить значними і становили, мабуть, головну статтю доходів боспорських правителів.

Говорячи про наявність у Східному Криму осілого варварського населення, треба визначити його стан в структурі Боспорської держави, форму суспільної організації і, нарешті, систему експлуатації таких соціальних організмів. Теоретично розглянути цей аспект можна лише виходячи із загальних закономірностей тих суспільств, для розвитку яких були характерні процеси вторинного класоутворення.

Планування житлово-господарських комплексів, простежене в процесі розкопок на хорі Європейського Боспору, свідчить, що це була сукупність самостійних у виробничому відношенні сімей. Їх можна розглядати як союз господарськи самостійних, принципово рівних між собою голів сімей, а не ієрархічно організованих навколо лідера, пов'язаних колективною працею соціальних організмів. Така община виникає на базі елементів ранньокласового суспільства, що розпалося, у даному випадку кочового скіфського, і може бути визначена як протокласова.

За умов панування натурального господарства у станово-класових суспільствах, як правило, така протокласова община експлуатувалася шляхом відчуження ренти-податку державним апаратом або вповноваженою на це верховним правителем приватною особою, яка отримала право умовного землекористування. Відповідно систему експлуатації осілого на землю у Східному Криму варварського населення можна визначити як кріпацтво. У широкому розумінні така форма визначається як система

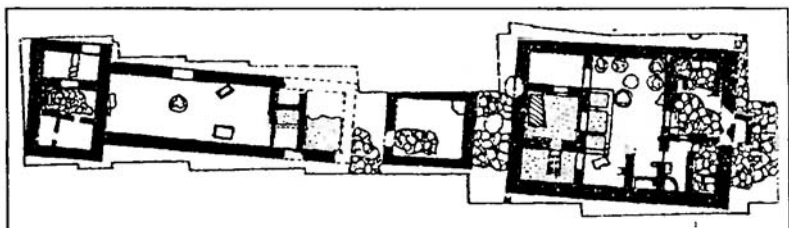
Золота посудина з зображенням скіфів з кургану Куль-Оба. IV ст. до н.е. Ермітаж.

Срібна чаша з зображеннями скіфів. IV ст. до н.е. Музей історичних коштовностей України.

експлуатації землеробського населення, яке веде дрібне натуральне виробництво переважно своїми знаряддями праці і частину виробленого продукту віддає власнику землі, державі або приватній особі, в залежності якого воно знаходиться.

Поряд з появою у Східному Криму поселень скіфського населення, з другої чверті IV ст. до н.е., тут збільшується кількість пам'яток, які свідчать про розширення сфери сільськогосподарської діяльності греків. Якщо у VI—V ст. до н.е. на Керченському півострові переважали сільські поселення, то у IV—III ст. до н.е. в околицях античних центрів, у Кримському Приазов'ї та поблизу Феодосії фіксуються сільські садиби різних розмірів. Особливо треба відзначити, що на місці більш ранніх — поселення Андріївка-південна, Героївка, Бакланья Скеля і, можливо,

Схематичний план садиби IV — III ст. до н.е. «Бакланья скеля» за О.О.Масленніковим.

Південно-Чурубашське — у IV—III ст. до н.е. з'являються і активно функціонують порівняно великі садиби.

Цей досить показовий факт переконує у тому, що після організації хори Боспорської держави відбуваються певні зміни у формах землеволодіння. Ставши верховними власниками землі, боспорські тираны передали її частину у володіння своєму найближчому оточенню або, як вони називаються у писемних джерелах, «друзям». З цим слід пов'язувати виникнення в ряді міст Керченського півострова більш-менш значних садиб, які за всіма формальними ознаками можна розглядати як центри великого, в масштабах Боспору, землеволодіння.

Цікаво, що такі садиби з'являються в околицях Німфея. Це треба розглядати як важливий опосередкований аргумент на користь висновку про включення цього району в земельний фонд боспорських царів. Вірогідно, тільки з початком функціонування таких пам'яток у IV ст. до н.е. можна говорити про певні процеси концентрації земельної власності. При цьому, досить логічно припустити, що на Боспорі цей процес ішов за безпосередньою участю тирана і під його суворим контролем, адже поява садиб на досить значній відстані від міст, поза всяким сумнівом, свідчить про виділення землі їхнім господарям з державного фонду, яким розпоряджався боспорський цар.

На жаль, зараз ще дуже погано вивчено сліди розмежування земель на території Європейського Боспору. Тому не можна з повною впевненістю пов'язати сліди такого межування саме з садибами IV—III ст. до н.е., хоча наділення землею з царського фонду, очевидно, передбачає визначення кордонів землеволодіння, які повинні були якимось фіксуватися на місцевості.

Разом з тим, не можна стверджувати, що сільськогосподарське виробництво в цих господарствах здійснювалось завдяки виключно рабській праці, адже на користь такого висновку немає ніяких даних. Скоріше навпаки, наявність поряд з садибою на поселенні Південно-Чурубашське селища, яке складалося із досить простих будівель, дозволяє стверджувати, що тут могла використовуватися праця якихось залежних шарів населення, а не виключно рабів класичного типу. Крім того, рабство класичного типу передбачає досить високий рівень товарного виробництва, а наявність на садибі Андріївка-південна зернових ям свідчить, скоріше, про натуральну основу господарства.

На Азовському узбережжі Керченського півострова був досліджений комплекс будівель, що увійшов у літературу під назвою Генеральське-західне, який за своїм планувальним рішенням близький так званим колективним садибам, дослідженим у Нижньому Побужжі. Порівняльний аналіз колективних садиб дозволяє говорити, що в них мешкало залежне насе-

Царський курган поблизу Пантікапея. IV ст. до н.е.

нок» Гілону Кепи, а фактично підкорив його адміністративній владі один із районів на Азовській стороні Боспору.

Вірогідно, Генеральське-західне в IV—III ст. до н.е. було резиденцією одного з чиновників боспорського тирана, на якого був покладений обов'язок контролю за найближчими територіями, і зокрема, збирання фороса, вірогідно, продукцією сільського господарства, який вносився за користування царською землею. Під командуванням царського намісника знаходився певний військовий контингент, який повинен був забезпечувати нормальне виконання покладених на нього функцій, і в першу чергу, збирання податків до державної скарбниці. А наявність колективної садиби в комплексі укріпленого поселення Генеральське-західне є додатковим аргументом на користь висновку тих дослідників, які вважали, що в цей час на землях боспорських царів у кількісному відношенні переважала не рабська праця, а праця різних категорій залежного населення, в тому числі і близького за своїм соціальним станом до ілотів.

Владі царського намісника, який тут мешкав, підлягали села на певних територіях царських землеволодінь, які управлялись спеціальними епімететами і населення яких, в тій чи іншій формі, вносило податки до скарбниці. Подібна система організації управління царськими землями, яка простежується на території інших елліністичних монархій, зокрема на території Малої Азії, робить цей висновок досить вірогідним. Більше того, наявність на території ольвійської хори так званих сільських агломерацій, які добре вивчені археологічно, а в Північно-Західному Криму — достатньо складної системи поселень різних типів дозво-

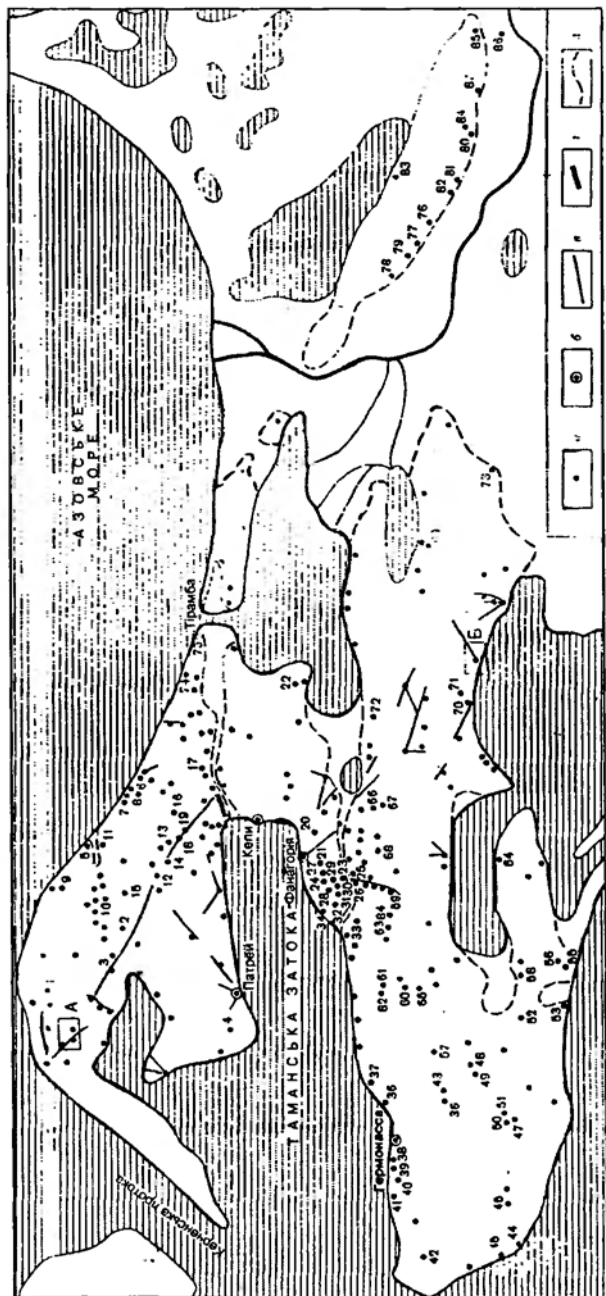

Схема розташування давніх поселень на Таманському півострові. За Я.М.Паромовим.

ляє, з певною ступінню вірогідності, говорити, що в Північному Причорномор'ї в цілому сільська територія античних держав була організована так само, як і в інших районах античного світу. Але якщо у першому випадку верховним власником землі, у розпорядження якого поступав форос, був боспорський тиран, то у другому — відповідно громадянські общини Ольвії та Херсонесу.

На відміну від Європейського Боспору, де різке збільшення кількості сільських поселень починається тільки з другої чверті IV ст. до н.е., на Таманському півострові широке освоєння сільськогосподарських територій почалось ще в VI ст. до н.е., а на IV—III ст. до н.е. припадає збільшення кількості поселень. За даними дослідження аерофотозйомки з'ясовано, що більшу частину території Таманського півострова в античний час було освоєно та розмежовано. Хоча сільські поселення VI—IV ст. до н.е. тут практично ще не вивчені, зараз все ж є матеріали, які дозволяють говорити про характер землеволодіння в цій частині Боспорського царства.

Землі поблизу античних центрів, оснований греками, знаходились у володінні громадян. Як і в околицях провідних полісів Європейського Боспору (Пантікапей, Феодосія, Німфей), біля Фанагорії виникло кілька сільських поселень, які попередньо можна розглядати як хору цього центру. На жаль, поки що нічого певного не можна сказати про розміри земельних ділянок громадян Фанагорії, але, вірогідно, вони принципово не відрізнялися від наділів в інших частинах Таманського півострова.

Зараз немає даних, які б дозволили говорити про якийсь особливий юридичний статус Фанагорії у складі Боспорського царства аж до порівняно пізнього часу. Скоріше навпаки, передача «в подарунок» Гілону Кеп свідчить про те, що вже наприкінці V ст. до н.е. боспорські тирані цілком і повністю розпоряджалися земельним фондом у цьому районі. Про вірогідність такого припущення свідчить і те, що десь тут була розташована місцевість під назвою Псоя, де тисячі калатійців були надані земельні ділянки боспорським царем.

Розселення і наділення землею калатійців, як, до речі, і заснування Кіммеріди, слід розглядати як цілеспрямовану політику боспорських тиранів для створення на царській землі досить численного прошарку катеків, які добре відомі в інших елліністичних державах. Вірогідно, населення, яке мешкало на островах Таманського архіпелагу, у своїй переважній більшості за право користування землею мало нести військову службу і сплачувати боспорським тиранам певний форос, який складався з натуральних поставок зерна.

На більшій частині Таманського архіпелагу простежено сліди розмежування землі. Але якщо раніше це тільки констатувалося,

то останнім часом була зроблена спроба інтерпретувати це розмежування як найдавнішу систему меліорації, яка в основному склалася в IV ст. до н.е. і була пов'язана з сільськими поселеннями IV—II ст. до н.е. Не заперечуючи цього, слід підкреслити, що навіть якщо розглядати простежені за аерофотозйомкою сліди розмежування землі як меліоративну систему, то в її основі повинні були лежати земельні ділянки певної площі, які оброблялись конкретними володарями. А це, у свою чергу, дозволяє отримати приблизне уявлення про розміри ділянок, які використовувались населенням найближчих сільських поселень.

Розмежування сільськогосподарських територій на Таманському півострові за Я.М.Паромовим.

Мережа ліній на місцевості, які пересікалися під прямим кутом, утворюють невеликі земельні ділянки, які добре вписані у рельєф місцевості. Площа таких наділів коливається від 0,22 до 3,4 га. Отже, якщо запропонований хід роздумів правильний, то є підстави припустити, що на Таманському півострові переважало дрібне землеволодіння, яке було найбільш характерне для античного світу в цілому. Цей висновок добре узгоджується з розмірами розмежованої території в районі деяких поселень (6, 44, 57, 78 і 85 га) і підрахунками В.Д. Блаватського, який вважав, що кожний калатієць в Псої отримав земельний наділ розміром приблизно в 5 га.

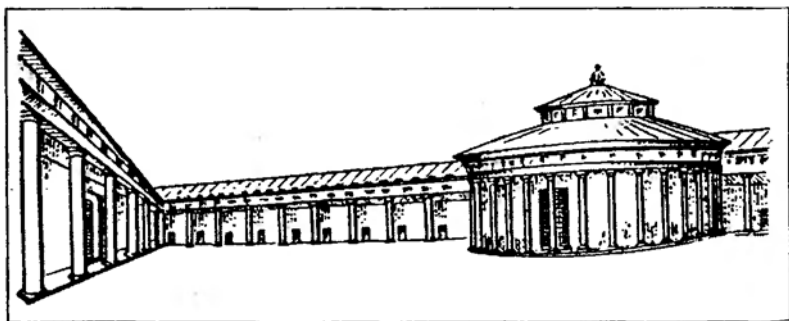
Територію навколо Горгіппії в радіусі 15—30 км також було розмежовано в IV ст. до н.е. і на ній зафіксовано рештки садиб. Це прямокутні будівлі, які склалися з двох невеликих приміщень з подвір'ями і огорожею. Вони, як правило, розташовувались у лінію, в кутах земельних наділів площею 7700 кв. м., і за археологічним матеріалом датуються III—I ст. до н.е. Якщо наведені розміри земельних ділянок з садибами визначені правильно, то можна говорити, що в районі Горгіппії кількісно переважали дрібні і середні землеволодіння. Крім того, поселення IV—III ст. до н.е., які зафіксовано біля селищ Червоний Курган, Червона Скеля, Уташ та Су-Псех, дозволяють припустити наявність на землях в околицях Горгіппії якихось, поки що не з'ясованих, сільських общин, які були розташовані на землі або поліса, або на царській землі і, відповідно, сплачували певні податки за користування нею. Аналогічний, хоча і недостатньо вивчений, процес виникнення поселень в цей час, вірогідно, йшов на північний захід від Торіка.

Отже, огляд наявних на цей час джерел дозволяє в загальних рисах говорити про організацію сільськогосподарської території Боспорського царства та про характер землеволодіння. Після утворення Боспорської централізованої держави головний земельний фонд на сучасних Керченському і Таманському півостровах стає власністю царя. На царських землях проживало населення широкого правового спектра, яке за користування землею повинно було сплачувати певний форос, який складався з зерна. Адже саме зерно було основою експортної діяльності боспорських тиранів. Зараз важко щось певне сказати про різні категорії царських земель. Тому до появи нових даних царський земельний фонд слід розглядати як єдине ціле. Частина земель з цього фонду, мабуть, дарувалася або передавалася на певних умовах «друзям» царя, про що свідчить поява в цей час порівняно великих садиб, і грецьким переселенцям з інших районів античного світу, як це було, наприклад, при Евмелі у випадку з калатійцями. Землі в околицях великих античних центрів були власністю їх громадянських общин, хоча впевнено про це гово-

рити можна лише стосовно Пантікапею і Феодосії, а можливо, й Фанагорії. Якщо підсумувати все відоме на сьогодні, то можна констатувати, що характер землеволодіння на Боспорі в IV ст. до н.е. був близький тому стану, який склався в інших елліністичних монархіях.

Зараз важко щось певне сказати про храмове землеволодіння на Боспорі в класичний період його історії. Проте, значна роль храму Аполлона — одного із найшанованіших іонійськими греками божеств — в житті боспорських греків ще з часів правління Спартоکیدів, який відіграв вирішальну роль в утворенні сімахії боспорських міст, дозволяє припустити, що цьому храму міг належати певний земельний фонд, прибуток від експлуатації якого йшов на його потреби. Не виключено, що в елліністичний період якісь землі належали також святилищу Афродіти Апатури і храмовому комплексу в Азійській частині Боспору, який отримав назву Таманського Толоса. Неподаляк від цієї пам'ятки розкопано залишки сільськогосподарської садиби III — середини II ст. до н.е., яка, вірогідно, входила в храмовий комплекс. Отже, є підстави вважати, що на Боспорі в елліністичний період існувало і храмове землеволодіння, організація якого має близькі паралелі, наприклад, у Понтійській Каппадокії. Сказане добре узгоджується з наявністю тут храмового землеволодіння в більш пізній час, коли, судячи з напису 151 р. н.е., якийсь Летодор подарував божеству землі в Фіаннеях. Такі землі нерідко здавалися в оренду і приносили прибуток храму в розмірі 8—10% від загальної вартості земельної ділянки. Такі умови оренди землі в різних районах Греції в цей час дозволяють припустити, що і на Боспорі міг існувати аналогічний або близький порядок експлуатації земельного фонду, який належав храмам.

Близько другої чверті — середини III ст. до н.е. відбуваються

Таманський толос. Друга половина III — середина II ст. до н.е. Реконструкція М.І.Сокольського.

суттєві зміни на хорі Боспорського царства, коли переважна більшість античних поселень і коми осілого варварського населення у Східному Криму гинуть або залишаються жителями. Є підстави вважати, що цей процес супроводжувався військовими діями. Причому, загибель сільських поселень і кризові явища в економіці у другій чверті — середині III ст. до н.е. фіксуються не тільки на Боспорі, а й в інших античних державах регіону. Причини та характер цього явища неодноразово були предметом спеціальних досліджень. Підсумовуючи, слід зазначити, що вони не були вузьколокальними, а становили складову частину тих процесів, які були зумовлені зміною етнополітичної обстановки в Північному Причорномор'ї.

Припинення життя на сільських поселеннях правого берега Бузького лиману і загальна дестабілізація воєнно-політичної ситуації у всьому Північно-Західному Причорноморському регіоні були пов'язані з просуванням сюди кельтських племен, які, під ім'ям галатів, згадуються в тексті декрету на честь Протогена, а в Криму — з військовим тиском скіфів на сільсько-господарську територію античних держав. Якщо відносно Боспору, з огляду на відсутність прямих даних, цього поки що не можна стверджувати, то матеріали багаторічних археологічних досліджень у Північно-Західному і Західному Криму свідчать, що саме скіфи близько кінця першої третини III ст. до н.е. розгромили поселення хори Херсонеської держави.

Найближчими сусідами Боспору на заході були скіфи. Тому можна стверджувати, що загибель поселень боспорської хори в Європейській частині держави також була зумовлена саме скіфською експансією, викликаною не тільки змінами у військово-політичній ситуації в степовій зоні Північного Причорномор'я, а й подальшою трансформацією соціального розвитку скіфського суспільства. Проте, якщо у Північно-Західному Криму зусилля скіфів були спрямовані на захоплення вже освоєних греками сільськогосподарських територій, то у Східному Криму, виходячи з наявних даних, їх експансія призвела до загибелі майже всіх сільськогосподарських поселень, в тому числі і осілого варварського населення.

Під час боротьби за Феодосію і після включення її до складу Боспорського царства скіфи були союзниками боспорських правителів. Але вже до останньої чверті IV ст. до н.е. належить повідомлення про скіфо-боспорський збройний конфлікт, сліди якого археологічно простежені на пам'ятках Кримського Приазов'я. Подальше погіршення боспорсько-скіфських відносин слід віднести до часу після міжусобних воєн синів Перисада, в якій скіфи виступали на стороні законного спадкоємця, боспорського царя Сатира, проти узурпатора, що спирався на населення Азіатського Боспору. Це, разом із повідомленням Лукіана

в Токсаріді про виплату боспорськими царями данини скіфам, свідчить, що між ними і боспорськими правителями наприкінці IV ст. до н.е. існували союзні відносини. Прихід до влади в Пантікапеї Евмела, очевидно призвів до загострення скіфо-боспорських взаємовідносин. Тому не виключено, що заява Евмела на Народних зборах, скликаних в Пантікапеї після перемоги над братами, про те, що він зобов'язується зберегти спосіб правління своїх попередників, може розглядатися як бажання повернутися до тісніших взаємин зі скіфами Криму.

Але довготривалих та стабільних відносин зі скіфами все ж зберегти не вдалося. Становище у Східному Криму продовжувало залишатися тривожним, про що свідчать монетні скарби першої половини III ст. до н.е., які було сховано в околицях Керчі, і скіфські наконечники стріл, знайдені під час розкопок в шарах другої чверті III ст. до н.е. на місці Зенонового Херсонеса. Таким чином, внаслідок скіфської навали, близько середини III ст. до н.е. гине переважна частина сільських поселень боспорської хори в Східному Криму.

У зв'язку з цим слід згадати, що в херсонеському декреті на честь Сіріска мова йде про дружні стосунки Боспору і Херсонеса, громадянська община якого виступала непримиренним ворогом скіфів і в ситуації, що склалася, могла стати надійним союзником боспорських царів. Цікаво, що боспорські монети кінця IV — початку III ст. до н.е. досить часто зустрічаються в Херсонесі і Південно-Західному Криму, а херсонеські монети цього часу практично на Боспорі не відомі. Це може розглядатися як один з непрямих аргументів підтвердження того, що саме тепер Боспор був зацікавлений у налагодженні тісніших контактів з громадянською общиною Херсонеса, союз з якою міг бути використаний у боротьбі з скіфами, що активізувалися.

Певні зміни в положенні Боспорської держави простежуються і на її східних кордонах, які наприкінці IV ст. до н.е. проходили по лінії Новоросійськ-Кримськ-Кубань-Старонижньостеблівська-Азовське узбережжя. Тут це було пов'язано з пересуванням сарматських племен. Поховальні пам'ятки другої половини IV ст. до н.е., які є підстави пов'язувати з сарматським етнічним масивом, фіксуються в Прикубанні і в Центральному Передкавказзі. До третьої чверті IV ст. до н.е. відносяться руйнування оборонних споруд Єлизаветівського городища на Нижньому Дону, які були відновлені лише наприкінці цього ж століття. Про дестабілізацію обстановки на східних кордонах Боспорської держави свідчить також будівництво укріплень на цій низці поселень, а також руйнування кінця IV — початку III ст. до н.е. на Семибратньому городищі і клади монет, зариті наприкінці IV — в першій половині III ст. до н.е. У першій половині III ст. до н.е. зводяться додаткові оборонні споруди на Семибратньо-

му та Раєвському городищах, а на початку III ст. до н.е. припиняється життя на Єлизаветівському городищі на Нижньому Дону.

Отже, з утворенням в III ст. до н.е. сірако-меотського союзу, боспорські царі втратили контроль над частиною території в Азіатській частині держави, звідки до цього часу надходив значний обсяг хліба. Відсутність у титулатурі Спартока, сина Евмела, згадки про підвласні Боспору варварські народи також свідчить про скорочення територій, які контролювалися боспорськими царями на східних кордонах держави.

Хоча афінський декрет 288/287 р. до н.е. на честь Спартока, сина Евмена, свідчить, що і в цей час вивіз хліба в Афіни продовжувався. Але якщо порівняти подарунок Спартока афінянам у 15000 медимнів зерна (615 т) з тими обсягами зерна, які вивозились не тільки в Афіни, а й в інші античні держави з Боспору в IV ст. до н.е., то він не здається надто великим, що також можна розглядати як свідчення скорочення виробництва сільськогосподарської продукції на Боспорі у першій половині III ст. до н.е.

За часів правління Перисада, сина Спартока, традиційна титулатура боспорських царів на деякий час була відновлена, що, проте, не може розглядатися як надійний показник повного контролю за територіями варварського населення у східній частині держави або її нового підйому. Це свідчить лише про наявність короткотривалих періодів стабілізації, адже вже при наступному боспорському царі згадка про підлеглі варварські народи з їхньої титулатурою зникає остаточно.

Усе сказане дозволяє стверджувати, що до середини III ст. до н.е. Боспорська держава, внаслідок зміни воєнно-політичної ситуації, втратила контроль за значними територіями, сільськогосподарська продукція з яких протягом тривалого часу була головним джерелом збагачення правлячої династії Спартоکیدів і основою їхньої експортної діяльності. Причому, якщо загибель боспорських сільських поселень у Східному Криму є підстави пов'язувати із загостренням скіфо-боспорських відносин, то скорочення володінь боспорських царів у Азіатській частині Боспору пояснюється просуванням сюди зі сходу сарматських племен.

Трансформація воєнно-політичної ситуації у Північному Причорномор'ї хронологічно збіглася з певними кліматичними змінами. Проте, зараз не можна стверджувати, як це роблять деякі дослідники, що це було головним дестабілізуючим фактором, який багато в чому зумовив особливості історичного процесу не тільки в степовій зоні Північного Причорномор'я, а й на хорах античних держав. Адже дослідження історичного розвитку Ольвійської і Херсонеської держав показало, що головною причиною кризових явищ в економіці були варварські навали, а не кліматичні коливання або зміни в екології.

Дійсно, зараз встановлено, що з кінця IV ст. до н.е. і аж до межі III—II ст. до н.е. клімат у Північному Причорномор'ї став більш посушливим, ніж це було в попередній час. Але це не мало катастрофічних наслідків для античних держав з їх досить розвинутим сільським господарством, а лише привело до певної адаптації, пошуку нових форм господарювання і вдосконалення старих. Ці кліматичні коливання, мабуть, більшою мірою повинні були відбитися на господарстві кочовиків і спричинитися до певних змін у скіфському суспільстві, а також посиленню тиску на античні держави, у тому числі на Херсонес і Боспорське царство.

Різде скорочення експорту хліба і, відповідно, надходжень до скарбниці призвело до того, що Боспор був змушений шукати підтримки проти варварів у інших районах античного світу і залучати на військову службу найманців. Не виключено, що розширення контактів боспорських царів з іншими елліністичними державами, зокрема Родосом і особливо Єгиптом, у той час було зумовлено бажанням отримати фінансову підтримку, адже наявні джерела свідчать про дуже обмежені обсяги торгівлі між Боспором та Єгиптом.

Така практика добре відома в елліністичному світі. Тому дипломатична активність Боспору і Єгипту за часів правління Птолемея II може пояснюватися не стільки економічними зв'язками двох елліністичних монархій, скільки бажанням боспорських правителів отримати певну фінансову підтримку в умовах військового конфлікту з варварами.

З кінця IV і протягом майже всього III ст. до н.е. на Боспорі мала місце серйозна грошова криза, яка фіксується досить частою зміною типів, зменшенням ваги мідних монет, їх надкарбуванням або перекарбуванням, а також припиненням випуску монет із дорогоцінних металів. Не дивлячись на те, що глибина цієї кризи дослідниками оцінюється по-різному, поза всяким сумнівом, стан, що склався у сфері фінансів, свідчить про певні негативні явища в економіці Боспорської держави.

Причини і характер грошової кризи на Боспорі неодноразово аналізувалися в літературі. Але якщо конкретні прояви кризових явищ у грошовому обігу Боспору досліджені досить детально, то цього не можна сказати про їх причини. Одна група дослідників вважає, що вони були зумовлені падінням зовнішньої торгівлі Боспору хлібом через надходження на ринок Середземномор'я дешевшої єгипетської пшениці. Інші пояснювали такий стан нестачею грошей в державній скарбниці, що було зумовлено міжусобними війнами синів Перисада I та пересуванням племен у степовій зоні Північного Причорномор'я. Треті вважали, що це слід розглядати як показник недостатньої кількості в обігу монет із дорогоцінних металів, переходу міри

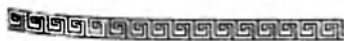
вартості від срібла до золота або нестачі міді і збільшення питомої ваги в зовнішній торгівлі економічних стосунків з варварами, яка здійснювалася на натуральній основі.

Але грошова криза в III ст. до н.е. була не тільки на Боспорі. Вона зафіксована нумізматиною Ольвії та Херсонеса. Тому причини грошової кризи на Боспорі слід розглядати в контексті аналізу подібного стану, що склався в III ст. до н.е. в Ольвії, який може досить детально бути охарактеризований на базі даних знаменитого декрету на честь Протогена.

З тексту цього епіграфічного документа випливає, що головною причиною занепаду Ольвії у III ст. до н.е. була активізація варварів, які знаходилися неподалік від міста і своїми нападами та вимаганням данини тероризували поліс. Створена навколо Ольвії ситуація добре ілюструється даними археології, які свідчать, що близько середини III ст. до н.е. переважна більшість сільських поселень на хорі Ольвії, внаслідок воєнних дій, припиняють своє існування. Все це призвело до скорочення надходжень у місто сільськогосподарської продукції — основи добробуту ольвіополітів, і зменшення грошей в державній скарбниці, адже Ольвія була змушена, як свідчить декрет на честь Протогена, сплачувати досить значні суми ватажкам варварів. Такий катастрофічний стан знайшов відображення у грошовому обігу. Причому цікаво, що в середині III ст. до н.е. в Ольвії, як і на Боспорі, було припинено карбування монет із срібла.

Ольвійська громадянська община здійснила заходи щодо подолання кризи і впорядкування надходжень до скарбниці. Крім цього, було проведено кілька операцій з ольвійською мідною монетою, що спочатку дало деякий економічний ефект. Адже в античну епоху випуск в обіг нової серії мідних монет, навіть в умовах нормального економічного розвитку, приносив скарбниці значні прибутки. Аналогічний, якщо не більш значний, але короткотривалий ефект, давав випуск мідних монет за примусовим курсом, часта зміна монетних типів, коливання їх ваги, підкарбовки і перекарбування, хоча все це не могло ліквідувати причини кризи і, кінець-кінцем, ще більше ускладнювало ситуацію.

Виходячи із сказаного, можна зробити висновок, що в Ольвії і на Боспорі в грошовому обігу мали місце одні й тіж самі тенденції. Якщо для Ольвії грошова криза, як зараз встановлено, була зумовлена головним чином подіями зовнішньополітичного порядку, які призвели до спустошення казни і майже повної загибелі хори, то становище, яке склалося на Боспорі, методично правильно буде пояснювати подібними причинами. Отже, наявні зараз матеріали дозволяють приєднатися до точки зору тих дослідників, які вважають головною причиною фінансового безладдя на Боспорі серйозну трансформацію вое-

нно-політичної ситуації на західних кордонах царства і, в першу чергу, зміни характеру скіфо-боспорських відносин, що призвело до зменшення експортних можливостей держави.

Після скіфо-боспорської війни, про яку повідомляє Демосфен, а потім міжособної боротьби синів Перисада I та посилення воєнного тиску скіфів на Боспор, його правителі, намагаючись уникнути нових військових сутичок, сплачували варварам данину, розміри якої все збільшувались. Це й призвело до нестачі дорогоцінних металів та кризи грошового обігу. Поступове згортання обсягів боспорської хлібної торгівлі було не причиною, а наслідком того стану, що склався в Боспорській державі і на її хорі. Кінець-кінцем, саме набіги варварів, які просувалися із заходу та сходу, призвели до припинення життя на більшості сільських поселень Східного Криму близько середини III ст. до н.е., адже в античному світі, окрім посух, головною причиною скорочення сільськогосподарського виробництва були війни.

Після бурхливих подій середини III ст. до н.е., під час яких зникають неукріплені поселення варварського населення, а також ціла низка античних городищ та садиб, населення хори Боспорської держави у Східному Криму значно скоротилося. Але в останній чверті III ст. до н.е. життя на поселеннях в околицях Феодосії, в Кримському Приазов'ї та інших місцях Керченського півострова відроджується. Виникають нові, добре укріплені городища. Частина пам'яток цього часу в Кримському Приазов'ї представлена невеликими «садибами» (Ново-Відрадне, Казантип-західний і східний II, Полянка I), інші (Золоте-східне, Крутий берег) — є добре укріпленими городищами значної площі.

Планування таких городищ характеризується лінійністю, квартальною або блочною забудовою. Вони, як правило, розташовані на мисах, у добре укріплених природою місцях. Важливим доповненням до цього були оборонні стіни, башти і форти, збудовані жителями. У Кримському Приазов'ї, в археологічному плані досліджено такі городища, які склалися з кількох частин. Головна частина, добре укріплена, була своєрідною цитаделлю і розташовувалась на схилах. До неї прилягала «пригородна» зона, яка знаходилась у долині, але і вона була укріплена. Такі городища були центрами своєрідних укріплених районів на території Боспорського царства. Аналогічні укріплені городища, які були центрами певних районів, а, можливо, і податкових округів, характерні не тільки для Боспору цього часу, а й для інших античних держав, що дозволяє говорити про типові елліністичні традиції, які лежали в основі організації сільськогосподарської території царства у Східному Криму.

Відродження в III ст. до н.е. життя на поселеннях, розташованих неподалік від Азовського моря, і відсутність їх в глибин-

них районах Керченського півострова, за винятком околиць Німфею, мабуть, дозволяє пояснювати це необхідністю безпеки. У випадку масованого воєнного нападу населення таких поселень могло швидко залишити обжиті місця і морем дістатися в більш спокійні райони. Характерні особливості типології поселенських структур Східного Криму і поява добре укріплених городищ, свідчать про певні зміни воєнно-політичної ситуації на західних кордонах Боспорської держави. Поява на хорі окремих укріплених мікрорайонів і будівництво у III ст. до н.с. оборонних стін у малих містах Європейського Боспору, таких як Мірмекій, Тірітака і Порфмій, дозволяє говорити про припинення функціонування в цей час загальнодержавної системи оборони, основою якої був Узунларський вал.

Незадовільна зовнішньополітична ситуація і викликане цим скорочення населення у Східному Криму призвели до певних змін у структурі сільськогосподарського виробництва. Зокрема, скорочення площ, що оброблялися, зумовило падіння обсягів виробництва зерна та призвело до зростання в господарстві сільського населення питомої ваги виноградарства, скотарства і рибальства.

Поряд з укріпленими городищами, іншим основним типом поселень — характерною рисою розвитку в цей час — були сільські садиби. У Кримському Приазов'ї — це Ново-Відрадне, Казантип-Західний, Казантип-Східний II, Полянка I, в околицях Пантікапею, Мірмекія і Німфея — садиба біля села Андріївка, Солдатська слобідка та Героївка I, а в Азіатській частині Боспора — садиби, розкопані на Семибратньому городищі та біля хутора «Рассвет». Таким чином, можна констатувати, що двом головним типам поселенських структур, які зафіксовано на хорі Боспора в елліністичний період, повинні були відповідати і різні форми землеволодіння.

Укріплені городища, які були центрами певних районів хори, більш-менш вірогідно можна інтерпретувати як місця проживання сільських общин, які, скоріш за все, були укріпленнями типу катойкій. Такий висновок добре узгоджується з характером будівельних залишків і матеріальної культури населення, які свідчать про приблизно рівний майновий та соціальний стан їхніх мешканців. Наявність у матеріальній культурі значної кількості варварських рис дозволяє говорити, що такі городища, як і в інших районах елліністичного світу, знаходилися на царській землі, і їх мешканці внаслідок цього повинні були не тільки нести військову службу, а й сплачувати певний форос у скарбницю, тобто повністю залежали від держави.

Інша справа з атрибуцією поселень «садибного» типу. У свій час дослідники підкреслювали, що виробництво сільськогосподарської продукції тут базувалося на використанні рабсь-

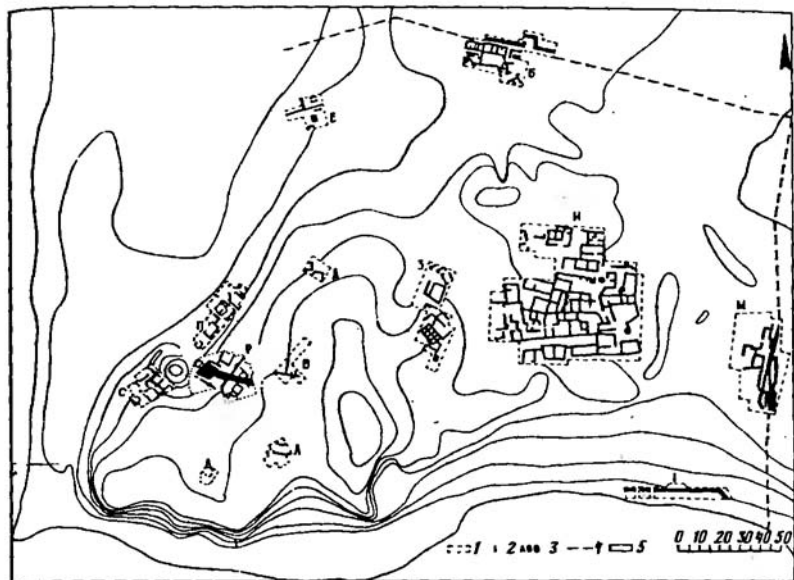
кої праці. Проте цей висновок був зроблений не на основі вивчення конкретного матеріалу, а головним чином базувався на загальнотеоретичних положеннях про широке розповсюдження в античному суспільстві класичних форм рабовласництва. Але такий підхід вже давно переглянуто. Тому такі висновки зараз не можуть бути прийнятні.

Найбільш показовою у цьому відношенні є садиба площею 2700 кв. м, яку розкопано Боспорською експедицією у Солдатській слобідці, неподалік від Мірмекія. Її виникнення датується межею IV—III ст. до н.е. Основою господарства на цій садибі було виноробство, а не виробництво зерна, про що свідчать залишки трьох виноробень, відкритих під час археологічних досліджень. В.Ф.Гайдукевич вважав, що хазяїну садиби належали земельні угіддя, на яких, окрім всього іншого, вирощувався і виноград. За Катonom та Варроном для обробки 100 югерів виноградника (трохи більше 25 га) потрібно було 16 рабів. На основі цього було зроблено висновок, що вирощування винограду і виготовлення вина на таких садибах базувалося на праці рабів.

Але відсутність будь-яких твердо датованих слідів розмежування цього часу і слідів виноградних плантажів в околицях садиби не дозволяють навіть приблизно говорити про розміри земельних володінь її хазяїв. Адже не виключено, що такі садиби були не центрами вирощування і переробки винограду, а лише місцем виробництва вина. Сировина для цього виробництва надходила з найближчих сільських поселень і, можливо, від населення невеликих боспорських міст. Відсутність на Боспорі слідів великих землеволодінь, і виноградників зокрема, робить це припущення досить вірогідним. За наявності чисельної переваги дрібних землеволодінь на Боспорі та відмічених змінах у структурі сільськогосподарського виробництва, будівництво виноробень у невеликих господарствах не було економічно виправданим. Якщо це так, то виробництво вина, яке носило сезонний характер, вимагало значно менших обсягів праці, а утримування більш-менш значної кількості рабів в таких умовах було не ефективним.

Наявність значної кількості виноробень у таких невеликих містечках, як, наприклад, Мірмекій, Німфей, і на сільських поселеннях Кримського Приазов'я, свідчить, що виробництво вина було достатньо вигідною справою, а знахідки монет при розкопках садиби у Солдатській слобідці дозволяють говорити про його товарну спрямованість. Житлово-господарчі комплекси, де були відкриті виноробні, в першу чергу були центрами товарного виробництва вина в елліністичний період. У свою чергу, розвиток товарного виноробства призвів до налагодження виробництва амфор у боспорських керамічних майстернях.

Але разом з цим, знахідки ткацьких грузил свідчить, що по-

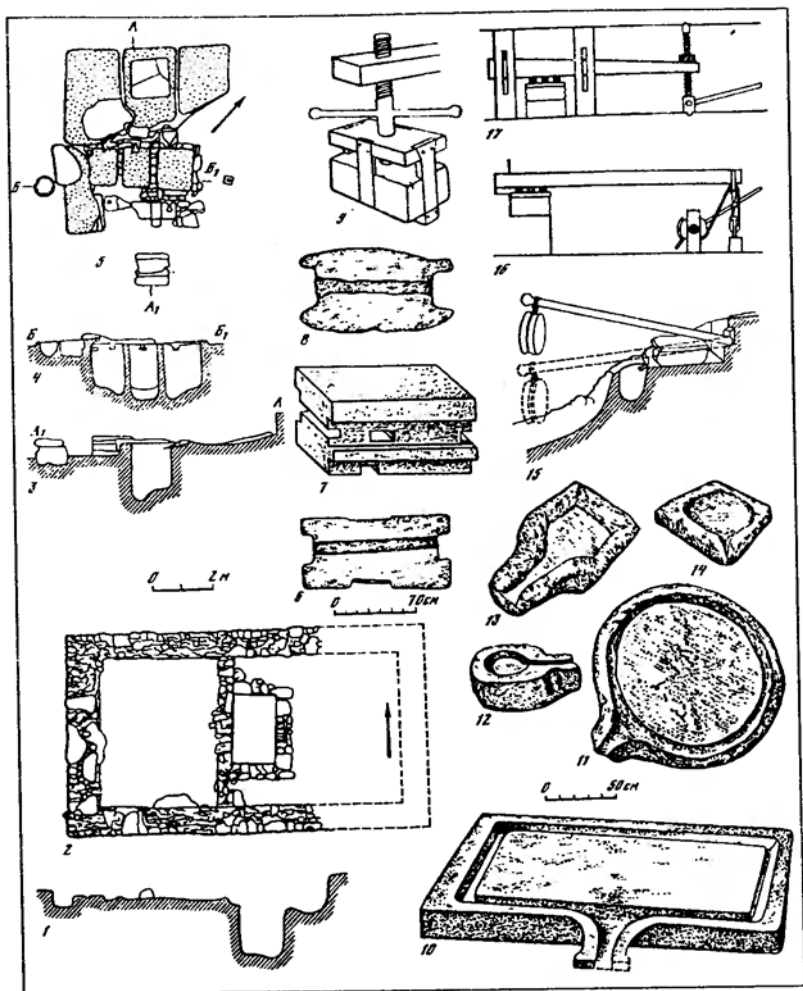

Схематичний план Міркеїя із місцями розкопок за Ю.О.Виноградовим.

ряд з товарним виробництвом вина, тут існувало і домашнє ткацтво, яким задовольнялися потреби мешканців садиби. Показові у цьому відношенні знахідки ткацьких грузил при розкопках житлових кварталів боспорських міст, які свідчать про досить широке домашнє виробництво тканин. Мабуть, як і в Греції, на Боспорі ткацтвом в основному займалися жінки.

З іншого боку, як зараз твердо встановлено, різке збільшення виробництва вина на Боспорі відбулося в III, а може ще наприкінці IV ст. до н.е. Деякі дослідники вважали, що швидкому розвитку виноробства сприяло погіршення стану боспорської хлібної торгівлі, що було зумовлено надходженням на ринки Середземномор'я дешевшого єгипетського зерна. Але перебільшувати значення торгової конкуренції між Боспором і Єгиптом немає підстав. Таке явище як конкуренція, у нинішньому її розумінні, не було притаманне докапіталістичній стадії розвитку економіки.

Різде скорочення вивозу хліба з Боспору, як уже говорилося, було пов'язане головним чином з явищами зовнішньополітичного характеру і лише частково — з кліматичними змінами, що кінецькінем призвело до поступових структурних змін у сільськогосподарському виробництві і господарстві Боспору, зокрема зро-

Виноробні та пристрої для виробництва вина за І.Т.Кругліковою.

стання питомої ваги виноробства. Більше того, є підстави вважати, що грошова криза, яка розпочалась наприкінці IV і тривала майже все III ст. до н.е., значною мірою була зумовлена погіршенням скіфо-боспорських відносин і суттєвими змінами на хорі Боспорської держави. Скорочення обсягів вирощування зернових призвело до зростання виноробства. Але вино вивозилось не в Грецію, а головним чином до варварського населення Північного Причорномор'я або вживалося на місці, про що свідчать

кам'яні давильні III—II ст. до н.е., відкриті біля поселення Золоте-східне. Торгівля з варварами носила, як правило, міновий або натуральний характер, що відбилося на обсягах надходження на Боспор дорогоцінних металів, зокрема золотої монети.

Усі ці чинники, безсумнівно, позначилися на стані економіки Боспору, адже для переорієнтації більшості господарств потрібен був час, і тільки з другої половини III ст. до н.е. поступово становище стабілізувалося і пошавилася торгівля. Сказане ілюструється станом боспорської фінансової системи, для якої аж до часу правління Левкона II були характерні кризові явища та нестійкий характер товарного виробництва. А в таких умовах будь-який широкий розвиток рабовласницьких відносин не міг набути значного поширення у виробничій галузі.

Натуральний обмін між більш розвинутими і менше розвинутими соціально-економічними структурами, як це було в економічних відносинах між боспорськими греками та варварами Північного Причорномор'я, не був рівноцінним. Це дозволяло одній із сторін, а саме боспорцям, отримувати максимум зиску від таких операцій. Інакше кажучи, частина населення Боспору, зайнята в торговельних операціях з варварським населенням, була втягнута в таку специфічну форму його експлуатації. Вона базувалася не на власності на умови і засоби виробництва, а на можливостях, які відкривав для цього нееквівалентний обмін. З одного боку, збільшення обсягу торговельних операцій стимулювало розвиток ремесла, що добре простежується на археологічному матеріалі, а з другого, — в певній мірі сприяло посиленню приватної експлуатації.

Скорочення населення Східного Криму, внаслідок погіршення взаємовідносин зі скіфами, неодмінно повинно було призвести до того, що досить значні маси неповноправного населення були змушені покинути насиджені місця і переселитися в більш спокійні райони царства. Частина цього населення осіла в містах, де збільшився той прошарок вільного, але неповноправного населення, праця якого могла бути використана при розширенні ремісничого виробництва і промислів, в тому числі і виноробства. Зараз важко говорити про конкретні форми експлуатації цієї категорії населення, з огляду на вкрай обмежену кількість джерел, але коливання товарного виробництва не дозволяє припускати широкого та стійкого розвитку в цей час рабовласницьких форм експлуатації. Навпаки, як свідчать аналогії, в періоди дестабілізації економічного розвитку в античному світі йшов процес звільнення рабів та ілотів, які, як правило, поповнювали верстви вільного, але неповноправного населення. Саме ці соціальні шари використовувались на сезонних роботах і були об'єктами приватної експлуатації в різних галузях матеріального виробництва.

У боспорських некрополях зафіксована незначна група поховань у скорченому положенні, які датуються VI—II ст. до н.е. Порівняльний аналіз таких поховань у грецьких некрополях, і в Херсонесі зокрема, показав, що є досить вагомими підстави розглядати їх як поховання домашніх рабів, праця яких використовувалась у господарствах заможних сімей греків. Але на відміну рабів класичного типу, вони розглядалися як молодші члени сім'ї хазяїна. Хоч, безумовно, стан, що склався в Херсонесі, не можна механічно переносити на Боспор, але схожі соціально-економічні процеси в різних регіонах Північного Причорномор'я роблять таке зіставлення досить вірогідним і дозволяють припустити наявність певної кількості домашніх рабів у сім'ях багатих боспорян.

Звичайно, все сказане не означає, що праця рабів класичного типу зовсім не використовувалась боспорськими тиранами або найзаможнішими землевласниками. Проте особливості історичного і соціально-економічного розвитку Боспору наприкінці IV—III ст. до н.е. свідчать про відсутність тут необхідних передумов для поширення рабовласництва класичного типу. Рабовласництво на Боспорі в цей час існувало як один з укладів, що добре узгоджується з практично повною відсутністю надійних джерел про працю рабів. А це, у свою чергу, дозволяє говорити про наявність на Боспорі широкого спектра форм залежності і експлуатації, характерних також для інших районів античного світу в елліністичний період.

Вивчення боспорського ремесла елліністичного періоду почалося давно, і зараз добре відомі його основні види і номенклатура виробів. Проте особливе значення має не тільки наявність або відсутність того чи іншого виду ремесла, а характер ремісничих комплексів, їх розміри і локалізація. Справа в тому, що, навіть відокремившись від землеробства, ремесло ще досить довго продовжувало співіснувати поряд з домашнім виробництвом і промислами, технологічні основи яких, у переважній більшості випадків, були дуже близькими. Аналізуючи археологічні знахідки, не завжди можна досить чітко розрізнити продукцію домашнього виробництва і наявність або відсутність спеціалізованих майстерень, що дозволяє, звичайно, з певною мірою вірогідності, визначити якісний рівень розвитку ремесла і ступінь його спеціалізації. Саме це, хоча і досить приблизно, дозволяє говорити про характер виробничих відносин у цій галузі матеріального виробництва.

Чіткі сліди ремісничого виробництва елліністичного періоду, і в першу чергу металообробки і гончарства, поки що зафіксовано лише при розкопках великих боспорських центрів (Пантікапею, Німфею, Фанагорію, Горгіппію). Навряд чи це можна пояснювати випадковістю або ж недостатнім археологічним вивченням

боспорських поселенських структур. Навпаки, таке положення зумовлене тим, що у відносно великих античних центрах Боспору ремісниче виробництво було спеціалізованим і переважно товарним. Хоча, припускаючи це, слід звернути увагу на те, що ще в IV ст. до н.е. в Пантікапеї процес виробництва в металообробних майстернях не був диференційованим. На противагу цьому, на території порівняно добре вивченого в археологічному відношенні Мірмекія, окрім виноробства, не зафіксовано будь-яких інших залишків значних виробництв, а лише знайдені окремі речі, які свідчать про домашнє виготовлення намиста. Вірогідно, поряд із спеціалізованими костерізними майстернями, домашній характер у так званих малих боспорських містах носило виробництво нескладних кістяних виробів і ліпної кераміки.

Це, з одного боку, свідчить про переважно аграрну основу господарства таких містечок, а з другого, — про те, що на їхній території реміснича діяльність рідко виходила поза рамки простого домашнього виробництва, яке не було спеціалізованим і, як правило, орієнтованим на зовнішній ринок. Головною метою такого виробництва було забезпечення потреб мешканців ойкоса, де вироблялося все або майже все необхідне. Навіть у тих випадках, коли на території малих міст Боспора виявлені сліди ремісничих виробництв, як, наприклад, керамічного в Кепах, вони були розраховані на внутрішні потреби, а не на вивіз.

Відмічена тенденція була характерною не тільки для Боспору. Так, наприклад, якщо в Херсонесі відкриті залишки спеціалізованих ремісничих майстерень, зокрема керамічних, то на поселеннях хори держави у Північно-Західному Криму залишків спеціалізованого виробництва поки що не виявлено. Аналогічне положення зафіксоване дослідниками і для сільських поселень Ольвійської держави IV—III ст. до н.е. в Нижньому Побужжі. Усе це дозволяє стверджувати, що у Північному Причорномор'ї спеціалізоване ремісничє виробництво, яке носило товарний характер, концентрувалось у значних центрах, в той час як у невеликих аграрних містечках і на сільських поселеннях переважало домашнє виробництво. Однак це все ж не дозволяє розглядати великі боспорські міста як центри переважно ремісничої та торговельної діяльності. Незважаючи на досить високий рівень розвитку ремесла і торгівлі, все ж таки переважна більшість їхнього населення була пов'язана з сільським господарством.

З огляду на специфіку наявних джерел, в першу чергу археологічних, тільки в окремих випадках можна говорити про організацію та обсяги того чи іншого ремісничого виробництва. Найбільш інформативним у цьому відношенні є керамічне ви-

робництво, продукція якого становить наймасовішу категорію археологічних знахідок. У зв'язку з не дуже складною технологією, воно досить швидко реагувало на зміни в економіці, що робить його вірним індикатором для вивчення ремісничого виробництва в цілому.

Особливо показовим для Боспора елліністичного періоду є виробництво такого масового будівельного матеріалу, як покрівельна черепиця, яка в IV—II ст. до н.е. в значній кількості виготовлялася в майстернях Пантікапею, Фанагорії, Горгіппії та Гермонасси. Про організацію цієї галузі виробництва можна говорити не тільки за залишками виробничих комплексів, які, як правило, збереглися погано, а й за клеймами, якими маркувалися ці керамічні будівельні матеріали. Слід також підкреслити, що в майстернях вказаних боспорських центрів вироблялися не тільки керамічні будівельні матеріали, а й амфори, які зараз вважаються боспорськими.

У свій час дослідники зазначали, що виробництво черепиці на Боспорі базувалося на широкому використанні рабської праці. Вважалося, що рабська праця значною мірою використовувалась в ергастеріях, власниками яких були члени боспорського правлячого дому. Але якщо тоді спроба з'ясувати характер виробничих відносин у боспорському керамічному виробництві була методично правильною, і навіть новаторською, то зараз із висновком про безсумнівну перевагу праці рабів у ремеслі погодитися важко.

Адже встановлено, виходячи з керамічних клейм, що у IV—III ст. до н.е. на Боспорі черепиця виготовлялася не менше, ніж у 70 майстернях. Це вже саме по собі передбачає, що керамічні майстерні не були особливо великими. Отже, в них працювала обмежена кількість робітників. Навіть якщо майстерні, що належали представникам царської сім'ї, які виробляли, за деякими даними, п'яту частину всієї черепиці, були більшими, ніж ергастерії інших власників, це не змінює загальної картини. Як свідчать аналогії, навіть при невеликій кількості робочої сили, продуктивність керамічних майстерень була досить високою. Так, наприклад, у перші віки н.е. одна невелика майстерня могла виробляти до одного мільйона керамічних цеглин на рік, а друга, в якій працювало всього вісім рабів, виготовляла за день 1760 цеглин. Крім того, нескладна технологія виробництва черепиці не вимагала високої кваліфікації майстра, адже добре відомо, що в античному світі рабська праця швидше проникала в ті галузі виробництва, де був необхідний високий професійний рівень робітника. У першу чергу праця висококваліфікованих майстрів, у тому числі і рабів, на Боспорі була потрібна в майстернях, що виготовляли предмети розкоші для варварської знаті, розквіт яких припадає на IV ст. до н.е. Проте питома вага таких

майстерень у загальному обсязі ремісничих виробництв не була особливо великою.

Ремісничє виробництво, зосередженє у порівняно невеликих майстернях, було характерною особливістю не тільки Боспору, а й античного світу в цілому. У Греції, наприклад, у період найвишого економічного розквіту в ремісничих майстернях використовувалася праця, як правило, не більше як 20—30 робочих-рабів, а ергастерії, де працювали сотні рабів, були винятковим явищем. Зазначимо також, що і в римський період стан кардинально не змінився. В Арретинських керамічних майстернях, наприклад, одному з найбільших центрів виробництва посуду в другій половині I ст. н.е., кількість працівників коливалася від 11 до 40. Про те, що на Боспорі переважали ремісничі майстерні невеликих розмірів, певною мірою свідчить розташування залізобобних майстерень, які були пов'язані з крамницями, серед житлових кварталів, а також порівняно скромні розміри майстерні коропласта I ст. до н.е., яка розкопана в Пантікапей.

Таким чином, брак даних про великі ремісничі майстерні на Боспорі — необхідного атрибуту приватної експлуатації, де застосування рабської праці було економічно виправданим, і наявність у IV—III ст. до н.е. певної кількості невеликих виробничих керамічних комплексів, дозволяє припустити, що питома вага праці рабів у виготовленні черепиці, як і в цілому в ремеслі, не була значною.

Звичайно, сьогодні не можна повністю заперечувати використання якоїсь кількості рабів у ремісничому виробництві на Боспорі. Його питома вага могла збільшуватися в періоди розширення товарного виробництва і збільшення прибутків, що дозволяло зробити працю рабів рентабельною. Але ця тенденція, через особливості розвитку античної економіки, не була стійкою, і використання рабів не було вирішальним фактором у ремісничому виробництві.

Разом з тим, поступове згорання хори, внаслідок активізації варварів на кордонах Боспорської держави наприкінці IV—III ст. до н.е., повинно було призвести до концентрації у великих боспорських містах прийшлого населення широкого правового спектра. Саме це розорене населення, переважно соціально неповноправне, а не обов'язково раби класичного типу, могло знайти собі застосування не тільки в промислах, а й в ремісничому виробництві. Це припущення добре узгоджується з тим, що в античному ремеслі в цілому в більш широких масштабах, ніж у сільському господарстві, використовувалися не раби, а наймана праця.

Звичайно, володарі майстерень і ремісники в той час не користувались особливою шанєю і повагою. У своїй переважній більшості вони належали до юридично вільних, але неповно-

равних прошарків населення (метеки, вільновідпущеники). А соціальна верхівка грецьких полісів якщо і брала участь у ремісничому виробництві, то опосередковано, через уповноважених осіб. Тому дуже показовою є наявність на боспорській черепиці клейм не тільки з іменами боспорських правителів, а й з штемпелями «царська». Часто в клеймах ім'я царя поєднувалось ще з одним іменем, як вважається, або майстра, або управителя майстернею. Можливо, друге ім'я на такій черепиці означало особу, якій на відкуп була передана експлуатація майстерень, що залишалися власністю боспорського правителя. Причому, наявність у керамічних клеймах імен членів царської сім'ї або позначення належності продукції правлячому дому дозволяє стверджувати, що на Боспорі, як до речі і в інших елліністичних державах, де відмічено подібне явище, правляча верхівка вже не вважала необхідним приховувати свою безпосередню участь у ремісничому виробництві. У цьому слід вбачати різницю у світогляді грека-політа і правителя елліністичної монархії, що є показником певної трансформації духовних цінностей в античному світі.

Необхідно звернути увагу на те, що черепиця з царськими клеймами виготовлялася не лише в Пантікапеї, а й у Фанагорії, а також в Горгіппії. Це твердо встановлено не лише за клеймами, а й на підставі аналізу глини вказаної категорії виробів. Це, у свою чергу, дозволяє говорити, що боспорські правителі були не лише значними землевласниками, а й власниками виробничих комплексів в різних районах держави, які, мабуть, здавалися в оренду або на відкуп і приносили суттєвий прибуток царській сім'ї. У зв'язку із скороченням прибутків від експорту боспорського хліба, контроль за виробництвом керамічних будівельних матеріалів був одним із шляхів отримання коштів у тих економічних умовах, які склалися на Боспорі.

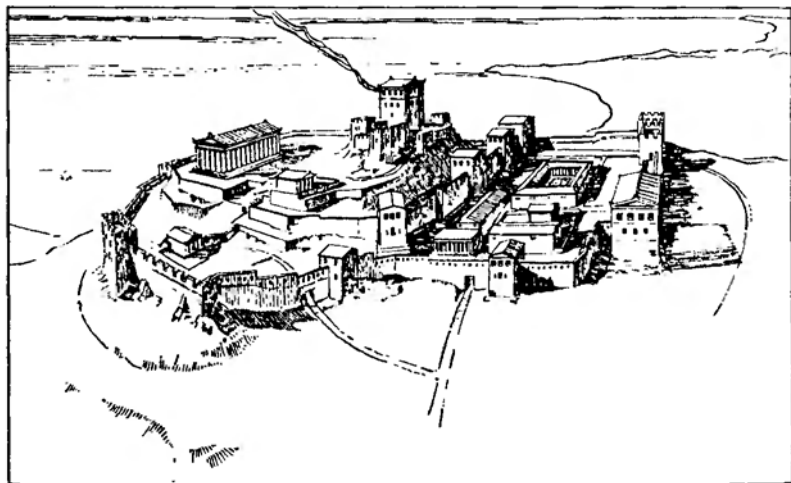
Окрім царських, а також майстерень, які, мабуть, належали приватним особам, на Боспорі виявлені клейма, що свідчать про виготовлення наприкінці III ст. до н.е. черепиці від імені громадянської общини Пантікапея. Це підтверджує висновок про те, що випуск черепиці був, певно, прибутковою справою, і зиск від такого роду діяльності отримували не лише боспорські царі, а й інші верстви населення боспорських міст.

Збільшення обсягів виготовлення черепиці на Боспорі з другої половини IV і аж до II ст. до н.е., безумовно, було пов'язано з розширенням будівельної діяльності і кількісним зростанням населення в боспорських містах, зокрема в Пантікапеї. Виготовлення значної кількості черепиці в царських ергастеріях говорить не тільки про скорочення прибутків від царського хлібного експорту, який був головною статтею збагачення боспорських правителів у більш ранній час, але і про певну перебудову гос-

подарства в цілому. Необхідно звернути увагу на той виключно важливий факт, що черепиця з клеймами боспорських ергастеріїв виявлена поки що тільки в межах Боспору. Відповідно, її виробництво було спрямоване на задоволення потреб внутрішнього боспорського ринку. А наявність у культурних шарах боспорських міст певної кількості привізної черепиці, головним чином синопської та гераклеїської, свідчить, що потреба в ній не повністю задовольнялась за рахунок власного виробництва.

Збільшення обсягів виготовлення черепиці свідчить про розвиток у цей час будівельної діяльності в боспорських містах, що хронологічно збігається з початком широкого розвитку виноробства на Боспорі. Тому можна говорити, що кризові явища на хорі і пов'язане з цим скорочення експорту хліба у Середземномор'я змусили населення Боспору у своїй господарчій діяльності переорієнтуватися на виробництво вина, яке тепер вивозилось переважно до варварського населення Північного Причорномор'я. Саме збільшення доходів від такої діяльності, в якій, судячи з залишків виноробень, брала участь значна кількість боспорян, і пояснюється підйом будівельної активності, що зробило рентабельним виробництво черепиці.

Таким чином, треба підкреслити, що скорочення виробництва хліба призвело до збільшення питомої ваги в економіці Боспора промислів, зокрема виноробства, товарна продукція якого була орієнтована на потреби варварського населення. Але така перебудова господарства і головних економічних зв'язків не

Акрополь Пантікапея в III ст. до н.е. Варіант реконструкції В.П.Толстікова.

пройшла дарма для Боспору, що найбільш яскраво фіксується у сфері грошового обігу, де кризові явища простежуються на протязі майже ста років.

В останній чверті III ст. до н.е. боспорським царем Левконом II була проведена грошова реформа і в обіг, поряд з монетами Пантікапея, була включена мідь, що карбувалася від його імені. Це був екстраординарний захід, адже, незважаючи на кілька випусків монет від імені боспорських царів, у другій половині III—II ст. до н.е. в основі грошового обігу лежало все ж таки пантікапейське монетне карбування. Поряд із царською монетою, на початку останньої чверті III ст. до н.е. на ринок надходить повновагова пантікапейська монета із зображенням бороdatoї голови Сатира на лицьовій стороні, лука і стріл — на зворотній. Це були перші повноцінні монети, які після досить тривалого періоду кризи з'явилися на Боспорі.

Майже всі дослідники визнають, що карбування царських монет так чи інакше було пов'язане із спробою виходу з кризової ситуації у боспорському грошовому обігу, хоча ця емісія і не мала вирішального значення для його стабілізації. Левкон II здійснив випуск мідних монет відразу трьох номіналів — обола, тетраалка і діхалка, що, безумовно, було заходом, спрямованим на стабілізацію саме внутрішнього грошового обігу в державі. Карбуючи монети від свого імені, він тим самим гарантував їх ціну. Ще одним кроком у цьому напрямку було карбування пантікапейського срібла, що також слід розглядати як логічне продовження фінансової політики для виходу з грошової кризи.

Необхідно звернути увагу і на те, що з періоду правління Левкона II, поряд з пантікапейським карбуванням, починається випуск монети не тільки з міді, а й дорогоцінних металів від імені боспорських царів, який продовжувався протягом усього II ст. до н.е. Причини цього явища в нумізматиці Боспору оцінювалися дослідниками по-різному. Але, мабуть, царське карбування слід пов'язувати із хронічною нестачею грошей в скарбниці держави. Адже випуск нової серії навіть мідних монет приносив досить значні прибутки, а на Боспорі карбування царських монет здійснювалося не тільки з міді, а й з золота та срібла, що було більш прибутковим. Отже, наявність царських клейм на черепиці і карбування боспорськими правителями спеціальних серій монет із дорогоцінних металів необхідно розглядати як своєрідний показник пошуку нових шляхів фінансування державної скарбниці, надходження в яку значно скоротилися внаслідок загибелі сільськогосподарських поселень на хорі і різкого скорочення доходів від хлібного експорту.

З першої чверті IV ст. до н.е. і аж до часу правління Левкона II на Боспорі грошові емісії здійснювались тільки від імені Пантікапею. В останній чверті III ст. до н.е. таке становище

змінилося. У цей час була відкарбована невелика серія монет з назвою Феодосія, а дещо пізніше свою монету стали випускати Фанагорія і Горгіппія. Вважається, що це явище слід розглядати як показник сепаратистських тенденцій (Феодосія), відродження полісних традицій (Фанагорія, Горгіппія) і послаблення царської влади на Боспорі.

Проте карбування монет від імені Феодосії — другого за значенням боспорського міста, а дещо пізніше — Фанагорії і Горгіппії, найбільших економічних центрів в Азіатській частині держави, здійснювалося безпосередньо після початку на Боспорі карбування монет від імені царя, але не у вказаних центрах, а на монетному дворі Пантікапею. Це дозволяє такі монетні емісії розглядати в тісному зв'язку з тими заходами, що передбачалися боспорською адміністрацією при проведенні грошової реформи, яку розпочав Левкон II.

Отже, в період правління Левкона II у фінансовій політиці Боспору був порушений принцип централізованого випуску монет, а емісії від імені зазначених боспорських центрів були не наслідком послаблення царської влади або сепаратистських намірів, а диктувалися нагальною потребою економічного розвитку. У цьому відношенні показово, що, судячи з кількості знайдених при розкопках монет, товарний обіг навіть у невеликих боспорських містах, як, наприклад, у Мірмекії, Тірітаці або в Патреї, досяг значного розвитку і за своїм рівнем не поступався Пантікапею або Фанагорії.

Протягом III ст. до н.е. на Боспорі йде перебудова економіки. У цей час збільшилася питома вага виноробства і ремесла у господарстві найбільших боспорських центрів. Така перебудова господарства привела до зростання обсягів товарного виробництва і, відповідно, до збільшення обсягу товарно-грошових відносин в Європейській і Азіатській частинах Боспору. Виходячи з цього, не дивно, що саме в найбільших і економічно найрозвинутіших центрах в останній чверті III — на початку II ст. до н.е. були здійснені автономні емісії монет. Як і пізніше, карбування монети в зазначених центрах було чисто фінансовим заходом, спрямованим на укріплення економічного положення великих боспорських міст.

На II ст. до н.е. припадає значний випуск боспорського срібла і міді, яка у своїй масі представлена дрібними номіналами. Це свідчить про зростання в економіці питомої ваги товарно-грошових відносин, розвитку внутрішнього ринку, а також про наявність, як і раніше, значної кількості дрібних виробників і споживачів. Зростання кількості монет у II ст. до н.е., у порівнянні із III ст. до н.е., в першу чергу фіксується в значних боспорських містах (Пантікапеї і Фанагорії), які, як показано вище, були центрами ремісничого виробництва і торгівлі. Адже не випадково Страбон

характеризує Фанагорію як великий перевалочний пункт для товарів, що надходили до варварського населення. У менших населених пунктах Європейського Боспору (Німфей, Тірітака, Мірмекій, Кітей) і на хорі різкого коливання кількості монетних знахідок не спостерігається, а археологічні дослідження свідчать про досить стабільний господарський розвиток цих міст.

На противагу цьому, в Азіатській частині Боспору, за виключенням Фанагорії та Кеп, їх кількість досить помітно зменшується. Особливо показова у цьому відношенні Горгіппія, де кількість монет II ст. до н.е. скорочується більш ніж у два рази, у порівнянні з III ст. до н.е. Вірогідно, це пояснюється менш стабільною військово-політичною ситуацією в цьому регіоні Боспорського царства, що призвело до падіння обсягів торговельних операцій і зростання натуралізації господарства.

Не виключено, що децентралізація монетної справи певною мірою дозволила боспорській державі зміцнити стан провідних боспорських торгово-ремісничих центрів. Автономне карбування Фанагорії, а дещо пізніше Горгіппії, дозволяє говорити, що в зв'язку із зростанням у господарстві питомої ваги промислів і ремесла, в рамках єдиної Боспорської держави починають формуватися певні економічні райони. Їхньому розвитку була притаманна своя специфіка, яка певною мірою залежала від низки зовнішніх і внутрішніх факторів. Такі райони доповнювали один одного і в сукупності складали єдине ціле, що базувалося, до речі, не на галузевому, а лише на територіальному розподілі праці. У цьому відношенні показово і те, що монети фанагорійського карбування кінця III — II ст. до н.е. знайдені лише у самій Фанагорії та її околицях, а в грошовому обігу Пантікапею займали досить скромне місце.

Подолання грошової кризи в останній чверті III ст. до н.е. дозволяє говорити, що на межі III-II ст. до н.е. на Боспорі в основному завершився процес перебудови економіки, і держава вступила в етап більш-менш стабільного розвитку. Це привело до більш сталого надходження в державну скарбницю податків з територій, які були під контролем боспорських царів, що добре ілюструється значними випусками пантікапейського срібла і початком карбування золотої монети.

Але стабілізація грошового обігу і збільшення обсягів товарного виробництва не могли привести до кардинальних змін в економіці Боспору і зростання в ній питомої ваги товарних відносин. Адже в сферу обміну і торгівлі не було включено головної умови і засобу виробництва — землі, верховним власником і розпорядником якої продовжував залишатися боспорський цар. Розвиток товарного виробництва і товарно-грошових відносин на Боспорі продовжували базуватися на натуральній основі господарства, що було найбільш характерною ознакою

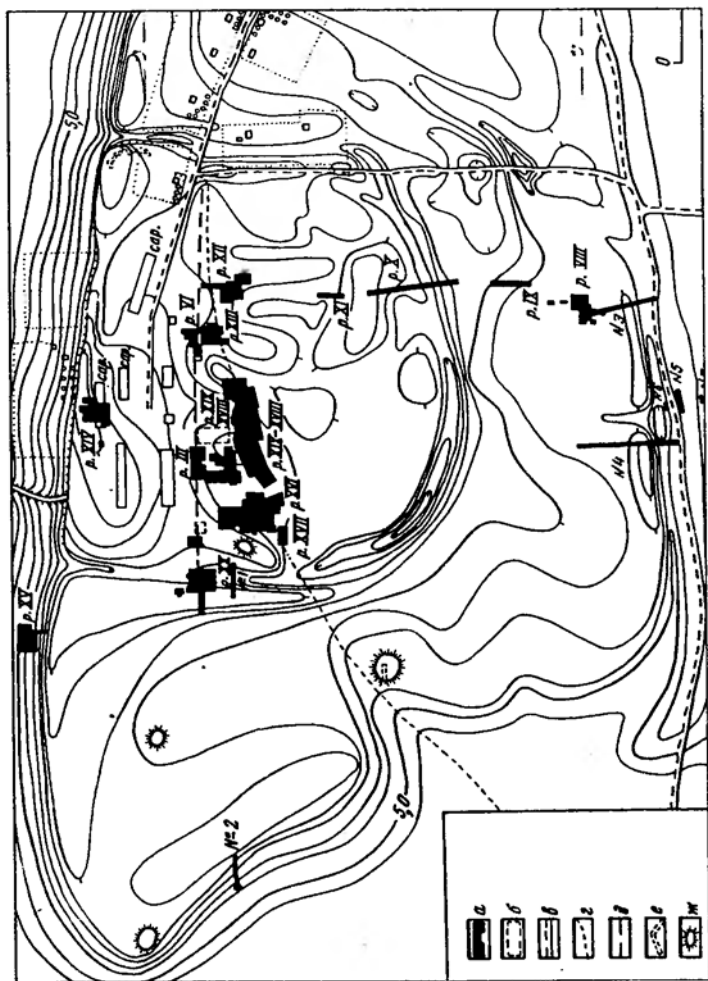
соціально-економічних відносин у всіх докапіталістичних суспільствах.

Перебудова господарства Боспора, збільшення питомої ваги в економіці виробництва вина і ремесла, безумовно, повинні були призвести до певної активізації торгівлі. Але якщо раніше зовнішня торгівля Боспору базувалася головним чином на вивозі значних партій зерна в інші античні центри, то із скороченням сільськогосподарських площ, де вирощувалися зернові, повинна була зрости роль економічних зв'язків з варварським населенням Північного Причорномор'я. Адже саме воно було головним споживачем вина і ремісничої продукції, що виготовлялися на Боспорі. Прибутки, які надходили від реалізації вина і ремісничої продукції, скоріш за все, й зумовили активізацію будівельної діяльності у великих боспорських містах.

З іншого боку, скорочення боспорського хлібного експорту призвело до збільшення в торгівлі з античними центрами Південного Причорномор'я і Середземномор'я питомої ваги продуктів скотарства, риби і, вірогідно, рабів, про що сповіщають Страбон і Полібій. Проте, судячи з наявних джерел, масштаби вивозу рабів у Середземномор'я з території Боспору і суміжних територій ні в якому разі не можна перебільшувати. А повідомлення Полібія і, згадка про рабів північнопричорноморського походження в епіграфічних пам'ятках острівної та материкової Греції свідчать про те, що вивіз рабів з території Боспорського царства в більш-менш значних масштабах мав місце лише в епоху пізнього еллінізму. Відповідно, збільшення обсягів работоргівлі слід пов'язувати із зростанням питомої ваги товарно-грошових відносин в економіці і подальшими змінами в структурі боспорського експорту.

Зазначені зміни в головних напрямках господарства боспорян добре ілюструються виникненням на території Єлизаветівського городища на Нижньому Дону, яке було великим центром посередницької торгівлі між греками і варварами, наприкінці IV — у перших десятиліттях III ст. до н.е. двох послідовно існуючих грецьких колоній. Їх мешканці вели активну торгівлю з варварами Нижнього Дону і Приазов'я, а також промисловий вилов цінних сортів риби.

Ще одним важливим економічним центром, через який здійснювалася торгівля з варварами Прикубання, була Фанагорія. З Фанагорії античні товари надходили на Семибратне (ст. Варениківська), Єлизаветівське (околиці Краснодару), Раєвське (околиці Анапи) городища, які, як і Єлизаветівське на Нижньому Дону, в IV—III ст. до н.е. були важливими пунктами транзитної торгівлі з варварським населенням регіону. Причому, якщо протягом IV—III ст. до н.е. в торгівлі з населенням Прикубання провідна роль належала Семибратньому городищу, то з середи-

Схематичний план Єлизаветівського городища за К.К.Марченко: а — розкопки; б — старі розкопки; в — дороги; г — сільські дороги; д — санітарна траншея; е — старі розкопки; ж — давні кургани.

ни III, і особливо у II ст. до н.е. в транзиті античного імпорту зростає роль Єлизаветівського городища, розташованого на значній відстані від Фанагорії.

Говорячи про розширення торговельних зв'язків Боспору з варварським населенням Північного Причорномор'я, дослідники головним чином звертали увагу на добре атрибутовану керамічну продукцію відомих античних центрів, виявлену під час розкопок. У результаті цього складається враження, що Боспор у цей час виступав як великий центр транзитної торгівлі з варварським світом. Не заперечуючи цього в принципі, хотілося б підкреслити, що розширення з III ст. до н.е. обсягів виробництва боспорського вина, яке, безумовно, носило товарний характер, і пов'язане з цим виробництво амфорної тари, а також активізація будівництва в боспорських містах, при скороченні виробництва зернових, свідчить, що, імовірно, досить значний обсяг у торгівлі з варварським населенням Північного Причорномор'я становили товари саме боспорського виробництва.

У 70—60-х рр. III ст. до н.е., у зв'язку з активізацією сарматів, грецьке поселення на території Єлизаветівського городища на Нижньому Дону гине. Проте зміна воєнно-політичної ситуації не призвела до повного припинення господарської активності боспорян у цьому регіоні. Безпосередньо біля Єлизаветівського городища боспорськими греками у першій чверті III ст. до н.е. був заснований добре укріплений Танаїс, який аж до пізньоантичного періоду залишався головним античним центром регіону. Як вважається, аж до часу правління Полемона I Танаїс, заснований групою боспорських греків, був незалежним від Боспору політичним організмом з етнічно змішаним населенням. Причому, наявні сьогодні матеріали переконують у тому, що головною функцією Танаїса була торгівля з варварським населенням Приазов'я і Подоння. З Єлизаветівського городища, а пізніше Танаїса і городищ Прикубання, в обмін на продукцію античних центрів, на Боспор надходили не тільки традиційні товари кочовиків, а й хліб, який був необхідний для зростаючого населення боспорських міст.

Враховуючи ускладнення боспорсько-скіфських відносин, які мали місце в останній чверті IV ст. до н.е., про що вже йшла мова, і на основі вивчення керамічної тари із розкопок Неаполя Скіфського, можна говорити, що з III ст. до н.е. античний імпорт з Боспору до скіфського населення Криму і Середнього Подніпров'я скорочується, а головними стають північний (Єлизаветівське городище і Танаїс) і східний (Семибратне і Єлизаветівське городища на Кубані) напрямки торговельних зв'язків з варварським населенням. Відповідно, не тільки в характері землеволодіння, розвитку виноробства і боспорського ремесла, а й в напрямках економічних стосунків на зламі IV—III ст. до н.е. відбуваються певні зміни.

кий трон. Але завдяки втручанню Діофанта і херсонеських військ, Савмака було розбито, його прихильників покарано, а сам керівник заклоту був відправлений до Понтійського царства. Після цього влада в Боспорській державі перейшла до Мітрідата VI Євпатора і його було включено до складу царства Понт. Отже, зараз немає ніяких підстав розглядати описані події, як революцію рабів, а тим більше — робити висновок про наявність на території цієї держави значних мас рабів. Це добре узгоджується з основними тенденціями соціально-економічного розвитку Боспору протягом IV—III ст. до н.е.

До 90/89 р. до н.е. не тільки Боспор, а й прилеглі до нього території, де мешкали дандарії та меоти, визнали владу Мітрідата. Про становище Боспору в складі Понтійської держави даних дуже мало. Але карбування монет не від імені царя або його намісників, а від громадських общин грецьких міст, свідчить, що вони формально розглядалися царем як поліси. Хоча це карбування було квазіавтономним, воно добре узгоджується з філеллінською політикою Мітрідата VI Євпатора, яку він проводив у цей час. Випуски монет найзначнішими боспорськими центрами, що робилось і раніше, сприяли їх стабільному розвитку і зростанню економічної могутності цих міст.

Включення Боспору до складу Понтійського царства позитивно позначилося на економіці грецьких міст. У першу чергу про це свідчить поліпшення боспорських монет, у порівнянні з періодом правління останніх Спартокідів. Адже боспорські центри тепер складали єдине економічне ціле з високорозвиненими містами Понтійського царства. Це створило сприятливі умови для розширення торгово-економічних зв'язків і поживавлення торгівлі з оточуючим варварським населенням. Південнопонтійські міста задовго до включення Боспору до складу Понту були головними торговельними контрагентами грецьких міст Північного Причорномор'я і знаходились у руслі чорноморської торгівлі. Тому об'єднання Боспорського царства з Понтійською державою призвело до його включення в єдиний ринок, від чого в першу чергу виграли торгово-ремісничі верстви боспорян. Внаслідок цього, аж до 80-х р. до н.е. торгово-ремісничя верхівка грецьких міст Боспору, була опорою і провідником у життя політики Мітрідата VI Євпатора. Про це красномовно свідчить факт установлення між 89/88 і 85 рр. до н.е. бронзової статуї Мітрідата в Німфеї.

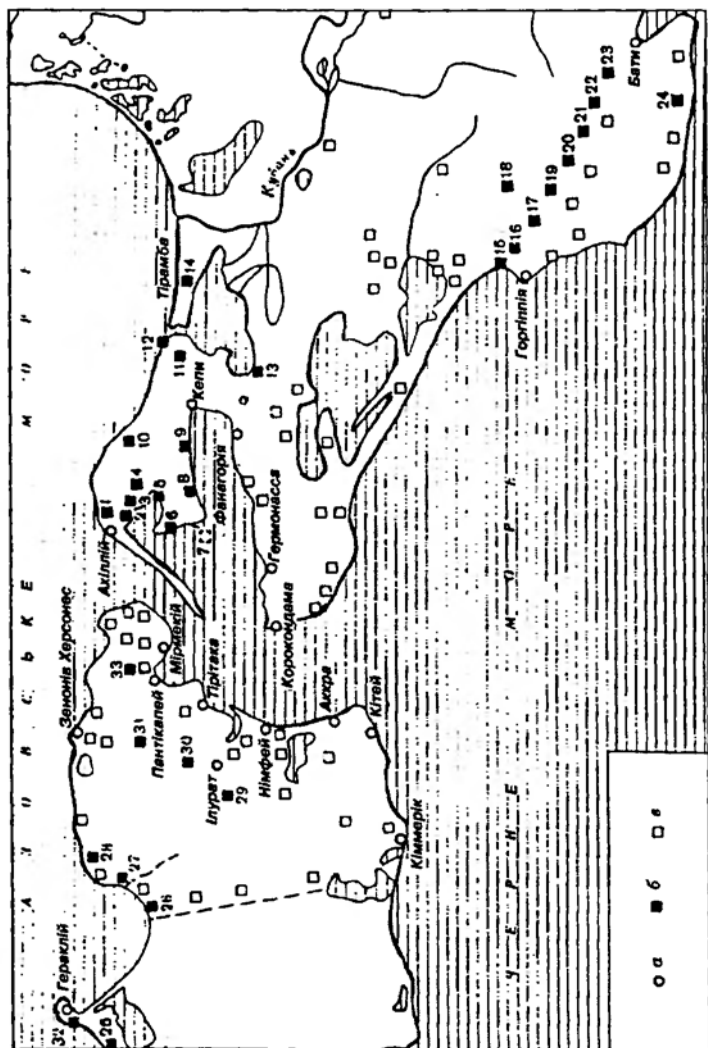
Еллінофільська політика Мітрідата VI Євпатора стосовно грецьких полісів Боспору добре узгоджується з наданням найбільшим боспорським містам-полісам права автономного самоврядування, а отже, і права контролю за земельним фондом, який знаходився у володінні їхніх громадянських общин. Певно, вони також були звільнені від поземельного податку.

Разом з тим, цар залишався верховним власником землі, і внаслідок цього він ініціював прийняття закону про спадщину, що відображав інтереси дрібних і середніх землевласників, які підтримували разом з торгово-ремісничими колами політику царя. Таким чином, можна говорити про наявність на Боспорі у період входження його до складу Понтійського царства полісного землеволодіння, хоча воно й знаходилося під контролем царської адміністрації.

Підтримуючи економічний розвиток Боспору, Мітридат VI Євпатор, безумовно, дбав про свої власні інтереси, і в першу чергу використовував його багаті сировинні ресурси для підготовки до війн з Римом. Наскільки ресурси Північного Причорномор'я були значними, дозволяє говорити те, що з території Таврики і Синдіки в розпорядження Мітрідата в останній період його правління надходило 180 тис. медимнів хліба і 200 талантів срібла. Такої кількості хліба було досить для утримання 36 тисяч солдатів. Але надходження таких значних коштів і ресурсів не могло бути досягнуто тільки за рахунок прибутків від ремесла і торгівлі, які були на підйомі в цей час, або зростання міського господарства і полісного землеволодіння. Потрібно було здійснити ряд широкомасштабних заходів з відродження сільськогосподарського виробництва на території Боспору, де наприкінці I-I ст. до н.е., внаслідок бурхливих подій боспорської історії, кількість сільського населення значно скоротилася.

За часів правління Мітрідата VI Євпатора хора на території Європейського Боспору складалася з сільських садиб, розташованих між Пантікапеєм і Мірмекієм, на Темір-Горі, біля сіл Героївка, Жовтневе, Чурубашське, а також низки поселень і городищ, віддалених від узбережжя Керченської протоки. Сільські садиби, що належали боспорській знаті, можна розглядати як центри порівняно значних землеволодінь, де, головним чином, і здійснювалося товарне виробництво. На противагу цьому ціла низка досить показових матеріалів дозволяє зробити висновок, що городища були військово-господарськими поселеннями (катойкіями), і в них мешкали переважно воєнні поселенці (катойки).

Аналогічну картину простежено і в азіатській частині Боспору. Неподалік від Кеп віднайдено садибу і прямокутне поселення, на зламі II-I ст. до н.е. на Семибратньому городищі теж будується укріплене приміщення. Але найбільш показові у цьому відношенні «батареїки» на Фанталівському півострові, початок спорудження яких є всі підстави датувати часом правління Мітрідата. Але в той самий час продовжують існувати садиби із земельними ділянками в районі Горгіппії. Між Горгіппією та Батами в I ст. до н.е. — I ст. н.е. зводяться автономні житлово-господарські помешкання з міцними стінами і огорожею,

Боспор Кіммерійський на зламі ер за С.Ю.Саприкіним: а — міста; б — укріплення та укріплені садиби II-I ст. до н.е. — I ст.; в — інші поселення.

розташовані за 3,5—5 км один від одного, а також садиби біля сіл Володимирівка і Цемдолинське.

Ланцюжок укріплених поселень, які тягнулися по лінії Горгіппія—Раєвське городище—Бати, був суцільним оборонним рубежем, який було споруджено з метою захисту південно-східних кордонів Боспорського царства за часів правління Мітрідата VI Євпатора. Не виключено, що ці укріплення виникли в ході боротьби Мітрідата з ахейцями на східних кордонах Боспору, під час яких він почав створення поселень типу катойкій, де за царський рахунок були розселені дружні йому варвари.

Отже, можна констатувати, що за часів Мітрідата VI Євпатора йде відродження хори. Характерною рисою цього процесу є виникнення на територіях Боспорської держави значної кількості воєнно-господарських поселень типу катойкій, де мешкало переважно еллінізоване варварське населення, що знаходилося на службі понтійського правителя. Статус військових поселенців зобов'язував їх брати участь у воєнних заходах царя, а також сплачувати йому певну ренту-податок за користування землею.

На підставі огляду стану, що склався на сільськогосподарських територіях Боспору і в околицях грецьких міст, можна реконструювати характер землеволодіння і організацію хори за часів правління Мітрідата VI Євпатора. Весь земельний фонд поділявся на царський, полісний і общинний, який належав залежним племенам, а вся територія Боспору складалася із кількох округів: Феодосії, Горгіппії, царської області, Острова та території аспургіан. На чолі кожної області стояв намісник. На царських землях будувалися поселення-фортеці, які, як і раніше, були центрами окремих округів. Навколо них групувалися дрібніші укріплення і військово-господарські поселення. Намісник області, наприклад аспургіан, одночасно був хіліархом і, мабуть, як і в Малій Азії, його обов'язком було збирання податків з населення округу.

На Боспорі, як і в інших районах своєї держави, Мітрідат спирався на гарнізони фортець (катойкій), які тримали в покорі тубільне населення, а також протиставлялися грецьким полісам, які користувалися певною автономією. Система воєнно-господарських поселень, створена при Мітрідаті, проіснувала аж до III ст. і довела свою життєздатність в конкретно-історичних умовах Боспору.

У кількісному відношенні на хорі Боспорської держави, поза всяким сумнівом, переважало населення, яке може бути віднесене до категорії катойків. З іншого боку, не підтвердився висновок про зростання у II-I ст. до н.е. на Боспорі питомої ваги великого землеволодіння, де застосування рабської праці було найбільш економічно виправданим. Це дозволяє стверджувати, що така форма експлуатації не була провідною у виробничих відносинах наприкінці II-I ст. до н.е. За часів Мітрідата у кількісному відношенні на Боспорі

переважала податкова експлуатація сільського населення Боспору. Причому, в зв'язку із невдачами Мітрідата у війнах з Римом, податкове ярмо все більше зростало, адже царю були потрібні все більші і більші ресурси для продовження боротьби.

Воєнні невдачі Мітрідата VI Євпатора передусім позначилися на торговельно-економічній діяльності на території Понтійської держави і порушили економічні зв'язки в Причорномор'ї, які склалися тут у попередній час. Це викликало невдоволення широких торговельно-ремісничих верств населення в першу чергу грецьких міст, у тому числі і на Боспорі. У відповідь на це Мітрідат та його намісник на Боспорі Махар посилили заходи контролю за полісами, що перш за все відбилося в припиненні карбування квазіавтономної монети. У 70-х роках до н.е. найбільш розвинуті економічно південнопонтійські міста вийшли із складу Понтійської держави, а це призвело до розриву внутрішньопонтійських зв'язків і погіршення економічного стану грецьких центрів Північного Причорномор'я. Усе це погіршувалося і морською блокадою Криму, яку здійснював римський флот для того, щоб звести до мінімуму підвезення з цього району військ і продуктів харчування, вкрай необхідних армії Мітрідата. Але населення грецьких міст ще якийсь час продовжувало підтримувати Мітрідата, незважаючи на його відхід від філеллінської політики.

Стан кардинально змінився після чергової поразки в боротьбі з римлянами і втечі у 67/66 р. до н.е. Мітрідата із Малої Азії. Закріпившись на Боспорі, непримиренний понтійський цар знов почав активно готуватися до продовження боротьби з Римом та залучати на свій бік вождів найбільш сильних у воєнному відношенні варварських племен, сподіваючись використати їх військовий контингент у продовженні війни з Римом. Він навіть видав своїх дочок заміж за їх правителів, намагаючись тим самим зміцнити досягнутий союз. Опинившись у дуже скрутному становищі, Мітрідат почав набирати до війська населення широкого правового спектра і, як вважають, навіть рабів. Проте, як вже зазначалося, семантика терміну «дулос» не дозволяє прямо ототожнити його виключно з рабами класичного типу. Пошуки Мітрідатом союзу з учорашніми ворогами-варварами Північного Причорномор'я, не могли не збентежити греків-херсонеситів.

Розрив економічних зв'язків з південнопонтійськими центрами, римська блокада і все зростаючі податки, які стягалися з населення Боспорського царства — останнього притулку царя на заключному етапі його боротьби з Римом, у сукупності призвели до зростання антимітрідатівських тенденцій. Особливо потерпала від становища, що склалося, соціальна верхівка населення грецьких міст, яка займалася морською торгівлею та платила значні податки. Але Мітрідат VI був ще досить силь-

Поряд з освоєнням значних сільськогосподарських територій, в елліністичний період іде подальший розвиток ремесла і, особливо, торгівлі, в яку поступово було втягнуте варварське населення Північного Причорномор'я. При цьому, пожвавлення різносторонніх контактів із скіфським населенням призвело до прискорення майнового розшарування у кочовиків і осідання збіднілих верств на землю в околицях або на території античних держав.

У зв'язку із суттєвими змінами етнополітичної ситуації в Північному Причорномор'ї економічний стан усіх античних держав у III ст. до н.е. погіршився, що призвело до певної перебудови економіки та змін у соціальній сфері. Саме цим, а не кризою рабовласництва, слід пояснювати ті негативні наслідки, які фіксуються в розвитку античних держав регіону в цей час.

Воєнна загроза та неможливість протистояти варварським навалам змусили громадянську общину Ольвії укласти союз із царем Пізньоскіфської держави Скілуром, а Боспор прийняв на військову службу загони скіфських найманців. Після розгрому Пізньої Скіфії військами на чолі з полководцем Діофантом античні держави стали складовою частиною Понтійського царства Мітрідата VI Євпатора, а боспорський цар Перісад добровільно передав йому владу. Все це призвело до певного поліпшення економічної ситуації. Але стабілізація тривала не довго. Невдачі Мітрідата VI Євпатора у боротьбі з Римом призвели до збільшення податкового тягаря, а також блокади римським флотом узбережжя Криму, де в Пантікапеї Мітрідат знайшов останній притулок. Після повстання Фанагорії 63 р. до н.е. син Мітрідата Фарнак очолив заколот проти батька, якого було вбито в Пантікапеї. Трохи пізніше, близько середини I ст. до н.е., гети розгромили Ольвію й Тіру. Подальша історія грецького населення регіону пов'язана вже з Римською імперією, яка відіграла в Північному Причорномор'ї провідну роль протягом наступних трьох століть.

АНТИЧНІ ДЕРЖАВИ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ І СТ. ДО Н.Е. — ТРЕТІЙ ЧВЕРТІ ІІІ СТ. Н.Е.

Новий період в історії Північного Причорномор'я починається у середині — другій половині I ст. до н.е., коли після смерті Мітрідата VI Євпатора грецьке населення античних міст регіону поступово вступає в тісні і різнобічні контакти з Римською імперією. Це було вирішальним фактором в історичній долі грецького населення, що робить правомірним виділення історії античних міст Північного Причорномор'я у перших століттях в окремий період.

Римська імперія, об'єднавши під своєю владою території на Сході і Заході тодішньої ойкумени, зробила суттєвий внесок у становлення сучасної європейської цивілізації. Під римський вплив підпало не тільки різноетнічне населення, яке проживало в різних районах самої імперії, а й племена і народи, які перебували за межами її офіційних кордонів. Це було важливим фактором, який сприяв більш швидкому прогресивному розвитку народів, які жили поблизу римських кордонів, у тому числі і на півдні сучасної України. Тому дуже важливо простежити, як зближення античних держав Північного Причорномор'я з цією світовою імперією позначилося на житті їх населення.

Нижнє Побужжя і Нижнє Подністрів'я. Тут зближенню з Римом передували події, пов'язані з посиленням гетської експансії, в результаті якої античні центри або були захоплені, або підкорені варварами. Гетська навала порушила історично сформовані зв'язки і започаткувала новий період в історії регіону. Причому, якщо про долю Тіри після цих подій поки що можна говорити лише попередньо, то Ольвія, як про це свідчать матеріали археологічних досліджень, була зруйнована, а ціліле населення покинуло місто.

Після смерті правителя гетів Бурєбісти близько 45/44 рр. до н.е. його ранньодержавне політичне об'єднання розпалося, і військово-політична ситуація почала поступово стабілізуватися, чому певною мірою сприяла активізація римської політики в Подунав'ї. З часу правління Августа (27 р. до н.е. — 14 р. н.е.) у зовнішньополітичній діяльності римської адміністрації цей регіон займав провідне місце. Це сприяло поступовому відродженню життя на місці Тіри та Ольвії.

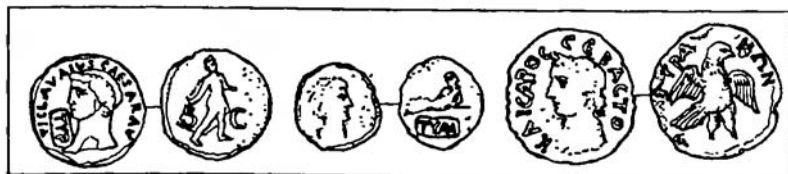
Тіра і Нижнє Подністров'я. Відродження життя на території Тіри йшло одночасно з римською експансією в Подунав'ї, де імператорська адміністрація спиралася на підтримку союзних Риму одрисських царів. Аж до ліквідації формально незалежного одрисського царства і утворення між 44 і 46 рр. провінції Фракія захист Тіри здійснювався військами цього державного об'єднання, про що свідчать знахідки в місті монет одрисської династії і епіграфічні пам'ятки.

Після анексії Римом царства Одрисів і включення східної Мезії у склад однойменної провінції становище Тіри змінюється, і захист дружнього грецького центру, який був важливим опорним пунктом імперії, повинна була взяти на себе римська адміністрація. За правління імператора Клавдія Тірі імперією була надана економічна допомога, про що свідчать римські монети з надчеканкою TYR. При імператорі Нероні, близько 56/57 р., стосовно до громадянської общини цього центру був

прийнятий спеціальний законодавчий акт, на основі якого регулювалися її взаємовідносини з римською адміністрацією. Враховуючи, що Тіра знаходилася за межами офіційного кордону Римської імперії, яка проходила по Дунаю, зараз немає підстав говорити про юридичне включення міста до складу провінції Мезія. Але Тіра цілком та повністю залежала від допомоги Риму. Тому, перебуваючи у ворожому оточенні, у своїй політиці тірасці орієнтувалися на імперію, що знайшло відображення в типології міського монетного карбування з часу правління імператора Веспасіана, епіграфічних пам'ятках, державному ладі, про-

Імператор Нерон.

Монети Тіри середини I ст. За П.О.Бурачковим.

зографії та культурі. Взаємовідносини Тіри з імперією будувалися на союзних засадах і регламентувалися спеціальним законом, прийнятим відносно її громадянської общини в період правління Нерона, а також низкою пізніших законодавчих актів та розпоряджень.

Латинський напис на фронтоні із згадкою центуріона римського легіону. Тіра. Середина II ст.

Подальша історія Тіри дуже погано висвітлена джерелами. Під час війн Доміціана і Траяна з даками стратегічне значення Нижнього Подністров'я, і Тіри зокрема, зросло. Після дакійських війн Траяна і утворення провінції Дакія в Тірі написом 116/117 р. фіксується поява римського гарнізону. Протягом II-III ст. склад римського гарнізону не був стабільним. У першій половині II ст. римська вексилляція складалася із солдатів V Македонського легіону і допоміжних військ римської армії. Її ядро становили легіонери, які знаходилися під проводом центуріона V Македонського легіону. У другій половині II ст., після переведення штабу цього легіону в Дакію, в Тіру були введені солдати I Італійського і XI Клавдієвого легіонів. З цього часу і аж до середини III ст. римський гарнізон Тіри очолював центуріон вже I Італійського легіону. У Тірі дислокувалися римські військові кораблі Мезійського флоту, про що свідчить вівар початку III ст. з латинською присвятою від імені класіарія (морського піхотинця) одного з римських кораблів.

Зближення з імперією і розміщення в місті на початку II ст. римського гарнізону призвело до стабілізації воєнно-політичної ситуації навколо Тіри, що у свою чергу сприяло піднесенню економіки. Це добре простежується за археологічними даними II — першої половини III ст. Як і раніше, в перші століття нашої ери основою економіки продовжувало залишатися сільське господарство. Але поки що не з'ясовано, що являла собою хора міста в цей час.

На узбережжі Будацького та правого берега Дністровського лиманів матеріал перших століть знайдений окрім Тіри в семи пунктах (Шабо I, Сухолун'є, Молога II, Південне II, Семенівка I, Веселе II і III), а на лівому березі Дністра та Дністровського лиману — в 14 (Градениці, Троїцьке III, Біляєвка III, Маяки III, Миколаївка VI, Овідіополь I, V та VI, Роксолани I, V, VI, X, Никоній і Бугаз III).

На жаль, ширококомасштабні розкопки на пам'ятках перших століть у Нижньому Подністров'ї майже не проводилися, але

їхня найбільша концентрація у пониззі Дністровського лиману вже сама по собі дозволяє припускати наявність певних стосунків між Тірою і зазначеними населеними пунктами, а не обмежувати їх правим берегом Дністровського лиману. Для того щоб з'ясувати характер цих зв'язків, необхідно звернутися до найбільш вивчених із них — до Ніконія та Мологи II.

У процесі розкопок на території Ніконія відкрито залишки кам'яних фундаментів одно- та багатокамерних житлових приміщень, численні господарчі ями, а також виявлено значний речовий матеріал і скарб тірських монет кінця II — початку III ст., який свідчить про інтенсивне життя тут після декількох століть запустіння. При розкопках житлових приміщень відкрито значну кількість поховань дітей у амфорах. Такі поховання пов'язані з культом плодючості, який добре відомий у багатьох народів давнини, в тому числі і греків. Але значне зменшення кількості дітей, похованих у амфорах в античних некрополях Північного Причорномор'я перших століть, у порівнянні з архаїчним та класичним періодами, і збільшення кількості таких поховань у могильниках негрецького населення, у тому числі і під підлогами житлових приміщень, свідчить про певну трансформацію релігійних уявлень варварського населення, у зв'язку з переходом до міцної осілості та землеробства.

Наявність таких поховань безпосередньо у житлових помешканнях, що було характерною рисою аналогічного грецького обряду дуже раннього часу, не дозволяє розглядати цю ритуальну рису як просте запозичення. Появу таких поховань слід пояснювати відображенням у поховальному обряді певної стадії розвитку суспільства та його ідеології, безпосередньо пов'язаною з переходом до осілості та землеробства. Отже, під античним впливом тут відбувалася певна трансформація не тільки господарства, а й ідеології негрецького населення, що можна пов'язувати не з прямим, а з опосередкованим впливом на нього античної цивілізації.

У зв'язку із недостатньою вивченістю Ніконія і його некрополя перших століть важко говорити про етнічний склад його населення. Але наявність у житлових приміщеннях поховань дітей в амфорах та антропоморфна пластика варварського типу дуже відрізняється від аналогічних знахідок попереднього часу. А це дозволяє зараз говорити про те, що його мешканці у своїй основі не були греками, але підпали під певний античний вплив. Деякі дослідники вказують на схожість ліпної кераміки з Ніконія до пізньоскіфського посуду.

Друга досить добре досліджена пам'ятка — поселення та могильник Молога II, розташований на мисовому обриві за 15 км на північний захід від Тіри. У ході проведених тут розкопок відкриті фундаменти кам'яних будинків, печей, земляні склепи і ґрунтові

могили. На підставі речових матеріалів ця пам'ятка датується кінцем I — першою половиною III ст. Причому дослідники Мологи II підкреслюють, що поселення і могильник за низкою археологічних ознак ближче всього стоїть до пізньоскіфської культури, і тут в матеріальній культурі відсутні риси, характерні як для гето-фракійців, так і для більш пізніх черняхівських пам'яток Південно-Західного Причорномор'я. Підкреслюється наявність певного впливу сарматського етнічного масиву, який, щоправда, не дуже вплинув на населення Мологи II.

Особливості матеріальної культури населення, яке залишило поселення та могильник Молога II, а також наявність у степовій зоні Задністров'я пам'яток, подібних за керамікою до Мологи II, дозволяють говорити про появу на правому березі Дністровського лиману нової етнічної групи населення, близької за матеріальною культурою пізнім скіфам Нижнього Подніпров'я. Зараз встановлено, що пізні скіфи в більш ранній період підтримували певні контакти з Подунав'ям, проте наявність тут у вказаний час зовсім нетипового для Нижнього Подністров'я поселення та могильника Молога II, близького пізньоскіфським пам'яткам, дозволяє говорити, що наприкінці I ст. сюди почалась міграція більш-менш значних масивів населення, яке осіло безпосередньо біля Тіри.

У зв'язку із цим цікавою є точка зору про те, що поява на правому березі Дністровського лиману нової групи населення пов'язана з відгоком його частини під тиском сарматів із Нижнього Подніпров'я, а можливо частково і з Криму якоїсь частини пізньоскіфського населення. Хронологічно це збігається з початком різкого збільшення кількості сарматських поховань у степовій зоні Північного і Північно-Західного Причорномор'я. Таким чином, на підставі наявних даних можна стверджувати, що наприкінці I — у першій половині III ст. на правому та лівому берегах Дністровського лиману, безпосередньо поблизу Тіри, жило слінізоване негрецьке населення, економічно тісно пов'язане з цим центром. На користь цього свідчать не тільки тирські та римські монети, знайдені на пам'ятках Нижнього Подністров'я, а й предмети античного імпорту, які постійно зустрічаються під час їх розкопок.

Але зараз немає підстав говорити, що всі поселення Нижнього Подністров'я, на яких знайдено матеріал перших століть, були хо-

Золота гривна з сарматського поховання в Ногаїчинському кургані I ст. Розкопки А.О.Щепинського.

рою Тіри і розташовувалися на території, якою володіла громадянська община цього античного центру. Значне віддалення деяких пам'яток від Тіри та негрецький у своїй основі контингент їхніх мешканців не дозволили тірасцям, які мали досить обмежені військові сили, контролювати такий значний район і здійснювати експлуатацію його населення виключно позаекономічними методами. Мабуть, негрецьке населення регіону, в першу чергу Мологи II і Ніконія, політично було незалежним від громадянської общини тірасців, а його відносини з Тірою будувалися на чисто економічних засадах.

Наявність у Тірі полісного соціально-політичного устрою дозволяє стверджувати, що після гетської навали громадянська община тут була відроджена або ж, інакше кажучи, в Тірі відбулося друге конституювання поліса. Відповідно, полісна соціально-політична організація, як і раніше, базувалася на праві громадян володіти земельними наділами, які знаходилися в околицях міста. У зв'язку із цим, цікаво, що відносно Каллатіса та Істрії, розташованих на території римської провінції, легатами приймалися спеціальні правові акти, які суворо регламентували кордони підконтрольних громадянським общинам територій. Але зараз не можна стверджувати, що аналогічний юридичний акт був прийнятий і щодо Тіри. Адже Тіра знаходилась поза межами офіційних кордонів Римської імперії, і стосунки тірасців з римською адміністрацією, на відміну від Каллатіса та Істрії, будувалися на іншій правовій основі.

Кордони сільськогосподарської території, де громадяни володіли земельними ділянками, поки що не піддаються якомусь надійному визначенню. Вірогідно, що просторові розміри цієї території можуть бути визначені не лише на основі знахідок тірських та римських монет у селах Випасне та Шабо, а й підкурганними похованнями, відкритими в околицях Тіри. Підкурганні поховальні споруди, в яких ховали не мешканців сусідніх сільських поселень, а досить заможних громадян, розташовані за 3-4 км від міста. Тому можна вважати, що саме в межах, окреслених вказаним радіусом, розташовувалися земельні володіння основної маси тірасців.

На жаль, зараз навіть приблизно не можна говорити про розміри землеволодінь громадян Тіри, але, виходячи з відносно простої житлової забудови Тіри і військово-політичної ситуації в регіоні в цей час, немає підстав твердити про наявність в околицях Тіри великої кількості значних землеволодінь, де застосування рабської праці було б найбільш економічно виправданим. Як і в інших районах Північного Причорномор'я та античного світу в цілому, тут кількісно переважали ділянки невеликих та середніх розмірів, які в основному забезпечували продуктами харчування основну масу громадян-тірасців.

Археологічні дослідження показали, що в II—III ст. на території міських кварталів Тіри йшло інтенсивне будівництво, яке свідчить про економічне піднесення. Однією із характерних особливостей Тіри є поява виробничих комплексів на території житлових кварталів. Відсутність даних про виробничі комплекси на території міських садиб Тіри елліністичного часу та аналогічних будинків в межах оборонних стін Ольвії I—III ст., дозволяє говорити про певну специфіку господарського життя тірасців у перших століттях н.е.

На території міських кварталів Тіри відкрито дев'ять печей і горнів для виготовлення кераміки, а також дві домниці. Усі вони розкопані на території міських житлових садиб. Це дозволяє визначити їх як дрібні майстерні, які входили до складу ойкосів тірасців. Не виключено, що в майбутньому розкопками можуть бути виявлені і значніші виробничі комплекси, проте зараз є підстави стверджувати, що в Тірі, як і в більшості античних, в першу чергу аграрних, центрів, переважали дрібні майстерні. Але на відміну від більш раннього часу, коли виробничі комплекси, небезпечні у пожежному відношенні, як правило, містилися за межами оборонних стін, тірські майстерні будувалися безпосередньо на території міських кварталів.

Наявність залізобудівних і керамічних виробничих комплексів у міських господарствах тірасців дозволяє зробити висновок про те, що тут у ремісничому виробництві, яке носило сезонний характер, в основному використовувалася праця членів сім'ї хазяїна і, можливо, кількох помічників нижчого соціального статусу зі сторони. Це свідчить, що незважаючи на певний рівень розвитку товарного виробництва, ремесло в Тірі, як і в більшості невеликих античних центрів, було тісно пов'язане з сільським господарством і було спрямоване в основному на задоволення потреб конкретного ойкосу, а лише надлишки продавалися на ринку. Мабуть, прибуток від продукції сільськогосподарського виробництва, який отримувався на земельних ділянках, не був особливо великим, що і змушувало жителів Тіри займатися ремісничою діяльністю у своїх господарствах.

Розкопками в Тірі поки не зафіксовано значної концентрації ремісничого виробництва або наявності порівняно значних майстерень, а також не простежено стандартизації та масовості керамічного виробництва, що дозволяло б говорити про його виключно товарну спрямованість. Громадське виробництво тут продовжувало виступати як сума дрібних господарських одиниць — ойкосів, в рамках яких виготовлялося все або майже все необхідне для виробництва і життя. Сказане добре співвідноситься з тим, що для монетного обігу Тіри аж до часу правління імператора Коммода (180—192 рр.) була характерна перевага монет дрібних номіналів, мало пристосованих для ве-

ликих платежів, що певною мірою характеризує розвиток внутрішнього ринку. Відповідно, економіка Тіри перших століть у своїй основі носила натуральний характер і за рівнем розвитку відставала, наприклад, від Ольвії та Херсонесу.

Проте наявність у Тірі значної кількості імпорту із інших районів античного світу не дозволяє применшувати значення торгівлі в економіці цього центру. Досить обмежена сільсько-господарська територія поліса і рівень розвитку ремесла свідчать про те, що навряд чи основними споживачами імпортованих товарів були мешканці Тіри. Звичайно, якась частина імпорту осідала в місті, але головна кількість імпортованої продукції з Тіри йшла до населення варварської периферії в обмін на сільськогосподарську продукцію. На користь цього висновку свідчить наявність сільських поселень поблизу міста, де могла виготовлятися значна кількість сільськогосподарської продукції, яка потрапляючи до тірасців, повинна була покривати вартість привізних товарів.

Тіра в перших століттях була досить значним центром посередницької торгівлі між античним світом та варварським населенням Північно-Західного Причорномор'я. Цьому сприяло вигідне географічне розташування міста в дельті Дністровського лиману, звідки по Дністру та суходолом могли підтримуватися стійкі зв'язки з районами, значно віддаленими від кордонів Римської імперії. Торговельні операції з Тіри, мабуть, переважно здійснювалися водним шляхом, адже наявність у Північно-Західному Причорномор'ї значної маси гето-дакійського та кочового сарматського населення робило перевезення товарів суходолом більш небезпечним і залежало від цілого ряду випадкових факторів. Не дивно тому, що в сильнофрагментованих і непіддатливих зв'язному перекладу епіграфічних документах згадуються «торговельні судна», «фрахт», «варвари» й «іноземці».

У зв'язку із сказаним, особливого значення набуває зміст імператорського рескрипту 201 р. тірасцям, в якому говориться про звільнення громадян Тіри від податків. Але імунітет, підтверджений рескриптом, стосувався лише певних категорій товарів, а не взагалі податків, збір яких знаходився під контролем чиновників податкового округу Іллірік, куди входила не лише територія провінції Мезії, а й Тіра. Важко сказати, коли громадянам Тіри було подароване звільнення від податку, але, виходячи із цього імператорського рескрипту, можна думати, що це сталося ще десь у першій половині II ст., і було лише підтвержене за часів правління Септимія Севера. Звільнення тірасців від податку було важливим заходом, яким в кінцевому результаті повинен був привести до підйому економіки, адже саме лише сільськогосподарське та ремісниче виробництво, як про це свідчать наявні матеріали, не могло відігравати вирішальної ролі у цьому процесі.

Зміст імператорського рескрипту, в якому говориться про звільнення громадян від сплати податку, вже сам по собі свідчить про значний розвиток торгівлі з Римською імперією і про певну її регламентацію римською адміністрацією. Дійсно, при розкопках Тіри та інших пам'яток Нижнього Подністров'я в значній кількості знайдено продукцію, виготовлену в майстернях різних районів античного світу. Проте, якщо прямі торговельні контакти міста з північнопричорноморськими центрами не викликають сумніву і підтверджуються епіграфічними пам'ятками, а також нумізматичними матеріалами, то навряд чи зараз можна говорити, що в Тіру імпортні товари потрапляли безпосередньо з таких центрів, як, наприклад, Самос, Олександрія або Сірія.

Основна маса товарів в Тіру привозилася з Нижньої Мезії, а у розрахунках використовувалася загальноімперська монета, про що, з одного боку, свідчить порівняно рання її поява в Тірі, а з другого, — відсутність тіраських монет у містах західнопонтійського узбережжя. Такий стан дозволяє говорити, що інтенсивність надходження римських провінційних монет до Тіри, поряд з археологічними матеріалами, дає можливість простежити інтенсивність зовнішньоекономічної діяльності міста, а динаміка місцевого карбування характеризується станом внутрішнього ринку. Крім того, знахідки тіраських та римських монет у скарбах в місті та його околицях свідчать на користь того, що останні використовувалися не лише як засіб накопичення, а й знаходилися в обігу на внутрішньому ринку. Динаміка надходження римських монет в Тіру, свідчить, що, починаючи з періоду правління Флавіїв, найбільшого рівня це надходження досягло за часів Коммода та Септимія Севера, а потім почався спад. У місцевому монетному карбуванні простежується така ж тенденція. Причому, якщо до

Статуя римського імператора або намісника провінції. Тіра. II ст.

часів правління Коммода в Тірі переважали монети дрібних номіналів, то за Северів карбувалися в основному тетрасарії.

Отже, саме на межі II—III ст. Тіра переживала економічне піднесення, яке було зумовлене не розширенням власної виробничої бази, а збільшенням обсягів посередницьких операцій. Якщо це зіставити із змістом імператорського рескрипту 201 р. про звільнення громадян Тіри від податку та масовим припливом до міста імпорту саме в другій половині II — III ст., то стане зрозумілим, наскільки добробут тірасців залежав від зовнішньополітичних зв'язків. Значною мірою стану, що склався, сприяли активні дії римської адміністрації, спрямовані не тільки на укріплення Дунайського кордону імперії, а й на підтримку грецьких міст, розташованих за межами території Римської держави. Це призвело до стабілізації воєнно-політичної ситуації в регіоні і створило необхідні умови для збільшення обсягів торговельних операцій, в яких брали участь мешканці Тіри.

У докапіталістичних суспільствах розвиток торгового і лихварського капіталу йшов відносно самостійно і не був безпосередньо пов'язаний з процесом виробництва. Тому в таких суспільствах, до яких, безумовно, належить і Тіра, віддавати гроші на лихву або займатися торговельною діяльністю було значно вигідніше, ніж укладати кошти у розвиток виробництва. Адже за тих умов переслідувалась ідея не збільшення капіталу, а накопичення скарбів, які, як правило, не використовувалися у сфері виробництва. Про те, що це мало місце і в Тірі, свідчать, на жаль досить фрагментарні, епіграфічні пам'ятки, в яких мова йшла про трапезитів, які займалися різними грошовими операціями, про золоті та срібні монети, про їх підробку і перекарбування.

Великою оптовою торгівлею, яка за тих умов давала найбільший прибуток, але вимагала вкладання значних коштів, в античному світі, у переважній більшості, займалися представники соціальної верхівки населення. Дрібніші торговельні операції могли здійснюватися і менш заможними громадянами, але, на відміну від великої оптової торгівлі, діяльність дрібних торговців не заохочувалася громадянською общиною. Тому в сфері цієї діяльності в основному були задіяні або метеки, або розорені чи позбавлені коштів до існування громадяни.

Піднесення у сфері торгівлі неодмінно повинно було призвести до збільшення обсягів міського ремісничого виробництва. Його розвиток у свою чергу стимулювався збільшенням попиту на продукцію з боку варварського населення регіону. Саме цим пояснюється поява виробничих комплексів в міських садибах тірасців, що давало їм можливість не тільки задовольняти свої потреби, а й частково продавати свою продукцію, отримуючи від такої діяльності певні прибутки. Але це все ж не дозво-

ляє говорити про зростання питомої ваги ремесла в економіці та його переважно торговельну спрямованість, адже наявність досить простих виробничих комплексів не свідчить про значну спеціалізацію в цій галузі виробництва, яка є найбільш яскравим показником товарної спрямованості виробництва.

Як і в інших невеликих античних центрах, ремесло Тіри було тісно пов'язане з сільським господарством та появою в садибах тірасців порівняно примітивних майстерень, що було зумовлене сприятливою ситуацією, яка складалася тут внаслідок збільшення обсягів посередницьких операцій з варварським населенням, і зростанням попиту на ремісничу продукцію. Але це не могло призвести до кардинальних змін у характері економіки, основою якої, як і колись, залишався ойкос з його переважно натуральним господарством, спрямованим на задоволення потреб сім'ї мешканця Тіри.

Для з'ясування характеру економічних зв'язків Тіри з негрецьким населенням особливе значення мають наявність або відсутність монет на пам'ятках Нижнього Подністров'я. На правому березі Дністровського лиману їх знайдено дуже мало, і вони сконцентровані у найближчих околицях Тіри. Така сама картина спостерігається і на тих пам'ятках, які були більш-менш систематично розкопані. Наприклад, на поселенні Молога II в шарі виявлено лише одну монету часів правління Антоніна Пія (138—161 рр.), і кілька монет знайдено на поверхні пам'ятки. На території городища біля села Роксолани (Ніконій) теж знайдено всього кілька римських і провінційних монет, а також невеликий скарб, який, однак, свідчить не про розвинутий грошовий обіг, а про використання монет як засобів накопичення. Таким чином, є вагомі підстави вважати, що обмін між античними купцями, які потрапляли в регіон з Тіри, і варварським населенням Північно-Західного Причорномор'я здійснювався переважно на натуральній основі.

Такі торговельні операції, у яких на першому місці стояла споживча, а не мінова вартість, не могли бути рівноцінними і дозволяли одній із сторін мати максимум зиску за рахунок іншої. Відповідно, в результаті такого обміну місцеве населення, яке підтримувало економічні контакти з античними купцями, зазнавало торговельної експлуатації, яка будувалася на різниці споживчої та мінової вартості товарів, що привозилися у Північно-Західне Причорномор'я.

Щодо масштабів цього явища, говорити щось певне важко. проте, виходячи із широкого розповсюдження продукції античного ремісничого виробництва і керамічної тари на пам'ятках Північно-Західного Причорномор'я, можна припустити, що вони були досить значними і приносили відчутні прибутки. Торговельна форма експлуатації, яка будувалася на нееквівалентному

обміні, охоплювала не якусь певну категорію мешканців, а тією чи іншою мірою все населення варварської периферії Північно-Західного Причорномор'я. Враховуючи, що кордони Римської імперії проходили вздовж Дунаю, торговельні операції, які здійснювалися через цей центр, дозволяли включати в економічні зв'язки з античним світом населення не тільки Подністров'я та Дніпро-Дунайського межиріччя, а й більш віддалених територій.

Таким чином, економічне піднесення в Тірі, пік якого припадає на межу II—III ст., було зумовлене не розширенням сільськогосподарських територій, які контролювалися громадянською общиною, або розвитком ремісничого виробництва, а значним зростанням обсягів посередницьких торговельних операцій. Завдяки воєнно-політичній ситуації, яка склалася в регіоні внаслідок політики римської адміністрації, і дислокації в Тірі римського гарнізону, тірасці змогли активно включитися в торговельний обмін з варварською периферією. Саме ці обставини й зумовили зростання добробуту основної маси населення міста у другій половині II — першій половині III ст.

З огляду на відсутність надійних джерел і незначні розміри досліджених у Тірі площ, зараз не можна щось певне сказати про соціальний склад населення. Але характерні особливості економічного розвитку Тіри все ж дозволяють говорити про основні тенденції динаміки соціального складу населення. Звичайно, ні про які кількісні показники на базі наявних даних не може бути й мови, але рівень економічного розвитку дозволяє стверджувати, що основну масу населення Тіри становили громадяни, які володіли в околицях міста земельними ділянками, і вільні, але неповноправні жителі, які за своїм правовим статусом були близькі до метеків.

Кам'яний склеп перших століть н.е. з околиці Тіри.

Склад громадянської общини також не був однорідним. Судячи з епіграфічних пам'яток, соціальну верхівку становили тіраські громадяни, які отримали права римського громадянства. Саме ці особи, тісно пов'язані з римською адміністрацією, вірогідно, брали участь у значній оптовій морській торгівлі і отримували прибутки від таких операцій. Представникам соціальної верхівки, мабуть, належали підкурганні поховальні споруди, відкриті в околицях Тіри. Наявність у житлових садибах ремісничих

виробничих комплексів свідчить, що тірасці, не пов'язані з торгівлею, окрім сільського господарства, займалися і ремісничою діяльністю, що говорить про їхній порівняно невисокий добробут. Очевидно, таких осіб у громадянській общині була переважна більшість.

Спеціальний аналіз просопографічного матеріалу з Тіри свідчить, що зараз, базуючись на ньому, не можна виділити осіб, які належали до різних соціальних прошарків населення. Пояснюється це, з одного боку, характером офіційних епіграфічних документів, де згадувалися в основному міські магістрати та заможні громадяни, а з другого, — незначною кількістю написів, знайдених у Тірі. Але слід звернути увагу на те, що в просопографії відсутні аристокритичні імена, які звичайно використовувалися у вузькому колі сімей, що пишалися знатністю свого походження. У цьому, мабуть, слід бачити певну своєрідність складу громадянської общини Тіри, яка на межі нової ери після гетської навали була відтворена і поповнювалася за рахунок включення в її склад нових громадян.

Вільне, але неповновправне населення, яке мешкало в Тірі, було зайняте у сфері ремесла і дрібної торгівлі. Проте передбачати їх значну питому вагу у складі жителів важко, адже до другої половини II ст. Тіра була невеликим аграрним центром, основна маса мешканців якого була зайнята в сільському господарстві. З другої половини II ст. становище повинно було змінитися, і не тільки громадяни, а також вихідці з варварської периферії, могли тут легше знайти сферу застосування своєї праці.

Про можливість саме такої динаміки розвитку соціального складу населення свідчать аналогії і загальні тенденції соціально-економічного розвитку античного світу. Безумовно, в Тірі жила якась частина соціально залежного населення, але про значну кількість рабів в її складі говорити не доводиться. Класичне рабство вимагало наявності цілої низки умов, без яких розповсюдження в значних масштабах рабської праці було неможливе. А таких економічних умов, як було показано вище, в Тірі не було.

Отже, можна констатувати, що соціальний склад мешканців Тіри в цілому був близьким структурі населення інших античних центрів Північного Причорномор'я і давнього світу в цілому. Проте певна специфіка цього центру, яка простежується переважно в аграрному розвитку, що базувався на дрібній громадянській земельній власності, і збільшення обсягів з другої половини II ст. переважно посередницьких торговельних операцій дозволяє припустити, що тут не могла концентруватися значна маса рабів та інших соціально залежних груп населення, зайнятих у матеріальному виробництві.

Основна маса жителів була представлена членами громадянської общини, у складі якої впевнено виділяється кількісно невелика заможна верхівка й вільне, але неповноправне населення, близьке за своїм положенням метекам та ксенам. До останньої групи, мабуть, належала основна маса вихідців з варварської периферії, наявність яких у Тірі фіксується за даними просопографічного та археологічного матеріалів. Причому економічне піднесення, яке фіксується в Тірі у другій половині II — на межі II—III ст. було досягнуто не завдяки експлуатації рабів або близьких їм за станом груп населення, а внаслідок включення у сферу економічного впливу та торговельної експлуатації варварського населення регіону. Відмічаючи певну специфіку у конкретно-історичному розвитку Тіри, разом з тим слід зазначити, що в соціально-економічній історії цього центру все ж таки простежуються основні закономірності, притаманні більшості районів античного світу.

Після періоду воєнно-політичної стабілізації у Північно-Західному Причорномор'ї та пов'язаного з цим економічного підйому Тіри, на початку III ст. ситуація в регіоні поступово починає змінюватися. 214 р. Тіра зазнала нападу карпів, які в цей час також загрожували деяким іншим західнопонтійським

містам, розташованим на території провінції Нижня Мезія. Під час битви римських військ з карпами в околицях Тіри варварів було розбито, а загроза дунайським провінціям з їхнього боку була ліквідована. З цією подією пов'язана знайдена в Тірі присвята Мітрі на вапняковому вівтарі, встановленому 214 р., і надгробок Лаісфена, сина Мокки, який знайдено в селі Біленьке Білгород-Дністровського району.

Під час нападу карпів на Тіру міські квартали, розташовані поза межами цитаделі, було зруйновано, а населення, мабуть, знайшло притулок у добре укріпленій цитаделі, де дислокувалися підрозділи римського гарнізону. На допомогу гарнізону Тіри був направлений римський флот, моряки якого, поруч з іншими військовими підрозділами, могли брати участь у сухопутній

Схема з позначенням місця битви карпів з римськими військами в околицях Тіри за І.В.Бруяко та О.О.Росохацьким.

житті з карпами. Про екстраординарний характер заходів проти сарпів римського командування, свідчить наявність у Тірі вівтаря, поставленого за обітницею класіарієм, якого тільки у виняткових випадках залучали для участі у бойових діях на узбережжі.

У 30-х роках III ст. посилюється просування задунайських варварів до кордонів Римської імперії. З цього часу починається період так званих «готських» або «скіфських» війн. Проте Тіра не загинула під час бурхливих подій 30—40-х років III ст. Відсутність міського карбування монети після періоду правління римського імператора Севера Олександра (222—235 рр.) пов'язано не з припиненням життя на території Тіри, а із заборонаю з боку римської адміністрації цього карбування у провінційних містах, прийнятого ще за часів правління імператора Максиміана (235—238 рр.). Населення Тіри, як і більшості грецьких центрів Західного Причорномор'я, використовувало у грошовому обігу монети часів правління Септимія та Олександра Северів, на яких робилося надкарбування у вигляді виноградної лози. Попит внутрішнього ринку задовольнявся за рахунок римських монет, які привозили в місто.

У зв'язку із загостренням ситуації на Дунаї і знову ж таки посиленому у середині III ст. тиску варварів на кордони Римської імперії, з Тіри був виведений римський гарнізон. Навряд чи ця подія відбулася раніше початку третьої чверті III ст., адже добре відомо, що в Ольвії римські військовослужбовці знаходилися ще 248 р., а в Тірі тільки після 253 р. на місці будинку вексилляції було збудовано нове приміщення. Разом з римськими солдатами із Тіри могла піти частина населення, як це було, наприклад, у Дакії, коли імператор Авреліан (270—275 рр.) прийняв рішення про евакуацію цієї провінції. Тільки після цього, наприкінці 50 — середини 60-х років III ст., Тіра була захоплена і зруйнована варварами. На користь такого висновку свідчить повідомлення історика Зосима про будівництво в дельті Тіраса (Дністра) кораблів, які були використані готами під час морського походу уздовж Західного узбережжя Чорного моря 269—270 рр.

Ольвія і Нижнє Побужжя. У зв'язку із загрозою з боку ранньокласового державного об'єднання, на чолі якого стояв Бурбеста, життя на території Ольвії припиняється. Відсутність археологічного шару другої половини I ст. до н.е. свідчить про те, що протягом декількох десятиріч місто було практично пустим і життя тут відроджується лише на межі нової ери.

Зараз є переконливі свідчення, які дозволяють говорити, що вже у першій половині I ст. до н.е. в Ольвії спостерігається занепад. Тому якщо гети і захопили місто, їм не було дано суттєвої відсічі, а нечисленні вцілілі після цих подій мешканці залишили його. Але цей хронологічний відрізок не був особливо великий. Як би там не було, зараз можна говорити про

відродження тут життя у більш-менш значних масштабах тільки у першій чверті I ст.

Відродження життя на території Ольвії свідчить, що тут не тільки реконструювалися будівлі, а й було відтворено громадянську общину з характерними для неї органами полісного самоуправління. Мабуть можна погодитися з тим, що Ольвія, як і Істрія, пережила «друге народження», з чим пов'язується згадка в декреті на честь Каллісфена, сина Каллісфена, що дається межею II—III ст., про його предків «котрі заснували наше місто». Поява в епіграфічних пам'ятках назв міських магістратів, відомих у Ольвії раннішого часу переконує в тому, що нове конституювання поліса було просто необхідним. Адже після періоду руйнації та скорочення населення в першу чергу слід було визначити рамки нового громадянського колективу, який відроджував життя на місці колись квітучого міста.

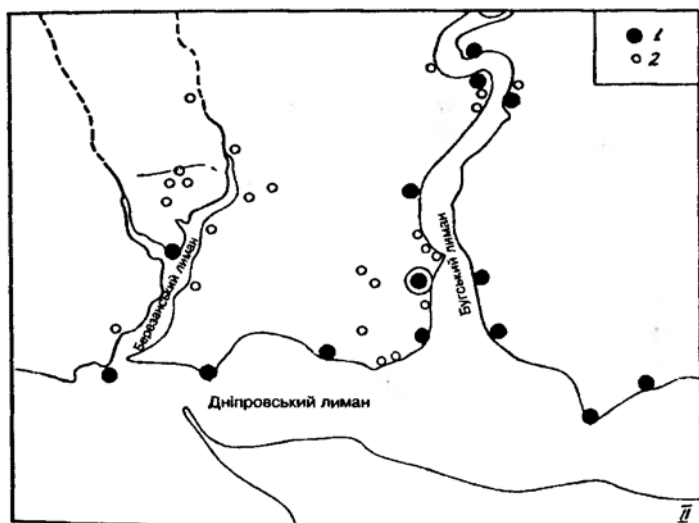
Тільки повноправні члени громадянської общини могли отримати у власність земельні ділянки в околицях міста, які були основою їх економічної самостійності і правоспроможності. Зараз є вагомі підстави говорити, що населення, яке відроджувало життя на місці Ольвії з межі нашої ери, у своїй переважній більшості переселилося сюди з Нижнього Дніпра, де вихідці з території Ольвійської держави досить довго жили у варварському, переважно пізньоскіфському, середовищі. Це не могло не позначитися на етнічному складі ольвіополітів перших століть та їхніх іменах.

На жаль, зараз не можна нічого певного сказати про організацію сільськогосподарської території міста. Можна лише припускати, що земельний фонд в околицях міста був розмежований на рівні ділянки і поділений між повноправними членами відтвореної громадянської общини. Але відсутність у найближчій окрузі Ольвії слідів неукріплених поселень або садіб, а також деякі особливості господарчої діяльності її мешканців, дозволяють стверджувати, що у зв'язку із погіршенням воєнно-політичної ситуації навколо міста землевласники не будували якихось споруд або садіб на своїх ділянках.

Населення, яке обробляло свої ділянки, мешкало в місті, за оборонними стінами якого воно могло сховатися під час воєнної небезпеки з боку варварів. Яскраву картину стану, що склався навколо Ольвії наприкінці I ст., змалював у борисфенідській промові Діон Хрисостом. Як свідчать матеріали археологічного вивчення околиць Ольвії, ситуація навколо міста після відвідин міста Діоном змінилася мало. Тому в приольвійських господарствах, які мали більш-менш значний земельний фонд, не могло бути налагоджено стійке виробництво сільськогосподарської продукції.

Практично одночасно з Ольвією відроджується життя і на

інших городищах Нижнього Побужжя. Вони виникають або на нових місцях, або на місцях ранніших поселень. Але на відміну від елліністичного періоду пам'ятки сільського населення перших сторіч представлені виключно укріпленими городищами. Такі городища розташовувалися на високих, важкодоступних мисах, які височіли над водами лиману. З двох-трьох боків вони

I. Північно-Західне Причорномор'я в перших століттях н.е. за С.Б.Буйських та М.М.Ієвлевим.

1 — територія Ольвійської хори; 2 — ареал розповсюдження черняхівських пам'яток; 3 — пізньоскіфські пам'ятки Нижнього Подніпров'я.

II. Нижнє Побужжя на зламі II-III ст. за С.Б.Буйських.

1 — городища Ольвійської хори; 2 — неукріплені поселення черняхівської культури.

були захищені рельєфом місцевості, а з напільного боку — оборонними спорудами. Спершу це були оборонні стіни з баштами, а пізніше їх було замінено ровами і валами. Незважаючи на те, що городища в Нижньому Побужжі в археологічному відношенні досліджені не однаково, можна говорити, що їх внутрішній простір, обмежений природними перепонами і оборонними стінами, було щільно забудовано сирцево-кам'яними будинками з розвинутим плануванням і розділено вулицями. Причому, вивчення еталонного для Нижнього Побужжя пам'ятника — Козирки, показало, що своїм об'ємно-планувальним рішенням відкриті тут помешкання були близькі до міських будинків, хоча всі вони мали розвинуте домашнє господарство сільського типу.

В історії античних городищ Нижнього Побужжя зараз дослідники виділяють два періоди, межею між якими є так звана ольвійсько-тавроскіфська війна середини II ст., з котрою пов'язуються не тільки сліди руйнувань на приольвійських пам'ятках, а й певний етап в історії самої Ольвії.

Підставою для одностайного висновку дослідників щодо розгрому приольвійських городищ саме в середині II ст. тавро-скіфами слугувало повідомлення, як вважалося Юлія Капітолїна, про те, що імператор Антонін Пій (138—161 рр.) надіслав на допомогу Ольвії війська проти варварів (тавро-скіфів) і, перемігши останніх, змусив їх дати заручників ольвіополітам. Проте зараз є вагомі підстави поставити під сумнів історичну достовірність цього повідомлення. Аналіз «Історії Августів» показав, що це джерело має значну кількість фактичних помилок і навіть прямих фальсифікацій. Тому на підставі тільки цього джерела не можна

реконструювати історію Ольвії II ст. Встановлено також і те, що городища, розташовані на узбережжі Бузького лиману, гинуть не в середині, а у другій чверті II ст. Це й призвело до кризових явищ в економіці Ольвії і зумовило припинення на деякий час карбування місцевої монети.

Таким чином, повідомлення Юлія Капітолїна про напад тавро-скіфів на Ольвію не дає точних хронологічних прив'язок, які можна було б використати для побудови періодизації історії, не тільки самої Ольвії, а й городищ її околиці, і для вста-

Імператор Антонін Пій. Зображення на монеті.

новлення часу появи римського гарнізону в місті. Дані, які є з питання про появу стаціонарного римського гарнізону в Ольвії, свідчать, що цю подію слід відносити до другої половини 60-х — початку 70-х років II ст.

На підставі наявних даних важко визначити характер соціальної організації населення античних городищ Нижнього Побужжя, але, враховуючи, що вони виникли після гетської навали, їх можна інтерпретувати як територіальні (сусідські) общини, до складу яких входило етнічно змішане населення. Знахідка на городищах лапідарних епіграфічних пам'яток, тісні економічні зв'язки з Ольвією, спільність їх матеріальної культури, наявність на городищах римських і ольвійських монет — все це дозволяє стверджувати, що населення Нижнього Побужжя не тільки економічно тяглося до Ольвії, а й входило до складу Ольвійської держави. На жаль, достовірні джерела з питання про юридичний статус населення городищ Нижнього Побужжя поки що відсутні, але виходячи з практики раннішого часу і численних аналогій, можна говорити, що, певно, мешканці територіальних (сусідських) общин ольвіюполітами розглядалися як вільне, але неповноправне населення Ольвійської держави.

Ольвія на межі нашої ери була найбільшим економічним і політичним центром регіону і, мабуть, через місто, і за підтримки громадянської общини ольвіюполітів, йшло нове заселення Нижнього Побужжя, переважно вихідцями з Нижнього Дніпра, а це, у свою чергу, повинно було накласти на мешканців приольвійських городищ певні обов'язки. Скоріш за все, вони повинні були сплачувати громадянській общині Ольвії форос, який складався з певної кількості продукції сільського господарства. Саме така форма залежності сільських общин від центру держави була найбільш характерною для античного світу, як в елліністичний, так і римський періоди. А це, в свою чергу, не дозволяє поки що розглядати Нижнє Побужжя як якийсь виключний феномен. Мабуть, як і раніше, контроль за населенням Ольвійської держави здійснювала колегія стратегів, від імені яких ставилися присвяти, знайдені в різних районах Нижнього Побужжя.

Дослідження питань економічного розвитку будь-якої античної держави за археологічними даними пов'язано з цілою низкою об'єктивних труднощів, що багато в чому пояснюється специфікою джерел і різною методикою їх інтерпретації. Тому для того щоб охарактеризувати рівень економічного розвитку Ольвії, необхідно пам'ятати, що в античному світі громадське виробництво виступало не як галузеве, а переважно як сума господарств (ойкосів), в яких вироблялося все або майже все необхідне.

Виробничо-господарчі комплекси Ольвії I - першої половини III ст., відомі за матеріалами розкопок, представлені залиш-

що одним із головних обов'язків Ольвійської держави в елліністичний період було забезпечення громадян хлібом за твердими цінами. Тому наявність безпосередньо біля оборонних стін міста цих комплексів дозволяє з певною вірогідністю говорити про збереження державою цієї своєї функції.

Слід звернути увагу й на те, що в перші століття ями для зберігання зерна були відкриті також на території міських кварталів, зокрема у Верхньому місті, де, судячи з житлової забудови, мешкала заможна частина ольвіополітів. Це свідчить не тільки про те, що головним заняттям ольвіополітів було сільське господарство, а й що навіть у багатих сім'ях, які в масштабах Ольвії володіли більш-менш значними ділянками землі в околицях міста, зберігали зерно у своїх міських садибах.

Говорячи про наявність зернових ям у межах житлової забудови, слід звернути увагу на одне зауваження Колумелли, який писав, що якщо немає комори, то хліб можна зберігати в ямах, як це роблять у деяких провінціях. Тому можна припустити, що на відміну від елліністичного періоду, коли в околицях Ольвії існувало досить багато сільськогосподарських садиб, у перші століття н.е. на ділянках ольвіополітів були відсутні спеціалізовані будівлі для зберігання та переробки врожаю, що підтверджується і матеріалами археологічних досліджень. Отже, після збору врожаю продукція сільськогосподарського виробництва привозилася до міста і тут, у домашніх господарствах ольвіополітів, велась його первинна переробка і здійснювалось зберігання. Цим, судячи з наявних даних, мешканці Ольвії мало чим відрізнялися від жителів городищ Нижнього Побужжя, в околицях яких, на відміну від раннішого часу, не зафіксовано будь-яких садиб або неукріплених поселень.

Якщо звернутися до археологічних пам'яток Ольвії більш раннього часу, то стане зрозумілим, що безпосередньо на території міста зернові ями викопувалися в архаїчний та класичний періоди. В елліністичний час, наскільки можна судити за матеріалами розкопок Центрального житлового кварталу, зернові ями на території міста відсутні, а у перші століття вони знову стають характерною рисою міської забудови. Навряд чи це можна пояснювати звичайною випадковістю або недостатньою археологічною вивченістю Ольвії. Скоріш навпаки, це може розглядатися як показник розвитку певних тенденцій в економічному житті міста.

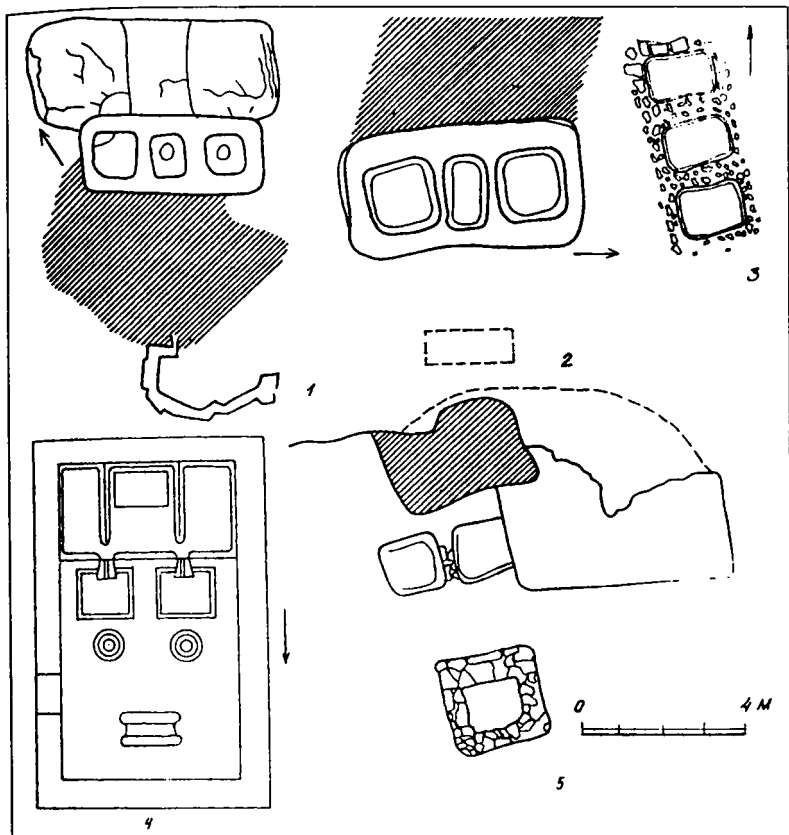
Через наявність зерносховищ у передмісті Ольвії звичайно приходять до висновку про досить значні обсяги товарного виробництва зерна у великих господарствах. Саме цей хліб, на думку деяких дослідників, вивозився за межі Ольвійської держави. Проте значна кількість зернових ям є характерною ознакою всіх сільських поселень Нижнього Побужжя, а на ряді пам'яток зернові ями

складають окремі господарські райони. Такі комплекси ям, які можна інтерпретувати як своєрідні зерносховища, подібні ольвійським, зафіксовано розкопками на прилеглій до городища Золотий Мис території, а також на городищах Стара Богданівка 1 та Петухівка 2. Аналогічне явище відмічено дослідниками не лише у Нижньому Побужжі, але й на пізньоскіфських пам'ятках Нижнього Дніпра та Криму. Причому концентрація зернових ям у межах житлової забудови вже давно розглядається як надійний показник рустифікації античних центрів.

Отже, розглянуте явище не дозволяє говорити про значні масштаби виробництва товарного зерна, як в Ольвії, так і в цілому у Нижньому Побужжі. Тому наявність значної кількості зернових ям в околицях Ольвії і на городищах Нижнього Побужжя свідчить не про товарну спрямованість виробництва зерна на експорт, а про його зберігання до нового врожаю. Звичайно, якась частина хліба, безумовно, вивозилася в інші античні центри. Без цього скільки-небудь розвинена торгівля була б просто неможливою, але для доказу цього не можна використовувати розглянуту категорію археологічних джерел. До того ж, з огляду на останні дослідження, вже так впевнено, як це робилося раніше, не можна стверджувати, що з Північного Причорномор'я у перші століття н.е. йшов значний обсяг хлібного експорту. Що ж стосується Ольвії та її хори, то воєнно-політична ситуація у Північно-Західному Причорномор'ї та порівняно невеликий земельний фонд, який контролювала Ольвійська держава в околицях міста та низки нижньобузьких городищ, також переконують у вірогідності зробленого висновку.

Окрім зернових ям, зафіксованих в околицях міста і його передмістя, в Ольвії в різні роки було розкопано шість виноробень, які концентрувалися на території Верхнього міста. Три виноробні, які відносяться до I—II ст., досліджені у передмісті, а три інші, датовані II—III ст., — на околиці міста. За конструкцією ольвійські виноробні, які мали порівняно невеликі резервуари для сула, були простішими, ніж аналогічні споруди Боспору та Херсонеса, що дозволило дослідникам зробити висновок щодо їх порівняно невеликої продуктивності. Але розміри резервуарів не є показником обсягів виробництва вина. Справа у тому, що резервуари виноробень використовувались лише для збору сула. Після вижимки сік переливався у амфори або інші резервуари, де йшов процес бродіння і подальшого зберігання вина. В Ольвії для цих цілей могла використовуватися цистерна із слідами винного каменю, яку відкрито у підвалі громадського приміщення.

Показово, що тут не було налагодженого масового виробництва амфор, які були необхідні для експорту вина в більш чи менш значних масштабах. Вірогідно, це є вирішальним аргументом на користь висновку про те, що головними споживача-

Плани виноробень Ольвії за В.В.Крапивіною.

1 — виноробня 1960 р.; 2 — виноробня 1952 р.; 3 — виноробня 1959 р.; 4 — виноробня 1873 р. (реконструкція О.М.Карасьова); 5 — виноробня 1908 р.

ми місцевого вина були мешканці самого міста та його найближчої округи. Опосередковано на користь такого висновку свідчать залишки виноробні, розкопані на городищі Стара Богданівка I. Безумовно, ольвійське вино за своєю якістю значно поступалося винам, які привозилися з інших районів античного світу, а це, у свою чергу, дозволяє припускати, що його основна маса використовувалася на місці широкими верствами населення порівняно невисокого достатку.

Говорячи про виробництво вина в Ольвії, слід підкреслити, що на відміну від Херсонеса або Боспору, тут поки не знайдені виноробні комплекси елліністичного періоду. Мабуть, до перших століть виноград тут вирощувався в дуже обмеженій

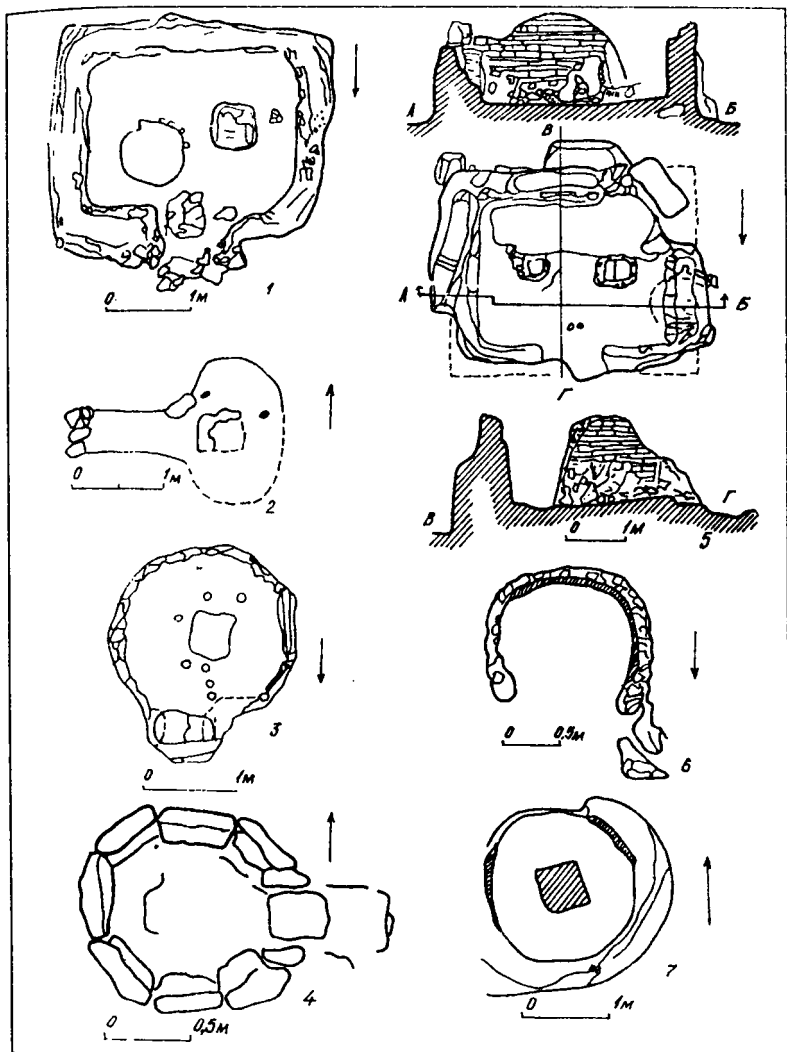
кількості, а потреба у вині задовольнялася за рахунок його ввозу з інших районів античного світу, у тому числі і з Херсонеса. У перші століття н.е. становище змінюється. Уже у I—II ст. в Ольвії налагоджується виробництво власного вина. Це, зокрема, свідчить про обмежені обсяги надходження цього популярного продукту з інших районів античного світу, чим і пояснюється розвиток цієї нової для ольвіополітів галузі виробництва. З іншого боку, поява виноробень дозволяє говорити про певне скорочення саме ольвійського експорту, адже тільки в обмін на продукцію, що вивозилася, в місто могли надходити імпортні товари, насамперед вино, — в таких обсягах, які могли б повністю виключити власне виробництво і забезпечити його відносно невисоку ціну.

У цьому відношенні показово, що на Боспорі тільки з межі IV—III ст. до н.е. виробництво вина набуло важливого промислового характеру. Пов'язано це було із скороченням обсягів вивозу хліба, що зрештою призвело до структурних змін у сільськогосподарському виробництві, де поряд з вирощуванням зерна значно зросла питома вага виноградарства. Саме цим компенсувалися втрати від скорочення хлібного експорту. Щось подібне мало місце і в Ольвії у перших століттях н.е.

Зараз важко певно говорити, кому саме належали виноробні, відкриті в Ольвії. Але їх концентрація в I—II ст. на території передмістя і на околиці міста дозволяє припустити, що власником цих виробничих комплексів могла бути держава. Невеликі обсяги резервуарів, розраховані на одноразову вижимку суслу, дозволяють думати, що тут могла здійснюватися переробка винограду жителями Ольвії, адже відсутність в околицях міста залишків садиб, а, відповідно, і значних за площею землеволодінь, а також незначні обсяги вирощування цієї сільськогосподарської культури на наділах ольвіополітів, робили недоцільним будівництво виноробень в окремих домогосподарствах. Прибуток від експлуатації цих громадських виробничих комплексів не тільки перекривав витрати на утримання виноробень, але міг приносити певні прибутки, які йшли на потреби общини.

До цього часу в Ольвії розкопками розкрито 9 горнів і одне вогнище для обпалу кераміки. На відміну від зерносховищ і виноробень, обпалювальні пристрої розташовувалися як за межами міської забудови I—III ст., так і в межах житлових кварталів. Це дозволяє вважати, що у всякому разі частина керамічної продукції виготовлялася не в спеціалізованих майстернях, а в рамках домашніх господарств. Наявність обпалювальних засобів на ділянці Р-19 свідчить, що кераміка виготовлялася і в будинках заможних громадян.

Є підстави говорити, що, окрім Ольвії, ремісничим виробництвом була зайнята якась частина населення Нижнього По-

Гончарні горни з Ольвії за В.В.Крапивіною.

бужжя, про що свідчать керамічні і металеві шлаки, знайдені під час розкопок у деяких пунктах цього району. Проте крім залишків виноробень на городищі Стара Богданівка і тут не виявлено якихось значних виробничих комплексів, що дозволило б охарактеризувати рівень ремісничого виробництва. Тому до появи нового матеріалу можна говорити, що на городищах

Нижнього Побужжя ремесло в основному носило домашній характер і було тісно пов'язане із сільськогосподарським виробництвом, забезпечуючи всім необхідним мешканців городищ ольвійської округи.

Отже, слід підкреслити, що в Ольвії перших століть н.е. було відсутнє розвинуте багатогалузеве товарне виробництво продукції сільського господарства та ремесла. Виробничу діяльність ольвіополітів було сконцентровано в господарствах (ойкосах), де вироблялося все або майже все необхідне для життя та трудової діяльності. Відсутність слідів будь-якого розвинутого галузевого розподілу праці не дозволяє припускати наявність у місті значного внутрішнього ринку, за допомогою якого міг би здійснюватися обмін результатів трудової діяльності між різними групами населення. За умов, коли в господарствах вироблялося все або майже все необхідне, на внутрішньому ринку продавалися лише надлишки та купувалися ті продукти і продукція, які не могли з тих чи інших причин бути виготовлені силами членів сім'ї. Все це свідчить, що в економіці Ольвії, відродженій після гетської навали, у порівнянні з кінцем IV — першою половиною III ст. до н.е., зросла питома вага натурального господарства, що було наслідком пережитих містом потрясінь. Показово й те, що держава, мабуть, узяла на себе функції забезпечення життєдіяльності своїх громадян, а це було б недоречним за умов значного розвитку внутрішнього ринку або значних обсягах товарного виробництва та спеціалізації в ньому.

Сказане добре ілюструється даними нумізматики. Зараз встановлено, що ольвійське карбування монет було відновлене не раніше середини I ст. Відповідно, лише в цей час в Ольвії виникла потреба в монеті, яка повинна була обслуговувати потреби внутрішнього ринку. Вірогідно, значним поліпшенням економічного положення Ольвії пояснюється випуск срібних монет в останній чверті I ст. Карбування власного срібла та значні емісії міді кінця I — початку II ст. свідчать, що на цей час припадає збільшення обсягів операцій у сфері внутрішньої та зовнішньої торгівлі. Монетне карбування продовжувалося аж до початку правління імператора Адріана, а потім припиняється, і в грошовому обігу продовжували використовуватися монети більш ранніх випусків з надкарбуванням.

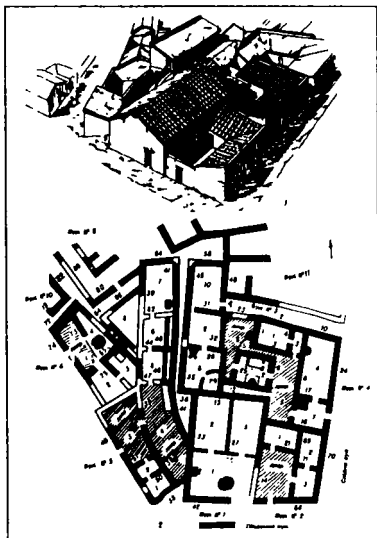
Припинення ольвійського монетного карбування в першу чергу було пов'язане з незадовільними зовнішньополітичними факторами, що призвело до економічних труднощів та пов'язаних з цим змін у монетній справі. Адже добре відомо, що в античному світі саме зовнішні фактори, головним чином, призводили до скорочення не лише виробництва, а й торгівлі, що самим безпосереднім чином відбивалося на грошовому обігу. Наслідком цього було посилення замкненості господарств та

розрив їх з ринком. Лише такий шлях міг забезпечити більшої громадян певне економічне положення при незадовільній кон'юктурі ринку, викликаній загостренням обстановки навколо міста, від чого найбільше страждала основа економіки будь-якого активного центру — сільськогосподарське виробництво.

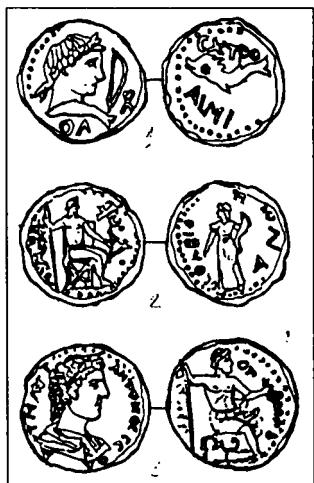
Говорячи про досить розвинутий внутрішній ринок і грошовий обіг Ольвії у другій половині I ст., слід звернути увагу на те, що в Нижньому Побужжі знахідки ольвійських монет поки що поодинокі. Це свідчить, що економічні зв'язки Ольвії з населенням городищ Нижнього Побужжя велися за допомогою натурального обміну. Отже, на відміну від елліністичного часу, стосовно до I — першої половини II ст. не можна робити висновку про створення тут будь-якого розвинутого регіонального ринку, що у свою чергу свідчить про натуральну основу економіки Ольвійської держави в цілому.

Випуск ольвійської міді відновлюється у третій чверті II ст. Якщо це зіставити з тим, що саме до кінця 60-х та початку 70-х рр. II ст. відносяться перші надійні дані про присутність стаціонарного римського гарнізону в Ольвії, то можна говорити про прямий зв'язок відновлення ольвійського карбування із стабілізацією ситуації навколо міста. Слід також підкреслити, що аж до остаточного припинення міського карбування в період правління Севера Олександра місцевий грошовий обіг розвивався досить стабільно.

Але, незважаючи на це, надходження ольвійських монет у Нижнє Побужжя наприкінці II — на початку III ст. майже повністю припиняється. Це свідчить про те, що економічний підйом, який простежується на матеріалах Ольвії, був відносно короткочасним явищем і не привів до широкого розвитку товарних відносин у Нижньому Побужжі, де так само панувало натуральне господарство. Тенденція до підйому товарного виробництва та зростання обсягів грошового обігу в останній чверті II — на початку III ст. зумовлена стабілізацією ситуації навколо

План та реконструкція житлового кварталу поселення Козирка поблизу Ольвії за С.Д.Крижицьким та А.В.Бураковим.

Ольвійські монети часів правління імператора Септимія Севера.

1 — 190—192 pp.; 2 — 196—197 pp.; 3 — 198—201 pp.

міста та дислокацією тут римських військ, не поширилася на все Нижнє Побужжя і, відповідно, не могла кардинально змінити характер економіки всієї держави.

За часів правління Септимія Севера Ольвії, яка знаходилася за межами офіційних кордонів Римської імперії, спеціальним законодавчим актом були даровані права, близькі автономії, у зв'язку із чим громадянська община ольвіополітів підпала під більш жорсткий контроль провінційної адміністрації, ніж це було раніше. Цим слід пояснювати припинення міського карбування в період правління Севера Олександра. Але в даному разі Ольвія не була винятком, а стояла поряд з іншими античними центрами Західного Причорномор'я, які також припинили карбування своїх монет у цей період.

Після припинення карбування потреби грошового обігу в місті перекривалися за рахунок використання монет більш ранніх випусків, а також римських провінційних монет. Мабуть, криза грошового обігу на території імперії та скорочення надходження в Ольвію римських монет, у порівнянні з періодом правління Северів, свідчить про посилення з другої третини III ст. процесу натуралізації господарства Ольвії.

Відмічаючи посилення натуральної основи економіки Ольвії, у порівнянні з кінцем IV — першою половиною III ст. до н.е. все ж не можна говорити про відсутність більш або менш розвинутої зовнішньої торгівлі в цей час. У римський період, виходячи із археологічних знахідок, в Ольвію надходила реміснича продукція із північнопричорноморських, малоазійських, південнопонтійських, італійських центрів, Аттики, Східного Середземномор'я, Сирії, Олександрії Єгипетської та римських провінцій. Не виключаючи того, що Ольвія могла здійснювати безпосередні економічні контакти із зазначеними центрами, все ж таки не можна говорити про якісь постійні та широкомасштабні торговельні зв'язки міста, наприклад, із Східним Середземномор'ям, Північною Африкою, Італією або західними провінціями Римської імперії. Найімовірніше продукція з цих районів потрапляла у місто через південнопонтійські центри та з території дунайських провінцій імперії. На користь такого висновку свідчать знахідки іногородніх монет в Ольвії.

Виходячи з даних нумізматики, головними контрагентами Ольвії були античні центри Причорномор'я, балканських та дунайських провінцій Римської імперії. Цей висновок добре узгоджується з переліком міст, які вшановували наприкінці II ст. ольвіюполіта Теокла, сина Сатира. У кількісному виразі найбільше число знахідок іногородніх монет припадає на час правління імператорів династії Антонінів, що хронологічно збігається з появою у місті стаціонарного римського гарнізону.

Римські денарії були загальноприйнятим засобом платежів в торговельних операціях на зовнішніх ринках того часу. Тому при аналізі динаміки зовнішньої торгівлі заслуговує на особливу увагу час їх надходження до Ольвії. Стосовно до періоду правління Траяна не можна говорити про якесь регулярне надходження римських монет у місто. Збільшення в Ольвії кількості римських монет за часів правління імператора Траяна та Адріана, у порівнянні із попереднім часом, мабуть, можна пов'язати із присутністю тут загону боспорських кавалеристів, плата яким здійснювалася римською адміністрацією.

Від часу Антоніна Пія (138—161 рр.) і аж до першої третини III ст. римська монета починає надходити у місто більш-менш рівномірно і у дедалі більших масштабах, що свідчить про підйом зовнішньоторговельних операцій в цей час. Якщо порівняти динаміку надходження іногородніх та римських монет з ольвійськими емісіями, то стане зрозумілим, що саме на час з третьої чверті II ст. і до правління імператора Севера Олександра припадає пік у зовнішній торгівлі Ольвії.

На відміну від Ольвії, на городищах Нижнього Побужжя поки що знайдено лише десять римських монет, більшість з яких датується часом правління Антоніна Пія. Проте роки правління цього імператора дають лише *terminus post quem* для проникнення римської монети до населення Нижнього Побужжя, адже враховуючи, що 8 з 10 монет були срібними, вони могли потрапити сюди значно пізніше і бути засобом не платежу, а накопичення.

Незначна кількість ольвійських і римських монет, знайдених на античних пам'ятках Нижнього Побужжя, не дозволяє говорити про безпосередню участь жителів цього району в зовнішньоторговельних операціях. Очевидно, імпорту, який надходив сюди, йшов через Ольвію, і певна група ольвіюполітів отримувала суттєвий зиск від торгових операцій з населенням хори, які носили переважно міновий характер.

Аналіз археологічного матеріалу та пам'яток матеріальної культури показав, що в Ольвію та на її периферію з інших районів античного світу надходило вино та маслинова олія в амфорах, червонолаковий посуд, світильники, вироби із скла, тканини тощо. Але зараз, на основі сучасної методики, ще не з'ясовані навіть приблизні обсяги імпорту різної продукції. Це ускладнює

дослідження динаміки зовнішньоторговельних операцій та не дозволяє оперувати навіть дуже приблизними кількісними показниками. Практично не вивчена також структура ольвійського експорту, адже тільки вивіз певної кількості продукції міг забезпечити ввіз сюди імпортних продуктів та виробів.

Враховуючи, що ремісниче виробництво та виноробство в Ольвії були розвинені досить погано, можна погодитися з тими дослідниками, які обмежують безпосередній ольвійський експорт зазначених галузей виробництва Нижнім Побужжям та Нижнім Подніпров'ям. Це у свою чергу дозволяє припустити, що ольвійський експорт у більш віддалені райони, як і в елліністичний період, в основному обмежувався вивозом сільськогосподарської продукції, в обмін на яку, головним чином, і надходили імпортні товари.

Проте значне скорочення сільськогосподарських територій, які контролювалися Ольвією, та відсутність слідів великих господарств товарного спрямування на її хорі, дозволяють говорити, що обсяги вивозу цієї продукції, у порівнянні із елліністичним періодом, значно скоротилися. До того ж, наявність в Ольвії і на городищах Нижнього Побужжя значної кількості зерносковищ та зернових ям говорить на користь того, що значна частина врожаю використовувалася на місці, а не вивозилася за межі Ольвійської держави. Отже, експортуватися могли лише надлишки та продукція, яка надходила від варварського населення, хоча питання про торгівлю Ольвії з варварською периферією поки що практично не розроблене. Можна лише припустити, що в періоди стабілізації зовнішньополітичної ситуації навколо міста, через Ольвію на ринки античного світу вивозилася якась частина продукції, що привозилася сюди місцевим населенням Північного Причорномор'я, у тому числі і Нижнього Подніпров'я. Очевидно, найбільш активно варварське населення було втягнуте у взаємовідносини з античним світом через Ольвію протягом останньої чверті II — першої третини III ст.

Слід звернути увагу й на той виключно важливий факт, що в Нижньому Побужжі був відсутній розвинутий внутрішній ринок і населення приольвійських городищ безпосередньо не брало участі у зовнішньоекономічній діяльності. З іншого боку, городища Нижнього Побужжя, у яких мешканці були у своїй переважній більшості вільними, але неповноправними особами, повинні були сплачувати Ольвійській державі певний форос у вигляді зерна або іншої продукції сільськогосподарського виробництва. Саме це дозволяло ольвійській громадянській общині не тільки забезпечувати хлібом за твердими цінами бідних громадян Ольвії, а й через довірених осіб або купців здійснювати зовнішньоторговельні операції, прибутки від яких, хоча б частково, йшли на покриття державних витрат. Крім цього, ольвійські

Рельєфне зображення процесу виготовлення хліба на гробниці Еврісана в Римі.

купці, в обмін на привізні товари, могли отримати надлишки сільськогосподарської продукції від населення хори, які у подальшому експортувалися.

Звичайно, зараз не можна навіть приблизно говорити щось певне про обсяги сільськогосподарської продукції, яка вивозилася з Ольвії. Проте характер місцевого монетного карбування, яке відображає стан внутрішнього ринку, та динаміка надходжень римських монет до Ольвії свідчить, що збільшення обсягу торговельних операцій припадає на періоди стабілізації воєнно-політичної ситуації навколо міста. Під час варварських навал та зовнішньої загрози обсяги торговельних операцій скорочувалися та посилювалася натуралізація економіки.

Отже, можна стверджувати, що підйоми та кризові явища в економіці Ольвії, як і в більшості античних центрів, головним чином залежали від стану сільського господарства, яке було провідною галуззю матеріального виробництва. Разом з тим, аналіз основних тенденцій економічного розвитку показує, що виробництво у більшості ойкосів на території Ольвійської держави не виходило за межі натурального господарства, головною метою якого була не робота на ринок, а забезпечення повсякденних потреб членів сім'ї. Товарні та грошові відносини мали порівняно значний розвиток тільки в періоди стабілізації воєнно-політичної ситуації у Нижньому Побужжі, хоча за тих умов вони не могли кардинально змінити натуральну основу матеріального виробництва. Природно, все це не могло не відбитися на соціальній структурі населення.

На відміну від раннішого періоду будь-які надійні наративні

або епіграфічні джерела з питання про соціальний склад населення Ольвії відсутні. А дані некрополя не можуть бути використані для вирішення цієї проблеми, адже поки що вони не введені в широкий науковий обіг. Тому зараз можна аналізувати соціальну структуру населення Ольвійської держави тільки виходячи з основних тенденцій розвитку економіки і загальнотеоретичних розробок.

Відтворення в Ольвії після гетської навали громадянської общини, яка базувалася на античній формі власності на землю, дозволяє припустити, що тут експлуатації в основному підлягали ті верстви або групи населення, котрі стояли поза полісною соціально-політичною організацією. Така організація суспільства передбачає тенденцію до широкого використання в матеріальному виробництві рабів класичного типу. Однак, як тепер твердо встановлено, не всюди в античному світі класичне рабство могло стати основою матеріального виробництва, адже розвиток саме цієї форми експлуатації залежав від певних передумов. Тільки за їх наявності класичне рабство могло отримати широкий розвиток та витіснити із сфери матеріального виробництва працю інших категорій населення.

Широкий розвиток рабовласництва класичного типу зумовлювався певним рівнем концентрації землі у володінні власників, регулярним надходженням на ринок дешевих рабів, яких захоплювали під час війни, вирішальною їхньою роллю в матеріальному виробництві і, нарешті, досить високим рівнем розвитку товарного виробництва, що дозволяло отримувати максимальний зиск від експлуатації рабської праці. За конкретно-історичних умов розвитку Нижнього Побужжя не простежується значний рівень концентрації землі, масового притоку в місто дешевих рабів та порівняно високих обсягів товарного виробництва. Все це не дозволяє навіть припускати, що праця рабів класичного типу тут могла грати вирішальну роль у сфері матеріального виробництва, в першу чергу у сільському господарстві. Звичайно, не можна говорити про повну відсутність рабів в Ольвії перших століть. У заможних сім'ях ольвіополітів, яким належали багаті підкурганні поховальні споруди, могла жити якась кількість рабів, яких використовували в домашньому господарстві або виробництві. Але це було, скоріше, винятком, ніж правилом, адже за умов Ольвії економічні передумови широкого поширення рабства класичного типу не простежуються.

Все це дозволяє констатувати, що в Ольвії у сфері матеріального виробництва кількісно переважала праця членів сімей володарів земельних ділянок та вільного, але неповноправного населення досить широкого правового спектру. На жаль, ступінь вивченості соціально-економічної історії Ольвії поки що не дозволяє виділити якісь конкретні групи, але, мабуть, основні

закономірності історичного розвитку античного світу дозволяють говорити про наявність тут класу експлуататорів, які були порівняно великими власниками умов та засобів виробництва, і класу експлуатованих, до яких в першу чергу слід відносити частину вільного, але неповноправного населення, а також якесь кількісно невелике число рабів. Основні тенденції економічного розвитку Ольвії дозволяють стверджувати, що вирішальну роль у матеріальному виробництві тут грав клас дрібних вільних виробників, до якого належали дрібні власники землі, ремісники, роздрібні торгівці тощо.

Поряд з приватновласницькою експлуатацією, яка базувалася на приватному землеволодінні членів громадянської общини, вірогідно, зараз можна в попередньому плані говорити, що Ольвійська держава була верховним власником землі, на якій розташовувались городища в Нижньому Побужжі. У цьому випадку володарем головної умови виробництва виступали не окремі громадяни, а весь громадянський колектив, і в першу чергу його верхівка, яка була асоційованим власником землі відповідно територіальних (сільських) общин, які обробляли землю у Нижньому Побужжі. Якщо це так, то із цього району повинна була надходити рента-податок за користування землею, яка йшла на потреби громадянської общини ольвіополітів. Саме ця рента-податок у формі натуральних поставок певного обсягу сільськогосподарської продукції, була головною статтею прибутку держави і дозволяла не тільки вести в місті будівництво та утримувати римський гарнізон, а й підтримувати тісні економічні зв'язки з іншими центрами античного світу. Внаслідок цього громадянська община ольвіополітів, в особі виборних магистратів, які обиралися головним чином із середовища заможних громадян, виступала як колективний експлуататор населення Нижнього Побужжя, адже розміри ренти-податку, безумовно, перевищували ті затрати, які поверталися у формі обміну трудової діяльності до безпосередніх виробників. Відсутність в околицях Ольвії слідів великого землеволодіння дозволяє стверджувати, що земельна рента-податок була ведучою формою експлуатації у Нижньому Побужжі, а приватна експлуатація, мабуть, грала тут другорядну роль.

Звичайно, обсяги надходження земельної ренти-податку цілком та повністю залежали від воєнно-політичної ситуації у Нижньому Побужжі, адже варварські набіги, які зумовлювали руйнування сільськогосподарських територій, призводили до скорочення натуральних поставок до Ольвії. Не дивно тому, що зростання обсягів торгівлі та міських монетних емісій припадає саме на той час, коли територія Ольвії знаходилася під більш-менш надійним захистом союзників або римських військ.

Проте експлуатація населення городищ Нижнього Побуж-

жа велася не тільки шляхом вилучення земельної ренти-податку. Як свідчать археологічні матеріали, їхнє населення не було безпосередньо включене у зовнішньоекономічну діяльність, а імпортні товари та продукти отримувало з Ольвії. Адже тут, виходячи з археологічних матеріалів, знайдено дуже мало монет. Тому можна стверджувати, що в економічних зв'язках Ольвії з населенням Нижнього Побужжя переважав натуральний обмін, який не міг бути рівноцінним. А це в свою чергу дозволяє говорити, що крім земельної ренти-податку населення цього району експлуатувалося за допомогою нееквівалентного обміну. Стабілізація ситуації у Нижньому Побужжі після вводу до Ольвії римського гарнізону призвела до розширення цієї суто економічної форми експлуатації у другій половині II — першій чверті III ст., що не могло не відбитися на збільшенні обсягів зовнішньої торгівлі.

Отже, підсумовуючи, треба підкреслити, що у I — середині III ст. на території Ольвійської держави були відсутні передумови для значного розвитку рабства класичного типу. З огляду на це, тут, певно, переважала приватна експлуатація вільного, але неповноправного населення широкого правового спектра з боку членів громадянської общини, які отримали земельні ділянки після відродження Ольвійського полісу на початку I ст. Крім того, наявність у Нижньому Побужжі городищ, тісно пов'язаних з Ольвією, дозволяє вважати, що їх мешканці, організовані у територіальні (сусідські) общини, у своїй переважній більшості не були громадянами і експлуатувалися шляхом вилучення земельної ренти-податку за користування землею, а також нееквівалентного обміну. Якщо рента-податок ішла в основному на потреби Ольвійської держави, то сільськогосподарська продукція, яка обмінювалася на імпортні товари, збагачувала порівняно невелику групу ольвійських купців, що займалися такими операціями, і стимулювала розвиток як внутрішньої, так і зовнішньої торгівлі. Проте торговельно-лихварська форма експлуатації не могла стати панівною в умовах докапіталістичного способу виробництва, адже антична економіка в основі своїй залишалася натуральною, а метою виробництва було створення споживчих вартостей. Тому прибуток, який отримувався від таких операцій, не стимулював виробництво, а в основному використовувався у невиробничій сфері. Яскравим показником цього в Ольвії є багаті підкурганні поховальні споруди перших століть.

На жаль, поки не можна сказати щось певне про осіле варварське населення Ольвійської округи аж до виникнення тут перших черняхівських поселень. Тому до спеціального аналізу економічних зв'язків Ольвії з варварською периферією можна припускати, що вони грали в економічному розвитку міста меншу роль, ніж це було, наприклад, у Південно-Західному Криму, де

розквіт економіки Херсонеса у другій половині II — середині III ст. був досягнутий завдяки залученню до сфери економічного впливу населення Таврики.

Виходячи із наявних джерел, зараз можна стверджувати, що основним об'єктом експлуатації з боку Ольвійської держави було населення городищ Нижнього Побужжя, а відсутність безпосередньо в околицях Ольвії аж до межі II—III ст. значного масиву осілого варварського населення зумовило порівняно скромніші темпи економічного розвитку, ніж це було в Херсонесі або на Боспорі. Адже добре відомо, що для античної економіки в цілому був характерний екстенсивний шлях розвитку, при якому її розквіт вирішальним чином залежав від експлуатації або прямого пограбування сусідніх народів і територій, звідки надходили матеріальні ресурси для нормального функціонування античних держав. За таких умов розквіт досягався головним чином завдяки експлуатації у різних формах залежного населення широкого правового спектра, а не тільки рабів класичного типу.

Південно-Західний Крим. Новий період в історії Херсонеса, який називають римським, починається в середині I ст. до н.е., коли громадянська община, звільнившись від боспорської залежності, потрапляє в орбіту політики Римської імперії та вступає в безпосередні контакти з її провінційною адміністрацією.

Фарнак у нагороду за зраду батька з рук Гнея Помпея одержав в управління Боспорське царство. Херсонес, який раніше перебував під протекторатом Мітрідата, також залишився під владою нового правителя Боспору. Але оскільки Фарнак правив недовго і загинув у боротьбі з Асандром, то при його наступникові Херсонес вийшов з-під влади боспорських володарів. У цей час посольство Херсонеса до Риму очолив Г.Юлій Сатир, син Феагена. У результаті цього Г.Юлій Цезар дарував Херсонесу особливий політичний статус і звільнив місто від боспорської залежності. Важливу роль у цьому відіграло й те, що офіційно Асандр не був затверджений царем у Римі. Тому Цезар, плануючи створити в Північному Причорномор'ї протиправителю боспорському правителю, розширив права громадянської общини Херсонеса, яка тепер перейшла під безпосередній контроль римської адміністрації. Ця подія увійшла в

Оборонні споруди Херсонеса.

історію Херсонеса як перша елевтерія («свобода») й була відзначена в місті карбуванням спеціальної серії монет.

Після вбивства Цезаря та порівняно тривалого періоду громадянських війн у Римі елевтерія Херсонеса та його незалежність від Боспору не були підтвержені. Це дало можливість боспорському царю Асандру звернути увагу на Херсонес. Адже після смерті Цезаря його правові акти втратили силу, а новим правителям Рима, які вели між собою запеклу боротьбу за владу, було не до північнопричорноморських справ. Ці обставини створювали сприятливі передумови для повернення Херсонеса під владу Асандра. Брак нравових актів про підтвердження елевтерії, наданої місту Цезарем, дав змогу Асандру, як спадкоємцю Фарнака, домагатися Херсонеса. Полегшувалося це тим, що 42 р. до н.е. Марк Антоній затвердив Асандра на боспорському престолі. Отже, й юридично він міг претендувати на Херсонес.

Про хід боротьби Асандра за Херсонес відомо з 53-го розділу книги візантійського імператора Костянтина Багрянородного (908—959 рр.). «Про управління імперією», присвяченої Херсонесу. В основу цієї розповіді, очевидно, було покладено місцеві, херсонеські хроніки, що використовувалися при написанні цієї праці.

Згідно із змістом розділу, боспорський цар здійснив спробу захопити Херсонес за допомогою свого сина, який взяв плюб з Гікією, дочкою одного з найповажніших громадян Херсонеса — Ламаха. Молоді поселилися у Херсонесі, в будинку батька Гікії. Син Асандра виношував плани захоплення Херсонеса. Тасмно від дружини почали протягом двох років він приводив у їхній дім по кілька воїнів, які в слушний момент мали відкрити ворота міста боспорським військам. Але Гікія випадково побачила солдатів у підвалі свого будинку. Як справжній патріот свого рідного міста, вона закрила виходи з оселі і підпалила її. У вогні загинуло близько 200 боспорських воїнів разом з її чоловіком. Тим самим загрозу незалежності Херсонеса було ліквідовано.

За цей подвиг Гікії було обіцяно, що після смерті її поховать у межах міста. Такої честі лише у виняткових випадках удостоювалися видатні діячі грецьких міст. На честь Гікії також було споруджено дві статуї. Одна з них представляла в бойовому вигляді героїню, яка захищає місто від ворогів. Опис цієї статуї майже повністю збігається із статуарним типом головної богині Херсонеса — Диви, добре відомим за монетами міста. Таким чином, у даному разі свідчення писемних джерел добре узгоджується із зображеннями на монетах.

Нині є підстави припускати, що херсонесько-боспорський конфлікт було врегульовано завдяки втручання Августа, який після битви при Акції (31 р. до н.е.) став повновладним та одноосібним правителем Римської імперії. Права елевтерії було

підтверджено й, мабуть Августом, визначено правову основу подальших відносин між Херсонесом та Боспором. Для Херсонеса це мало таке велике значення, що в місті 25/24 р. до н.е. було введено нове літочислення. Але все ж обсяг прав, виданих місту, включаючи незалежність від Боспору, був меншим, ніж той, який свого часу дарував Цезар. Цей висновок добре узгоджується з тим, що на відміну від Цезаря, Август значно зменшив роздачу привілеїв грецьким містам. Херсонес також не став винятком.

Однак, перебуваючи у варварському оточенні та маючи порівняно обмежені збройні сили, херсонеська громадянська община не могла надійно захистити себе від ворогів. Тому, врегулювавши херсонесько-боспорські взаємовідносини й надавши місту певний політичний статус, Август водночас поклав на боспорських царів обов'язок захищати Херсонес. Не виключено, що між цими двома державами було укладено угоду про оборонний союз, на який спиралася римська адміністрація у своїй північнопричорноморській політиці. Розмежувавши права боспорських царів та громадянської общини Херсонеса, Август домігся такого стану, при якому ці держави могли виступати єдиним фронтом і проводити політику, необхідну імперії. Саме з урахуванням цього слід розглядати низку знайдених у Херсонесі епіграфічних пам'яток, де згадуються боспорські правителі. Це фрагментарний декрет на честь посла цариці Динамії (21/20 — 17/16 рр. до н.е.), послання Полемона I (14/13 — 10/9 рр. до н.е.) Раді та Народу Херсонеса, а також база статуї царя Аспурга (14/15 — 37/38 рр.). Отже, на зламі I ст. до н.е. — I ст. н.е. Херсонес та Боспор, як формально незалежні держави, були у фарватері римської політики.

Але в другій чверті I ст. становище змінилося, у зв'язку з так званою боспорсько-римською війною, на перебігу подій якої ми зупинимося нижче. Тут лише треба зазначити, що у подіях римсько-боспорської війни на боці Риму взяв участь Херсонес, який був союзником імперії. Про це свідчить випуск монет із зображенням богині Перемоги — Ніки. Крім цього, мабуть за участь у боротьбі з Мітрідатом на боці Риму, херсонеська громадянська община отримала від римської адміністрації ще якісь привілеї, про зміст яких можна лише здогадуватися. В усякому разі, під час цієї війни Херсонес зміцнив свої зв'язки з Римом. Він став одним з найнадійніших союзників імперії в регіоні та остаточно був включений у орбіту її політики.

Після розгрому бунтівного Мітрідата все Чорноморське узбережжя, за винятком невеликої частини Колхіди, перейшло під прямий або опосередкований римський контроль. Таким був головний результат цієї війни. Подальші зусилля римської адміністрації спрямовувалися на посилення цього контролю. Після закінчення воєнних дій почала складатися й система цього кон-

тролю. Боспорське царство відтепер контролювалося намісниками провінції Віфінія — Понт, а західна частина регіону, в тому числі й Херсонес, — адміністрацією провінції Мезія. Перемогою Риму в римсько-боспорській війні завершується початковий етап римського проникнення у Північне Причорномор'я.

У третій чверті I ст. воєнно-політичний стан міста ускладнився у зв'язку з проникненням на Кримський півострів сарматських племен. Об'єднавшись із пізніми скіфами, вони почали загрожувати грекам. Херсонес не міг захиститися власними силами і був змушений звернутися по допомогу до намісника римської провінції Мезія. Не виключено, що можливість такого звернення та римської допомоги обумовлювалися в тих правах, які місто отримало після римсько-боспорської війни.

На прохання херсонеситів намісник провінції Мезії Тіберій Плавтій Сільван Еліан вдався до рішучих дій. Як сказано в його епітафії, їх результатом було те, що царя скіфів було відігнано від взятого ним в облогу Херсонеса, що за Борисфеном (р. Дніпро — В.З., Є.Л., Н.С.). Похід легата Мезії в Таврику відбувся між 63 та 66 рр. У ньому взяли участь солдати морської піхоти, яких до театру воєнних дій було перекинута на кораблях Равеннської ескадри римського флоту.

Під час експедиції Т.Плавтія Сільвана римські війська здійснили кілька сухопутних операцій, в ході яких основні сили скіфів та їх союзників сарматів було розбито. Сліди руйнувань середини I ст., археологічно зафіксовані на деяких пізньоскіфських городищах, дозволяють стверджувати, що воєнні дії не обмежилися тільки Південно-Західним Кримом. Десантні операції з римських військових кораблів були здійснені і в Північно-Західному Криму. Причому, саме в цей час на мисі

Фібула у вигляді дельфіна з сарматського поховання в Ногайчинському кургані. Кришталі, золото. I ст. Розкопки А.О.Щепинського.

Ай-Тодор, в семи кілометрах на захід від сучасного м.Ялта, римськими військовими було зведено опорний пункт, який отримав назву Харакс. Його римський гарнізон, який, вірогідно, складався переважно з морських піхотинців з кораблів Равеннської ескадри, взяв під свій контроль порівняно велику територію на Південному березі Криму. Це забезпечило спокійне плавання уздовж берегів Таврики, адже ще свіжою була пам'ять про загибель солдатів з римських військових кораблів, викинутих на берег під час шторму та вбитих таврами, про що сповіщає Тацит в розповіді про римсько-боспорську війну.

Однак, римські війська цього разу залишилися в Криму недовго. Бурхливі події, які почалися у 80-і рр. I ст., дають можливість припускати, що невдовзі вони були виведені з Таврики та мали посилити підрозділи Мезійської армії, військово-вслужбовці якої брали активну участь у згаданих подіях.

Незважаючи на вивід римських військ, Херсонес в останній третині I ст. залишався в руслі римської політики. Про це свідчать монети, викарбувані, очевидно, під час правління імператора Веспасіана (69—79 рр.), на яких було зроблено напис «мир августа». Херсонес у 80-і рр. I ст. відновив карбування золотої монети, що тоді було неможливо без дозволу Риму. У місті стояли статуї легатів Мезії, а після поділу цієї провінції на дві (86 р.). — Нижньої Мезії. Отже, за наявними даними можна говорити не тільки про зв'язки міста з імперією, а, вірогідно, й про регулярну допомогу, яка надавалася Херсонесу римською адміністрацією. Цілком можливо, що після виведення римських військ Рим надавав місту кошти для підтримання боєздатності херсонеських військ.

Історія Херсонеса кінця I — початку II ст. майже невідома. Однак тепер по-новому інтерпретовано один латинський напис, на основі якого зроблено висновок про присутність у місті у 20—30-і роки II ст. солдатів I Італійського легіону та III Галльської когорти римських допоміжних військ. Одночасно тут дислокувалися солдати II Луцензієвої когорти, яка в першій половині 30-х рр. II ст. була виведена з території провінції Нижня Мезія. Тому вона не могла пізніше надсилати своїх солдатів для несення гарнізонної служби в античних центрах Північного Причорномор'я. Зараз важко сказати, у зв'язку з якими подіями в цей час у Херсонесі з'явився військовий загін, але, мабуть, його присутність зумовлювалася посиленням зовнішньої загрози, що й примусило римську адміністрацію в черговий раз надати допомогу союзному місту. Приблизно в цей же час присутність римських солдатів, які складали гарнізон військового посту, фіксується на території Харакса. А це в свою чергу свідчить про цілеспрямовані дії римської адміністрації в Тавриці та намагання уже за часів правління імператора Адріана (117—138 рр.) забезпечити военний контроль над стратегічно важливими пунктами регіону.

Однак незабаром римські солдати з Херсонеса знов були виведені. Про це свідчить зміст почесного декрету 30-х рр. II ст., де згадується загроза варварського вторгнення, внутрішні конфлікти та найманці. Якщо виходити з цих даних, то слід зробити висновок, що римських солдатів у цей час тут вже не було.

Обставини склалися так, що римська адміністрація була не в змозі надати Херсонесу пряму військову допомогу. Тому є підстави припускати, що римський імператор знов доручив правителям Боспору захищати місто. Трохи пізніше, за часів правління боспорського царя Реметалка, херсонеська громадянська община шукала допомоги у боспорських правителів. Одне з посольств, у якому брав участь видатний херсонеський політичний діяч Арістон, син Аттіни, вело переговори з боспорським правителем про можливість направлення до міста військового загону, який разом з херсонеситами мав ліквідувати варварську загрозу.

З напису на честь Арістона, сина Аттіни, відомо, що в першій половині II ст. Херсонес уперто домагався від Риму дарування права елевтерії. Але тільки завдяки сприянню громадян Гераклії Понтійської — метрополії Херсонеса — місто її отримало. Цю подію було відзначено спеціальною серією монет, початок карбування яких дослідники датують часом не раніше 145 р. Виходячи з римської правової практики, дарування права елевтерії сприяло зміцненню зв'язків того чи іншого центру з імперією, але на практиці призводило до повного підпорядкування внутрішньої та зовнішньої політики грецьких міст інтересам Риму. Надання права елевтерії в певному обсязі, як правило, не супроводжувалося прямою римською військовою підтримкою, але воєнно-політична ситуація, що склалася навколо Херсонеса наприкінці 30-х — на початку 40-х рр. II ст., та відсутність реальної допомоги з боку боспорських царів у даному разі дає змогу пов'язувати ці події.

Поки що невідомо, коли саме римський гарнізон знов з'являється в місті. Датування монет, викарбуваних на відзнаку надання елевтерії, донедавна було підставою, щоб стверджувати, що це відбулося близько середини II ст. Але зараз з'явився новий дуже цікавий матеріал з цього питання. Під час розкопок залишків приміщення римського військового святилища на території сучасного м. Балаклави, неподалік від Херсонеса, було знайдено вапняковий постамент статуї з присвятою Геркулесу, що був встановлений римським військовослужбовцем на честь імператора Антоніна Пія (138—161 рр.) та його спадкоємця Марка Аврелія (161—180 рр.). Судячи з того, що першого в написі на вівтарі названо августом, а другого — цезарем, можна стверджувати, що цю пам'ятку було споруджено десь між 146 та 161 рр., коли згадані особи були співправителями. Враховуючи, що вівтар датується відрізком часу в 15 років, слід говорити про те, що

римські війська в Херсонесі та його околицях з'явилися саме в цей час. Таким чином, нумізматичні та епіграфічні джерела дають нам приблизно одну й ту саму дату. Причому, пам'ятки, знайдені під час розкопок у м. Балаклаві, уможливають висновок про те, що дарування права елевтерії громадянській общині та розміщення римських військ в околицях Херсонеса були подіями або хронологічно дуже близькими, або одночасними.

Постамент статуї з латинською присвятою з розкопок у Балаклаві. Середина II ст.

Тривалі розкопки на території Херсонеса показали, що місцем дислокації римського гарнізону в місті була так звана цитадель, розташована в південно-східній частині міста. Силами римських солдатів тут були перебудовані та значно посилені оборонні стіни й башти. Крім цього, римські військовослужбовці здійснили реконструкцію оборонних споруд і в інших місцях Херсонеса.

Під час розкопок цитаделі було відкрито залишки будівель, які можна пов'язувати з перебуванням тут римських солдатів та офіцерів. Це фундаменти будинку преторія, приміщень, що використовувалися як казарми, терм (лазні) — звичного атрибуту римського громадянського та воєнного побуту, будинку, який слугував за резиденцію, імовірно, якійсь римській військовій посадовій особі, можливо трибуну, басейн та круглий вівтар. Епіграфічні пам'ятки, зокрема напис 250 р., свідчать, що на території цитаделі стояв будинок принципії, де розміщувався штаб римських військ та було збудовано школу принципалів — приміщення для унтер-офіцерів. Але, на жаль, поки що будівельні залишки цієї споруди не можна з певністю визначити.

Зараз з'ясовано, що близько середини II ст. у Херсонесі були розміщені солдати V Македонського легіону, який дислокувався на території провінції Нижня Мезія. Після поступового виведення його підрозділів у 166/167—168 рр. з цієї провінції в Дакію охорона Херсонеса здійснювалася солдатами I Італійського легіону та підпорядкованих йому в оперативному відношенні допоміжних військ. Наприкінці II ст., у зв'язку із змінами воєнно-політичної обстановки в Подунав'ї, в Херсонесі з'явилися солдати XI Клавдієва легіону, разом з якими тут несли службу військовослужбовці I Кілікійської когорти, I когорти Бракарів та I Сугамбрської когорти допоміжних військ римської армії.

Наявність римського опорного пункту на території Балаклави, а також на Північній стороні сучасного м. Севастополя, та сторожових башт на Сапун-горі свідчить про досить продуману та досконалу систему захисту, створену римським військовим командуванням навколо Херсонеса в другій половині II — першій половині III ст. на базі будівництва в стратегічно важливих місцях низки постів та невеликих фортець. При спорудженні цих укріплень використовувалися класично римські засоби фортифікаційного мистецтва, хоча в даному конкретному випадку вирішувалося завдання не захисту власних кордонів імперії, а лише території союзної Риму Херсонеської держави, а також стратегічно важливих комунікацій.

Ще один порівняно великий за чисельністю римський гарнізон розміщувався в Хараксі, розташованому за сім кілометрів на захід від сучасного м. Ялта, на мисі Ай-Тодор. Під час археологічних досліджень, розпочатих ще в минулому столітті, тут відкрито могутні оборонні стіни, зведені на місці більш раннього валу, залишки житлових та господарських будівель, терми, а також знайдено чимало матеріалу, який дає досить повне уявлення про життя та побут римських солдатів. Але найцінніші відомості містять знайдені на території Харакса латинські написи.

Судячи з їхнього змісту, можна досить впевнено говорити, що близько 166 р. на мисі Ай-Тодор уже розміщувався римський гарнізон на чолі з центуріоном XI Клавдієвого легіону. Трохи згодом він складався з солдатів I Італійського легіону, а наприкінці II ст. на зміну їм знову прийшли військово-службовці XI Клавдієвого легіону. Крім легіонерів до складу гарнізону Харакса входили солдати однієї з десяти Фракійських допоміжних когорт римської армії. Римські війська, дислоковані на мисі Ай-Тодор, наприкінці II ст. оперативно підпорядковувалися воєнному трибуну, резиденція якого знаходилася в Херсонесі.

Матеріали розвідок, проведених на Південному березі Криму, свідчать, що в II—III ст. римські війська контролювали не тільки саму фортецю Харакс, а й увесь прилеглий до неї район. Географічне положення Ай-Тодорського мису, що займав ко-

Надгробок солдата I Сугамбрської когорти. Херсонес. Кінець II — початок III ст.

мандне положення в радіусі 30—40 км, уможливлювало спостереження не тільки за околицями та морськими комунікаціями, але й за всією Ялтинською угловиною.

Зв'язок між Хараксом та Херсонесом навесні та влітку в основному підтримувався морем, за допомогою римських військових кораблів Мезійської ескадри, основною базою яких був Херсонес. Восени та взимку, коли на Чорному морі стоїть штормова погода, зв'язок здійснювався сухопутним шляхом. Він ішов через Байдарську долину, Шайтан-Мердвень (Чортові сходи) та спускався на Південний берег Криму. Уздовж цієї дороги зафіксовані залишки поселень перших століть, які, певно, виникли під час найактивнішого функціонування цього стратегічно важливого шляху. Поряд з цією дорогою, на території Балаклави, містився римський опорний пункт, який відіграв важливу роль не тільки в обороні сухопутних комунікацій, а й кордонів Херсонеської держави.

Окрім згаданих пунктів, невеликі римські сторожові загони стояли на городищі Алма-Кермен, розташованому в середній течії р.Альми, на західній околиці сучасного с.Завітне Бахчисарайського району, та, вірогідно, на Усть-Альмінському городищі. На загони, дислоковані в цих пунктах, покладалася охорона дальніх підходів до Херсонеса з півночі. Отже, римську воєнну присутність у Тавриці, і в околицях Херсонеса зокрема, її будівництво римських опорних пунктів різного призначення слід розглядати як один з важливих заходів для захисту віддалених підступів до кордонів власне Римської імперії.

Організаційно римські гарнізони Херсонеса, Балаклави та Харакса складали спеціальні військові загони, які називалися вексилляціями. Вони виділялися з підрозділів Мезійської армії, адже саме на адміністрацію цієї провінції ще з середини I ст. покладался контроль за Таврикою. До складу вексилляцій, якими командували центуріони, входили легіонери та солдати римських допоміжних військ. Сторожові пости та невеликі гарнізони очолювали унтер-офіцери в ранзі бенефіціаріїв. Усі римські війська перебували під єдиним командуванням. Командуючому в ранзі військового трибуна одного з римських легіонів були підпорядковані не тільки сухопутні сили, а й військові кораблі, які патрулювали узбережжя Таврики та здійснювали зв'язок з провінцією Нижня Мезія.

Топографія розміщення римських гарнізонів та сторожових постів свідчить, що перед римськими військами стояло завдання охорони не тільки узбережжя й судноплавства від піратських акцій тубільного населення та Херсонеса, а й захист більш-менш значних територій у Південній та Південно-Західній частині сучасного Кримського півострова. Їх північний кордон проходив по р.Альмі, а на сході знаходився десь поблизу сучасної Алушти. Але, природно, що надійно римляни контролювали лише

прибережну смугу. Гірська частина Таврики була заселена тубільним населенням, яке часто вступало в збройні сутички з римськими військами. Про це свідчить одна латинська епітафія II ст. з Херсонеса. Вона розповідає, що під нею лежать два римських лікарі, яких було вбито таврами.

Кількісний склад римських військ, дислокованих в Херсонесі та його околицях, невідомий. Залежно від конкретних обставин, він міг змінюватися. Однак, виходячи з завдань, що стояли перед римським командуванням, зараз можна припустити, що в Тавриці знаходилося близько 2—2,5 тис. римських військовослужбовців або приблизно 10% всієї Мезійської армії Римської імперії. Причому основну їх частину було сконцентровано в Херсонесі, на території сучасної Балаклави та на мисі Ай-Тодор.

Етнічний склад римських солдатів, які входили до складу римських гарнізонів у Тавриці, не був однорідним. Значний відсоток серед рядових та унтер-офіцерської ланки становили особи фракійського походження, приплив яких на військову службу активно почався після військової реформи, проведеної за часів правління імператора Адріана (117—138 рр.). Особливо багато фракійців було у складі Мезійської армії, з підрозділів якої, загалом, формувалися римські вексиліяції Таврики. Серед вищих римських військових посадових осіб спостерігається інша тенденція. Воєнні трибуни, як правило, були вихідцями з сімей досить заможних римських громадян грецького або східного походження. Вони були добре обізнані з місцевими умовами та більш м'яко проводили в середовищі загалом грецького населення Херсонеса необхідну Риму політику.

Разом з військовослужбовцями римського гарнізону в спеціальному районі Херсонеса жили члени їхніх сімей. Тут мешкали не тільки родичі солдатів, а й торговці та ремісники, діяльність яких була пов'язана з римським гарнізоном. Виходячи з наявних даних, поселення громад, пов'язаних з римським гарнізоном, так званої канаби, можна здогадно локалізувати в портовому районі Херсонеса. Воно займало територію, обмежену 16, 18 та 22 куртинами, й з'єднувалося з цитаделлю спеціальною хвірткою, зробленою в 18-й куртині.

Включення Херсонеса у сферу воєнно-політичного впливу Римської імперії та дислокація протягом близько ста років, починаючи з середини II ст., у місті римського гарнізону сприяли певній романізації населення та змінам у багатьох сферах життя грецького населення. Як уже зазначалося, за часів правління імператора Антоніна Пія (138—161 рр.) Херсонес отримав від римської адміністрації права елевтерії. Що ж це за права?

Правовий стан грецьких міст на території Римської імперії регулювався відповідно до юридичної практики, що склалася в ході римської експансії, з урахуванням особливостей історичного

розвитку тогочасного Сходу та Заходу. У західних провінціях переважали міста з італійським правом, а в східних та балкано-дунайських, населених в основному греками, — громадянські общини перегрінського статусу. Тут впроваджувалися такі правові поняття, як «елевтерія» (свобода) та «автономія», зміст яких було визначено греками ще наприкінці V — на початку IV ст. до н.е. Однак у подальшому зміст поняття «елевтерія» суттєво змінився.

Якщо в період існування поліса класичного типу під елевтерією розумілася державна незалежність, то з часів Олександра Македонського воно втрачає будь-який зв'язок з поняттям суверенітету. У римський період ця традиційно грецька правова термінологія наповнювалася новим змістом та використовувалася римською адміністрацією при створенні нової імперської соціально-політичної та адміністративної системи. Тепер під елевтерією малися на увазі лише право самоврядування, певне громадянство та свобода розпоряджатися земельним фондом. Міста, які отримали права елевтерії, могли на свій розсуд змінювати закони, дарувати громадянство й не були, хоча суто формально, підпорядковані адміністрації римської провінції, до складу якої вони входили. Фактично дарування прав елевтерії фіксувало включення на певних умовах тої чи іншої громадянської общини в адміністративну систему Римської імперії.

На відміну від елевтерії права автономії були вузькими. Вони гарантували місту внутрішнє самоврядування. Але життя цієї категорії міст контролювалося провінційною адміністрацією. Надання громадянських прав новим громадянам та зміни тих чи тих законів обов'язково мали погоджуватися з намісником провінції. Але ні та, ні інша категорія міст не звільнялася від сплати податків на користь імперії, обсяг яких визначався та контролювався спеціальними посадовими особами провінційної адміністрації.

Звичайно правовий статус міст, розташованих на території власне імперії, регулювався законом про провінцію, який можна було змінити лише спеціальним імператорським рескриптом. Однак права елевтерії та автономії отримували й громадянські общини, розташовані за межами офіційних римських кордонів, як це мало місце щодо античних центрів Північного Причорномор'я, зокрема Херсонеса. Оскільки на такі міста не поширювалась дія закону про провінцію, їхній юридичний статус визначався спеціальною постановою, зміст якої залежав від конкретних обставин, а для змін його положень необхідна була спеціальна імператорська постанова. Виходячи з наявного матеріалу, можна говорити, що в Північному Причорномор'ї лише Херсонес отримав права елевтерії, а Тіра та Ольвія за часів правління Септимія Севера наприкінці II ст. — автономії.

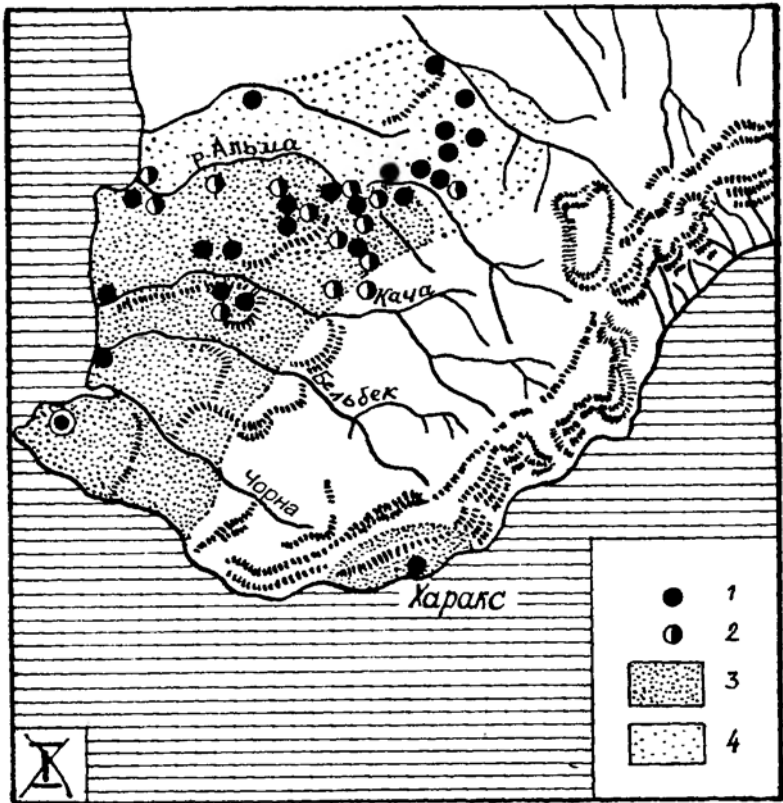
Включення Херсонеса в орбіту римської політики позитивне відбилося й на його економіці. У другій половині II—III ст.

порівняно з I ст. до н.е. — першою половиною II ст., в місті спостерігається економічне піднесення.

Втрата внаслідок скіфської експансії значних територій у Північно-Західному Криму призвела до змін у структурі сільськогосподарського виробництва. Це зумовило, насамперед, скорочення на Гераклеїському півострові обсягів вирощування винограду та збільшення площ висіву зернових культур. На межі н. е. в господарстві помітно зростала питома вага промислів, зокрема соляного та виробництва солоної риби. Їх товарною продукцією можна було частково забезпечити населення, яке кількісно збільшилося, засобами для існування та зменшити дефіцит у зовнішній торгівлі. Але все це не могло кардинально оздоровити економіку. Лише стабілізація зовнішньополітичної обстановки навколо Херсонеса, як головна умова стабільного розвитку античної економіки, відродження сільськогосподарської бази на Гераклеїському півострові в повному обсязі та розширення ринку за рахунок варварського населення Південно-Західної Таврики могли сприяти цьому процесу. Тому розширення з середини II ст. римської військової присутності привело не тільки до збільшення сільськогосподарського виробництва, а й до піднесення місцевого ремесла та посередницької торгівлі. Цікаво, що переважну більшість античної ремісничої продукції, як імпоротної, так і херсонеської, знайдено під час розкопок на південь від р.Альми — в межах тих територій, які контролювалися римськими військами.

Отже, економічне піднесення міста в зазначений час зумовлювалося не інтенсифікацією виробництва, а включенням у сферу господарчого життя Херсонеса ресурсів та населення порівняно великих районів Таврики. Надходження в місто значної кількості продукції сільського господарства, за умови обмежених можливостей виробництва їх у власному сільському господарстві, сприяло розвитку внутрішнього херсонеського ринку та зростанню обсягів випуску товарної продукції місцевого ремесла. Збільшення попиту варварського населення на херсонеську та імпортну ремісничу продукцію було важливим стимулом для значного зростання обсягів не тільки виробництва, а й торговельних операцій. Все це яскраво відбилася на помітному збільшенні обсягів карбування херсонеських монет і надходженні в місто римських денаріїв і підтверджує тісний зв'язок між політичними та економічними чинниками історичного розвитку. Досить чітко він простежується не тільки за епіграфічними та нумізматичними джерелами, а й, так би мовити, на «німому» археологічному матеріалі.

Соціальна структура населення Херсонеса також зазнала певних змін, хоча немає підстав говорити про значну питому вагу праці рабів у матеріальному виробництві. Внаслідок цілої низки

Розповсюдження античного імпорту в Південно-Західній Тавриці у II-III ст. за В.М.Зубарем.

1 — городища; 2 — поселення; 3 — кордони значного розповсюдження; 4 — кордони менш значного розповсюдження.

обставин кількісно тут переважали інші соціально залежні групи населення. Розвиток місцевого ремесла та посередницької торгівлі привів до збільшення у складі населення числа вільновідпущених, які в основному були зайняті в цих галузях господарської діяльності. Незважаючи на те, що в Херсонесі існувала економічно досить могутня соціальна верхівка, представники якої переважно займалися морською торгівлею, в сільському господарстві — головній галузі матеріального виробництва — та ремеслі в основному використовувалася праця дрібних вільних виробників.

Характеризуючи соціальний склад, слід враховувати й зростання мобільності населення у перші століття нової ери. Залу-

Вівтар з присвятою від імені центуріона XI Клавдійового легіону. Балаклава. Кінець II ст.

пунктом імперії в регіоні. Тим часом військово-політичний стан у Тавриці загострювався, що було пов'язано з проникненням сюди нових, значних груп сармато-аланського населення. Унаслідок навали войовничих чужинців припинялося життя на городищах пізніх скіфів та посилювалася загроза античним містам. Це змусило римське військове командування, в союзі з боспорськими правителями, здійснити заходи проти активізації варварів на кордонах Херсонеської держави та в Східному Криму. Без перебільшення можна говорити, що завдяки цим заходам та підтримці, наданій Херсонесу римською адміністрацією, місто зміцнило свої військові сили та успішно протидіяло варварським навалам протягом першої половини III ст.

На початку III ст. кордони Римської імперії та античні центри Північного Причорномор'я (Тіра та Ольвія) зазнали навали варварів, серед яких особливо войовничими були карпи та готи. Херсонес на той час залишився осторонь від головних напрямків їхніх походів. Однак загроза імперії на дунайському її кордоні в 40-і рр. III ст. існувала, що позначилося й на Херсонесі. Близько 244 р., у зв'язку з підготовкою до війни проти варварів, що проводилася імператором Філіппом Арабом (244—249 рр.), з Херсонеса та інших пунктів Таврики було виведено римські гарнізони, основу яких складали військовослужбовці XI Клав-

загроза самому Херсонесу, а й розгром варварами порівняно великого римського воєнного опорного пункту в його околицях, а можливо, й відчутні людські втрати, яких зазнали при цьому римляни, міг бути безпосередньою причиною появи такої високої посадової особи провінційної адміністрації в Тавриці.

Наприкінці II ст., у зв'язку зі смертю імператора Коммода (180—192 рр.) та наявністю кількох претендентів на імператорську владу, в Римській імперії почалися громадянські війни, по закінченні яких до влади прийшов Септимій Север (193—211 рр.). Його адміністрація приділяла багато уваги не тільки укріпленню кордонів дунайських провінцій імперії, а й античним державам Північного Причорномор'я, особливо Херсонесу, який залишався головним опорним

наприкінці 50-х рр. I ст. до н.е. спричинив у Фарнака ілюзії відносно можливостей об'єднати під своєю владою території, які були складовою частиною держави його батька. Але він не поспішав. Коли до нього звернулися прибічники Помпея й запропонували йому приєднатися до коаліції проти Цезаря, Фарнак не дав на це згоди. Остаточне рішення щодо реставрації держави Мітрідата VI він прийняв тільки тоді, коли, на його думку, склалася необхідна ситуація. Перед тим як вступити в боротьбу з римлянами, Фарнак взяв в облогу Фанагорію та деякі інші сусідні з нею міста, що свідчить про певну опозицію до нього в цій частині Боспорського царства. Він силою примусив Фанагорію дати заручників, і після січня 48 р. до н.е. з військом через Колхиду вдерся в Малу Азію. Замість себе на Боспорі він залишив намісником Асандра, який 49/48 р. до н.е. отримав титул архонта. Як сповіщають про це писемні джерела, до цих подій Асандр був етархом — вождем одного з племінних угруповань.

Розпочавши боротьбу з римлянами, Фарнак відносно легко захопив Колхиду і Малу Арменію, деякі міста Каппадокії та Понту. На кінець 48 р. до н.е., здавалося, Фарнак був дуже близький до своєї мети — відродження держави свого батька, тим більше, що Цезар, зайнятий війною в Єгипті, не міг одразу втрутитися в події на Сході. Однак після закінчення Олександрійської війни та відновлення в правах Клеопатри, Цезар форсованим маршем рушив назустріч Фарнаку. Армії супротивників зустрілися біля містечка Зеле. Фарнак спробував укласти з Цезарем мирну угоду. Він навіть пропонував йому у дружини свою дочку, мабуть Динамію. Але Цезар відхилив усі ці пропозиції і у вирішальній битві при Зеле 2 серпня 47 р. до н.е. знищив армію Фарнака,

Боспорські монети Асандра. За П.О.Бурачковим.
1-2 — Асандр архонт; 3-4; — Асандр цар.

після чого той із тисячею вершників утік у Синопу. А звідти переправився на Боспор, де з допомогою своїх прибічників захопив Феодосію та Пантікапей, але восени 47 р. до н.е. його було вбито під час збройного зіткнення із загонами Асандра, який, вірогідно, спирався на населення Азіатської частини царства, де він до того був етнархом.

З цього часу Асандр стає одноосібним правителем Боспору. Проте Цезар не затвердив його на боспорському престолі й доручив своєму другові Мітрідату Пергамському, якому за допомогу в Єгипті надав в управління Боспорське царство, усунути Асандра, котрий без згоди римлян захопив боспорський престол. Але спроба Мітрідата Пергамського здобути владу не була успішною, і він загинув, очевидно, у 46 р. до н.е. Цезар, виїхавши до Риму одразу ж після битви при Зеле, не зміг дієво втрутитися в ці події, і фактично боспорським правителем, без згоди римської адміністрації, лишився Асандр.

Асандр, який не отримав від Цезаря визнання своїх прав на боспорський престол, одружився з Динамією, дочкою Фарнака та онучкою Мітрідата Євпатора, і, таким чином, став законним правителем Боспору. Після цього, на четвертому році свого правління, у 45—44 рр. до н.е., він розпочав карбування золота, на якому вже іменувався не архонтом, як раніше, а царем. Утвердившись на боспорському престолі і юридично ставши нащадком боспорської династії, він почав укріплювати кордони свого царства, одержав низку перемог над піратами і зарекомендував себе як сильний та енергійний правитель. Серед зовнішньополітичних заходів Асандра слід відмітити його невдалу спробу захопити Херсонес.

Близько 21/20 р. до н.е. Асандр передав Динамії управління державою, що, з одного боку, пояснюється похилим віком царя, а з другого, — бажанням Августа і Агриппи поставити Боспор під більш жорсткий римський контроль. Адже Асандр був досить самостійним, а це протирічило римській політиці того часу. Після 17/16 р. до н.е. на Боспорі з'явився якийсь Скрибоній, який називав себе онуком Мітрідата Євпатора і, пославшись на розпорядження Августа, одружився з Динамією. Дізнавшись про це, Агриппа послав проти нього Полемона I, царя прилеглої до Каппадокії частини Понту. Проте до часу його при-

Цариця Динамія. Бронзовий бюст.

буття на Боспор Скрибоній вже був убитий боспорянами, які не визнали його царем. Але й Полемон I зіткнувся із опором певної частини населення царства, і лише втручання Агриппи, прибулого до Синопи з метою надання йому дієвої військової підтримки, змусило боспорян визнати ставленика Риму царем. За розпорядженням Августа і Агриппи Динамія стала дружиною Полемона, що надало його владі законний характер, а також закріпило об'єднання Боспору та Понту в єдине політичне ціле, як це намагався, посилаючи на Боспор Мітрідата Пергамського, зробити ще Цезар.

Протягом 13—12 рр. до н.е. Полемон правив Боспором разом з Динамією, а близько 12 р. до н.е. одружився з Піфодорідою, дочкою Піфодора з Тралл, онукою тріумвіра Марка Антонія, і мав від неї трьох дітей. Під час свого царювання Полемон здійснив ряд військових походів проти Танаїсу, в Колхиду і, нарешті, вирушив у похід проти аспургіан, під час якого, 8 р. до н.е., загинув. Після цього Рим вже прямо не втручався у боспорські справи, хоча боспорські правителі були тісно пов'язані з імперією і знаходилися в орбіті римської політики.

Подальша історія Боспорського царства кінця I ст. до н.е. — I ст. н.е. не може бути переконливо реконструйована на підставі існуючих джерел. Відсутність на боспорських монетах з кінця правління Динамії і аж до Мітрідата VIII імен боспорських правителів, мабуть, захованих під монограмами, а також точно датованих епіграфічних джерел аж до часу правління Аспурга, привело до того, що зараз є кілька концепцій династичної історії Боспору. Однак наявні джерела не дозволяють приєднатися до жодної з них, адже кожна із запропонованих реконструкцій певною мірою базується на припущеннях та логічних побудовах, і, відповідно, може бути піддана позитивній критиці. Отже, поки не будуть отримані нові беззаперечні джерела, які підтвердять або заперечать наявні точки зору, а можливо й дозволять вирішувати проблему зовсім по-іншому, питання про династичну історію Боспору в цей час слід вважати відкритим.

14 р. до влади на Боспорі прийшов Аспург. Але утвердженню Аспурга на боспорському престолі передувала його подорож у

Монети боспорського царя Аспурга. За П.О.Бурачковим.

Рим. Це дозволяє припустити, що напередодні його приходу до влади відбувалася якась боротьба за трон, переможцем якої й вийшов Аспург. З його рескрипту громадянам Горгіппії зрозуміло, що в той час, коли він їздив до імператора, на Боспорі мала місце спроба державного перевороту. під час якої жителі цього центру залишилися вірними новому царю. Якщо врахувати, що в околицях Горгіппії мешкали аспургіани, то не залишається сумніву в тому, що завдяки їхній підтримці він зберіг владу, і після повернення на Боспор дав Горгіппії певні привілеї.

Обстановка на Боспорі під час приходу до влади Аспурга складалася так, що він був змушений шукати підтримки в столиці імперії, адже, вірогідно, не належав до династичної лінії, яка правила на Боспорі раніше. Враховуючи проримську орієнтацію своїх попередників, він змушений був звернутися до римського імператора по допомогу. Причому, ініціатором цієї поїздки був саме Аспург, який розраховував при особистій зустрічі з імператором отримати не тільки підтвердження прав на боспорський престол, що в тих умовах було рівноцінно могутній дипломатичній підтримці, а й, можливо, ще якісь привілеї, про зміст яких поки можна тільки здогадуватися. Але наявність в титулатурі Аспурга титула «друг римлян» дозволяє погодитися з тим, що знаходячись у Римі, він уклав з імперією договір про дружбу, став союзником імперії, а по суті визнав себе васальним імперії царем.

Затвердження Аспурга царем у Римі дозволяє говорити, що у своїй зовнішній політиці він проводив узгоджений з імперією курс. У зв'язку із цим на особливу увагу заслуговує той виключно важливий факт, що він підкорив скіфів і таврів, а це, судячи з наявних даних, трапилося між 14/15 і 23 рр. Аспург, мабуть, здійснив масштабну військову експедицію у західному напрямі і не тільки підкорив зазначені варварські народи, а й став, як і раніше Спартокіди, називатися правителем не лише Боспору, а й Феодосії.

Зараз важко сказати, як далеко на заході знаходилися кордони Боспорської держави за часів правління цього царя, але розкопки, проведені на узбережжі Кутлакської бухти, за три кілометри від села Веселе Судацького району, свідчать, що саме за Аспурга тут, можливо, вже існувала невелика боспорська фортеця. Отже, є підстави стверджувати, що у першій третині I ст. Боспор контролював узбережжя аж до цієї фортеці. Рельєф місцевості дозволяє говорити, що зв'язок з нею підтримувався головним чином морем, а його завдання полягало в охороні морських комунікацій від варварів та піратів.

Наприкінці 20-х — на початку 30-х років I ст. Аспург одружився з Гіпепірією, від шлюбу з якою у них народилися два сини — Мітрідат та Котіс, які стали потім боспорськими царями. Гіпепірія походила з фракійського правлячого дому, що доз-

дій, не мали можливості тоді виявити твердість. Але в 45/46 р., після анексії Фракії, позиції Рима у Причорномор'ї змінилися, а зрада Котіса свідчить про розкол у боспорському правлячому домі. Все це дало змогу Риму активно втрутитися в боспорські справи, а донос Котіса став для цього лише слухним приводом. Саме після закінчення війни кілька римських військових кораблів, що поверталися з Боспору, під час шторму були викинуті на Південний берег Криму, де римських солдатів убили таври, а їхні майно та зброю принесли в жертву таврській богині, святилище якої нещодавно розкопано на перевалі Гурзуфське сідло.

Після подій римсько-боспорської війни до влади на Боспорі за допомогою римської зброї прийшов брат Мітрідата Котіс I. Як бачимо за даними нумізматики, в період його правління римська адміністрація посилила контроль за Боспорським царством. Однак, незважаючи на тимчасове обмеження влади царя і більш жорстку політику Нерона, Боспорське царство все ж залишалось союзним Риму і було самостійним політичним цілим.

Посилення контролю за Боспорським царством з боку Риму, що найбільш яскраво простежується за нумізматичними даними, пояснюється в першу чергу тим, що Котіс I був посаджений на престол римлянами і, звичайно, був змушений проводити суто проримську політику. Причому слід підкреслити, що з часу правління Котіса I до влади на Боспорі прийшло боспорсько-фракійське угруповання, яке, на відміну від Мітрідата VIII (III) та його оточення, спиралося у своїй політиці не на варварське населення царства, а на мешканців боспорських міст, переважно греків, і, звичайно, Рим. Досить показово, що Котіс I намагався підкреслити свою лояльність Риму. Саме з цим пов'язано те, що з часу його правління в титулатурі боспорських царів з'являється посада архієрея — першосвященника імператорського культу.

За часів правління Котіса I на Боспорі в римсько-боспорських відносинах остаточно склалася практика, відповідно до якої новий боспорський цар, що затверджувався Римом, отримував титул «друг цезаря та друг римлян», а також інсигнії, які символізували визнання за боспорським правителем царського титулу. Одночасно із цим, до нащадка боспорського престолу переходило родове ім'я Тіберій Юлій, що засвідчувало права римського громадянства і було показником законного продовження династії боспорських царів, засновником якої був Аспург.

Після смерті Котіса I на боспорському престолі його змінив Рескупорід I (68/69—91/92 рр.), який у першій половині свого правління був повністю залежним від Риму. Рескупорід I був затверджений на боспорському престолі не одразу, а лише після закінчення громадянської війни, коли імператором став Веспасіан, тобто не пізніше 70 року. Про це свідчать написи на постаменті

статуї імператора, яку було вставлено Рескупорідом. На ній Веспасіана було названо «господарем всього Боспору», а сам боспорський цар — «другом цезаря та другом римлян», що свідчить про статус боспорського царя як союзника Риму. Причому, нумізматичний матеріал дозволяє припускати, що Рескупорід I отримав від римлян значно більший обсяг, прав, ніж його батько Котіс. Це було зумовлено тим, що в цей час основні сили імперії були задіяні на дунайському кордоні та в Іудеї. Тому для проведення своєї східної політики римській адміністрації потрібні були союзники, одним з яких і був Боспор.

У першій половині II ст. Боспорське царство продовжувало залишатися в руслі римської політики, про що свідчить напис на постаменті статуї царя Савромата I (93/94—123/124 рр.), встановленої декуріонами Синопи на його честь, де він названий «видатним другом імператора та римського народу». Показово й те, що кожний новий римський імператор, вступаючи на престол, підтверджував права боспорського царя. За часів правління Савромата I, яке хронологічно збігається з правлінням імператорів Домініана, Нерви, Траяна та Адріана, зображення інсигній були на монетах, які карбувалися при останніх трьох. Після смерті Савромата I таким же чином римською адміністрацією були підтвержені права Котіса II (123/124—132/133 рр.) на престол.

Після активної експансіоністської політики Траяна (98—117 рр.) імператор Адріан (117—138 рр.) був змушений перейти до оборони кордонів територіально збільшеної імперії та підходів до них, у зв'язку з чим слід розглядати активізацію васальних Риму боспорських царів проти варварського населення Таврики. Про це свідчать два боспорських написи часів правління Савромата I та Котіса II, де говориться про перемоги над скіфами. Не виключено, що військові дії боспорських царів хронологічно збіглися із активізацією експансії сарматських племен на територію Таврики. З просування якихось сарматських племен із сходу пов'язаний похід Савромата I на Азіатську сторону Боспору, який датується 105 роком. Якщо це так, то можна говорити, що військові дії боспорських царів проти варварів на початку II ст., які загрожували не тільки території Боспору, а й кордонам Римської імперії, проводилися за погодженням із римським військовим командуванням.

У 131/132—132/133 рр. на Боспорі мав місце паралельний випуск монет від імені Котіса II і Реметалка (131/132—153/154 рр.), хоча останній і не був сином Котіса II. Отже, в цей час було порушено порядок наслідування. Пояснюється це тим, що Реметалк та Євпатор були двоюрідними братами бездітного Котіса II. А останній вирішив передати владу молодшому з них. Він ще за життя проголосив Реметалка співправителем, з чим і

було пов'язане їх паралельне карбування. Зараз важко сказати, як конкретно розгорталися події на Боспорі в цей час, але низка даних дозволяє припускати, що передача влади Реметалку пройшла при опорі певних кіл боспорської знаті, на чолі якої, мабуть, стояв Євпатор. Проте, незважаючи на це, імператор Адріан все ж таки затвердив на боспорському престолі Реметалка.

Євпатор не змирився з цим і після смерті імператора Адріана звернувся до Антоніна Пія з проханням затвердити саме його царем Боспору. Але Антонін Пій вирішив справу на користь Реметалка, а Євпатор прийшов до влади лише після його смерті. Причому це сталося незважаючи на те, що у Реметалка, судячи з епіграфічних пам'яток, був законний спадкоємець. Це дозволяє припустити, що за погодженням із римською адміністрацією він зайняв боспорський престол на час до повноліття спадкоємця Реметалка, відомого під іменем Савромата II.

Тіберій Юлій Савромат II прийшов до влади на Боспорі 174/175 рр., а його тривалий період правління був відзначений активною внутрішньою політикою, яку було спрямовано на укріплення кордонів царства та зв'язків з Римською імперією. Судячи з перших випусків його монет із зображенням інсигнії та курульного крісла, Савромат II був затверджений на престол імператором Марком Аврелієм, про що, крім монет, свідчить постамент статуї цього імператора, де останній названий благодійником царя та всього царства.

До часів правління Савромата II відносяться відомості про Боспорську війну, яка відбувалася, вірогідно, між 186 та 193 рр. Під час цієї війни Савромат II та римське військове командування здійснили в Тавриці широкомасштабну воєнну акцію проти варварів, які загрожували античним центрам регіону. В результаті спільних дій під контроль боспорського царя та римської адміністрації було взято значні райони у Південно-Західному та

Імператор Адріан.

Мідний сестерцій царя Котика II. Боспор II ст. н.е.

Східному Криму. Узгодженість дій, а також участь у них римських та боспорських військ, дозволяє говорити, що їх було здійснено в руслі глобальної політики Риму періоду правління імператора Коммода, яку було спрямовано на стабілізацію становища на кордонах імперії після Маркоманнських війн. Причому, якщо на дунайському кордоні імперії було проведено заходи, спрямовані на укріплення лімеса, то в Тавриці боспорський цар, Херсонес та римські війська здійснили наступальні дії, які привели до стабілізації воєнно-політичної ситуації не тільки наприкінці II ст., а й на початку III ст.

Очевидно, саме після цієї війни під юрисдикцію царів Боспору на порівняно довгий час перейшов Східний Крим, про що свідчать написи, знайдені в Судаку та Старому Криму. На підставі цілої низки джерел установлено, що за Савромата II та його безпосередніх наступників східний кордон Боспору проходив десь поблизу Старого Криму. Це хронологічно збігається з певним підйомом, який спостерігається наприкінці II — у першій половині III ст. на пізньоскіфських городищах цього району. Не виключено, що це явище можна пов'язати із поліпшенням воєнної ситуації після перемог Савромата II та приєднанням до Боспору саме цієї частини Таврики.

Включення цього району до складу Боспорської держави носило суто номінальний характер. Аналіз топографії пам'яток на сільській території Європейського Боспору показав, що основна маса поселень кінця II — початку III ст. містилася на схід від Узунларського валу та в районі Феодосії. А це, в свою чергу, дозволяє припустити, що операції боспорських військ проти варварів проводилися за межами власне боспорської території. Їх було здійснено, щоб запобігти варварським набігам на сільськогосподарську територію держави. Наявність написів із згадкою боспорських царів у Судаку та Старому Криму дозволяє не лише говорити про перенесення кордону на захід, а й припускати розміщення боспорських гарнізонів у зазначених пунктах з метою контролю за територіями, які відійшли до боспорських правителів у Східному Криму.

Говорячи про розширення територій, які контролювалися Боспорським царством у західному напрямку, слід звернути увагу на присвяту часів правління Савромата II, яку було знайдено в селі Фрунзенське (колишній Партеніт). На місці знахідки напису були виявлені сліди поселення перших століть та три іудейських надгробки II—III ст. Напис часів правління Савромата II, і особливо іудейські надгробки, які в цей час були характерні для території Боспору, дозволяють припустити, що боспорські правителі контролювали узбережжя Південного Криму, а на території сучасного с.Фрунзенське вихідцями з Боспору було, вірогідно, засноване поселення. Не виключено, що цей

район був взятий під контроль боспорською адміністрацією в зв'язку з заходами, спрямованими на боротьбу з пірагами в Чорному морі, про що сповіщає один боспорський напис.

Після смерті Савромата II боспорський престол зайняв його син Тіберій Юлій Рескупорід (211/212—228/229 рр.), який у спадок від батька одержав не лише Боспорське царство, а й землі у Східному Криму. В одному з боспорських написів його названо царем всього Боспору та прилеглих племен, а у другому — і тавро-скіфів. Це дозволяє стверджувати, що за часів правління цього царя Боспор існував у кордонах, які склалися ще за Савромата II, і являв собою значну силу в Північному Причорномор'ї. За час свого правління Рескупорід здійснив низку успішних війн проти сусідніх варварів, про що свідчить зображення трофея та полоненого на боспорських монетах 218 р.

Як і батько, Рескупорід підтримував тісні зв'язки з провінцією Віфінія-Понт та сприяв розвиткові торгівлі з цим районом Римської імперії. Мабуть, це пояснює те, що через своїх послів міста Амастрія та Пруса в 221-223 рр. встановили на честь Рескупоріда II статуї. Але економічне положення держави за часів правління цього царя стало погіршуватися, про що свідчать збільшення обсягів карбування монет та зменшення вмісту золота в них, хоча якихось катастрофічних наслідків поки ще не спостерігалося.

Виходячи з нумізматичних даних, ще за життя Рескупоріда II його нащадком став син Котіс III (227/228—233/234 рр.), який разом з батьком правив два роки. Зараз важко сказати, з чим це було пов'язано. Проте вся наступна династична історія Боспору свідчить, що інститут співправителів стає звичайною практикою. Вірогідно, це пояснюється наявністю в цей період кількох претендентів на боспорський трон і для того, щоб не дестабілізувати ситуацію, ще за життя правлячого царя призначався його наступник. Монети співправителів карбувалися на одному монетному дворі, що передбачає добровільний поділ влади між ними. Причому не виключено, що старший співправитель знаходився у Пантікапеї, а молодший — в Азіатській частині Боспору. Разом з тим не викликає сумніву, що такий стан свідчить про ослаблення у першій половині III ст. царської влади, чим і було викликане таке явище, як співправительство.

У подальшому співправителем Котіса III став Савромат III (229/230—231/232 рр.), Рескупорід III (233/234—234/235 рр.) — Інінфімей (234/235—238/239 рр.), а у Рескупоріда IV (242/243—276/277 рр.) було аж три співправителі, які послідовно змінювали один одного. Таким чином, Рескупорід IV царював разом з Фарсанзом (253/254—254/255 рр.), Савроматом IV (275/276 р.) та Тейраном (275/276—278/279 рр.). Причому слід підкреслити, що наявні джерела не завжди дозволяють простежити родинні

Монети боспорського царя Інімфімея. За П.О.Бурачковим.

Статуя місцевого правителя з Горгіппії (Анапа), друга пол. II ст. Мармур.

зв'язки боспорських царів із своїми попередниками. Так, якщо Рескупорід IV походив від предків-царів, про що сказано у двох написах, то родинні стосунки та походження Савромата III, Рескупоріда III та Інімфімея поки що не з'ясовані. Проте наявність у титулатурі Рескупоріда III та Інімфімея родового імені Тіберій Юлій, звичайного для боспорських царів більш раннього періоду, дозволяє припускати, що вони були представниками правлячої династії, хоча й не обов'язково прямими спадкоємцями. Могло бути, що після смерті Котиса III (233/234 р.) і аж до початку правління Рескупоріда III (242/243 р.) з невідомих поки що причин практика переходу царської влади від батька до сина була порушена, й протягом дев'яти років боспорський престол займали представники, мабуть, побічних гілок правлячої династії. На користь цього свідчить ім'я царя Інімфімея, незвичайне для представника боспорського правлячого дому.

Незважаючи на дуже обмежену джерельну базу, все ж таки можна говорити, що у першій половині III ст. майже всі царі, які знаходилися на боспорському престолі, проводили проримську політику. Про це свідчить не тільки родове ім'я Тіберіїв Юліїв, але й те, що Котис III, Рескупорід III, Інімфімей та Рескупорід IV в епіграфічних пам'ятках називалися «другом цезаря та другом римлян» і карбували зображення правлячих імператорів на реверсах своїх монет. У цьому відношенні показово, що аж до 249 р. боспорські правителі не були ворожі імперії. Саме цим часом датується встановлення статуї римського вершника Аврелія Родона, сина Лолея, який був відомий Августам і виконував на Боспорі обов'язки на-

місника царської резиденції, а також був хліархом. Поза всяким сумнівом, Аврелій Родон був значним боспорським чиновником, який входив до найближчого оточення царя. А це свідчить, що Рескупорід IV був лояльно налаштований по відношенню до імперії. В іншому випадку навряд чи його статусу було б встановлено 250 р. благочесним Юлієм Телесіном «з храмоблюстительної Гераклеї на Понті». Вірогідно, римська адміністрація надавала Боспору певну допомогу фахівцями, про що можна говорити на підставі згадки в написі з Танаїса часу правління Інінфімея архітектора Аврелія Антоніна, який відновив міські ворота.

Результати археологічних досліджень свідчать, що в 30-х рр. III ст. в південно-східні межі Боспорського царства вдерлися воєроги. Так, при розкопках Горгіппії простежено шар пожеж та руйнувань. На основі комплексного аналізу джерел дослідники дійшли висновку, що загибель цього античного центру треба відносити до часу після 239 р. Характер будівельних залишків, які можуть бути пов'язані з часом після цих подій, свідчить, що після розгрому життя на місці Горгіппії відродилось у більш пізній час, але в порівняно менших масштабах. Із вторгненням варварів, у результаті якого загинула Горгіппія, пов'язується нова хвиля скарбів, найлізніші монети з яких датуються 30-ми рр. III ст. Однак цікаво, що в цей час було зруйновано не всі античні центри Азіатського Боспору. Наприклад, при розкопках невеличкого містечка Кепи слідів пожеж та руйнувань, які можна було б пов'язати з подіями 30-х рр. III ст., не зафіксовано. Міста та поселення Європейського Боспору також аж до початку 70-х рр. III ст. існували без будь-яких серйозних потрясінь. Таким чином, зараз можна стверджувати, що в 30-х рр. III ст. лише Горгіппію було зруйновано варварами. Інші райони Боспорської держави, в тому числі й Танаїс, в цей час не постраждали.

Раніше вважалося, що розгром Горгіппії та зміни ситуації на південно-східних кордонах Боспору слід пояснювати встановленням гегемонії аланів у степах Приазов'я та на Північному Кавказі. Однак цілком вірогідним може бути й інший шлях вирішення цього питання. З повідомлення Йордана відомо, що у 30—40-і рр. III ст. готи, які просувалися з півночі Європи, розділилися на західних та східних, які й прийшли в район Меотиди. Причому, локалізуючи готів у цей час, Йордан пише, що третє місце їх розселення було на Понтійському морі, з другого боку Скіфії.

Виходячи з цього писемного джерела, можна говорити, що готи оселилися не лише на північному березі Меотиди, а й десь на південно-східних землях Боспору, прилеглих до Чорного моря. Тому не виключено, що Горгіппію першою серед боспорських міст та поселень було зруйновано під час навали коаліції вар-

варвських народів, на чолі яких стояло одне з германських племен, що прийшли з півночі. Опосередковано про це, зокрема, свідчить монетний скарб, знайдений 1987 р. під час розкопок Горгіппії, до складу якого входили не тільки боспорські монети, але й монети Херсонеса та Тіри. Скоріш за все, його міг заховати на території зруйнованого міста один з варварів, що прийшов сюди з північного заходу.

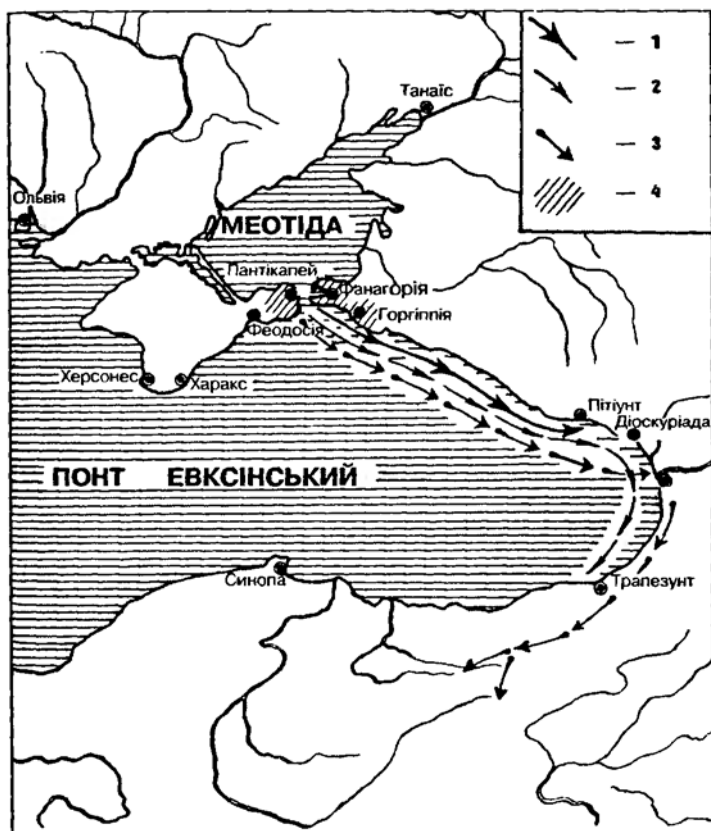
У цьому відношенні дуже показові знахідки варвських імітацій римських денаріїв, найраніші екземпляри яких датуються першою половиною — серединою III ст. Зараз встановлено, що ці монети належали не місцевому населенню, а племенам, що прийшли на Боспор з північного заходу, бо їх основний ареал збігається з територією розповсюдження черняхівської культури. Окрім районів, зайнятих носіями черняхівської культури, варвські імітації римських монет знайдені на порівняно обмеженій території Азіатської частини Боспору, в Пантікапеї, Тірітаці, на Північному Кавказі та Танаїсі. При цьому необхідно підкреслити, що досить багато таких монет знайдено саме в районі Горгіппії, де вони, судячи із знахідок разом з боспорськими монетами в скарбах, знаходилися в грошовому обігу поряд з останніми.

Наведені факти з певною мірою ризику дозволяють зазначити, що в другій половині 30-х рр. III ст. частина готів досягла Кубані й розгромила Горгіппію. Причому, концентрація в цьому районі варвських імітацій римських денаріїв свідчить, що чужинці не тільки зруйнували це квітуче місто, а й осіли тут на порівняно довгий час. Опосередковано на користь такого висновку свідчать і скарби з монетами пізнішого часу, знайдені на території Горгіппії. Цілком можливо, що варвари оселилися на території Раєвського городища, де знайдені дві срібні монети — варвські імітації, але внаслідок поганої збереженості верхніх культурних шарів цього городища це можна поки що тільки припускати. Грецьке населення під час цієї навали, вірогідно, було частково знищено, а також переселилося в Пантікапей та район Феодосії, про що можна говорити на підставі результатів аналізу просопографічного матеріалу, який було проведено останнім часом.

У зв'язку із сказаним особливо цікавою є розповідь грецького історика V ст. Зосима про перший похід готів взовж східного узбережжя Чорного моря 255(256) р. Зосим пише, що варвари взяли у боспорців кораблі та попрямували до Пітіунту. Пограбувавши його, вони повернулися назад. Зосим не вказує, звідки було розпочато цей похід. Однак зовсім не виключено, що в ньому найімовірніше взяли участь готи та інші варвари, які жили на Азіатській стороні Боспору. Напрямок цього походу, як і наступного, 257 р., показує, що варвари, котрі брали в ньому участь,

були добре обізнані з розмірами тієї здобичі, яку можна було захопити в таких містах, як Пітіунт, Фазис або Трапезунт. А це, в свою чергу, може бути ще одним опосередкованим аргументом на користь того, що під час зазначених походів провідну роль грали саме варвари, які в 30-х рр. III ст. розгромили Горгіппію і оселилися в південно-східних межах Боспорського царства.

Отож, на підставі наявних джерел можна стверджувати, що аж до середини III ст. Боспор залишався в орбіті політики Римської імперії, а його царі проводили в цілому проримську політику. Лише в середині III ст., коли цар Рескупорід IV передав владу

Походи варварів у Північно-Східному Причорномор'ї за В.П.Будановою.

1 — похід 255 (255) рр.; 2 — похід 257 р.; 3 — похід 275 р.;

4 — район концентрації варварів перед походом.

над частиною царства Фарсанзу, внаслідок варварських походів з території Боспору дружні стосунки царства з Римом, які склалися у попередній період, були порушені. Це, у кінцевому результаті, й призвело до зміни політики римської адміністрації по відношенню до Боспорської держави.

Як уже зазначалося, з середини I ст. до н.е. починається новий етап в історії Боспорського царства. Для нього характерним є зменшення загальної кількості поселень на сільсько-господарських територіях царства у Східному Криму. З 276 відомих пам'яток до перших століть н.е. відноситься лише 76. Причому, виходячи з їхньої топографії, вони концентрувалися в трьох головних районах: на схід від Узунларського валу, на м.Казантип, який із сторони Керченського півострова був захищений валом та ровом, а також на схід та північ від Феодосії.

Для Європейського Боспору з середини I ст. до н.е. найбільш характерними стають поселенські структури, представлені пам'ятками двох типів. Це окремо розташовані башти або форти, сконцентровані у безпосередній близькості від Узунларського валу, та добре укріплені поселення з компактною внутрішньою забудовою декількох видів.

Страбон повідомляє, що боспорський цар Асандр укріпив європейські кордони своєї держави оборонною стіною з баштами. Результати розвідок та розкопок, проведених на Узунларському валі, зараз дозволяють говорити, що це довготривале оборонне спорудження, побудоване значно раніше, а у другій половині I ст. до н.е. було підсилене системою башт.

Окрім системи башт або фортів, поряд з валом, і особливо у Кримському Приазов'ї, у середині I ст. до н.е. існували укріплені поселення з компактною забудовою. Як правило, такі поселення були добре укріплені, а деякі мали цитаделі. Вони виникають на Боспорі ще наприкінці III ст. до н.е., але остаточно формуються на зламі I ст. до н.е. — I ст. н.е. Незважаючи на те, що деякі башти і поселення під час бурхливої боспорської історії періодично руйнувалися і гинули, у своїй основі ця система укріплень проіснувала на території Європейського Боспору аж до середини третьої чверті III ст. Не без підстав ці городища можна розглядати як місця проживання військових поселенців, де боспорськими правителями було покладено обов'язок охорони кордонів держави.

Концентрацію укріплень дослідниками зафіксовано в околицях Німфея. Роль укріпленого пункту тут відіграло поселення Чурубашський маяк, яке із заходу прикривало головні сільськогосподарські території. З порубіжжя і в перших століттях н.е. життя відроджується на поселеннях Героївка, Тобечик I, Чурубашське, а також освоюються території на південний захід від Чурубашського озера. Проте, мабуть, не можна безумовно погодитися з тим, що цей район був хорою саме Німфея.

Політичний розвиток Боспору, а також система військових поселень, заснованих боспорськими правителями у Східному Криму, не дозволяє розглядати укріплений район поблизу Чурубашського озера як земельні володіння, що належали громадянській общині Німфея. Скоріш навпаки, характер поселенських структур, зафіксованих у цьому районі хори, з більшою впевненістю дозволяє говорити про те, що тут, як і в Кримському Приазов'ї, була розселена якась група військових поселенців, і, відповідно, ці землі знаходилися під юрисдикцією боспорського царя. Центром цього району, можливо, було поселення Чурубашський маяк.

Військові поселенці, яких набирали із середовища еллінізованого варварського населення, не мали громадянського статусу. Вони, як і в інших районах античного світу, отримували від царя у своє володіння невеликі ділянки землі і, виходячи з археологічних даних, займалися, крім сільськогосподарської, промисловою та ремісничою діяльністю. Розміри ділянок, які археологічно зафіксовані у Кримському Приазов'ї, зараз дозволяють досить впевнено говорити, що вони були невеликими і, відповідно, військових поселенців на території Європейського Боспору слід розглядати як дрібних утримувачів царської землі. Звичайно, розміри ділянок військових поселенців, площа яких в середньому становила близько 3 га, не дозволяють припускати, що їх обробляли якісь соціально залежні верстви населення або раби. Вони, безумовно, використовувалися для посівів в основному зернових й оброблялися самими військовими поселенцями та членами їхніх сімей. При цьому, матеріали археологічних досліджень свідчать про невисокий та приблизно рівний соціальний статус основної маси населення таких поселень.

Отож, можна стверджувати, що однією з головних категорій населення на території Європейського Боспору були воєнні поселенці, які, крім суто військових функцій, займалися господарською діяльністю. Про це, зокрема, свідчить надзвичайно розвинута житлово-господарська функція будинків, відкритих на поселеннях цього типу. Населення Європейського Боспору, котре проживало на зазначених поселеннях, які розташовувались на царській землі, не тільки повністю залежало від правлячої верхівки боспорської держави, а й було його військовою опорою на західних кордонах. Саме це населення, розселене на схід від Узунларського валу, повинно було захищати найбільш густозаселену та економічно розвинуту частину царства.

Таким чином, зараз можна говорити, що у другій половині I ст. до н.е. на західному кордоні Боспорського царства почала формуватися досить складна система сторожових башт та прикордонних укріплених поселень, основну масу населення яких становили військові поселенці — еллінізовані вихідці із середо-

вища варварського оточення, посаджені на землю боспорськими царями.

Поки що важко впевнено говорити про те, коли почалося створення тут системи укріплених пунктів, адже археологічний матеріал, на жаль, не дозволяє зробити точних хронологічних прив'язок, а письмові та епіграфічні джерела з цього питання відсутні. Проте той виключно важливий факт, що вже в I ст. до н.е. на Боспорі фіксуються поселення та городища всіх тих типів, які існували на сільській території і в наступні століття, мабуть, свідчить, що воєнно-господарські поселення (катойкії), де жили військові поселенці (катойки), почали створюватися ще за часів правління на Боспорі Мітрідата VI Євпатора. Про вірогідність такого висновку побічно свідчать елементи аналогічної системи городищ та укріплених пунктів, археологічно простежених на території Азіатського Боспору мітрідатівського часу. За деякими даними можна стверджувати, що будівництво фортець-катойкій Мітрідатом VI Євпатором особливо активно почалося після його відходу від філоеллінської політики у 80 рр. до н.е.

Виходячи із повідомлення Страбона про те, що на території Європейського Боспору цар Асандр побудував стіну, укріплену баштами, можна говорити, що створення системи захисту кордону держави із заходу, в яку був включений і Узунларський вал, завершилося в період правління саме цього царя, між 50/49 та 22/21 рр. до н.е. Потім ця система укріплювалася і доповнювалася новими опорними пунктами. Наприклад, у першій половині — середині I ст., мабуть за часів правління боспорського царя Аспурга (14/15—37/38 рр.), була збудована добре укріплена фортеця Ілурат.

Раніше вважалося, що крім розглянутих поселенських структур, на археологічному матеріалі можна виділити, як тип, укріплені садиби, біля яких у деяких випадках були поселення. До них відносилися будівельні залишки, досліджені біля сіл Нове-Відрадне, Лібкнехтівка, Михайлівка, Темір-гора, Жовтневе та ін. Типологічно ці пам'ятки відносилися до типу укріплених будинків баштового типу, а розкопана на Чокракському мису будівля розглядалася як укріплена садиба, яка була центром великого землеволодіння.

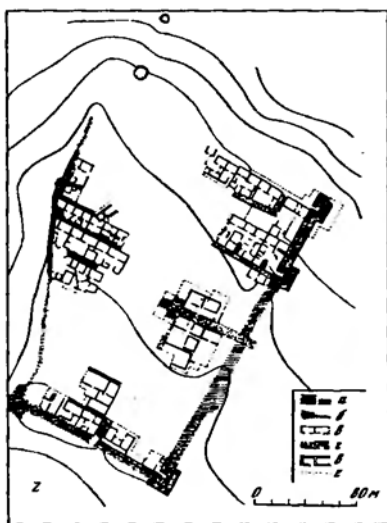
Говорячи про цей тип пам'яток, слід звернути увагу на те, що чотири з них (біля сіл Нове-Відрадне, Лібкнехтівка, Михайлівка та Чокракський мис), а можливо і деякі інші, розташовані не в околицях боспорських міст, а в безпосередній близькості від Узунларського валу. Наприклад, будівля, розкопана у с. Ново-Відрадне, знаходилася всього за 1,5 км від північного закінчення валу. Для всіх цих пам'яток характерні порівняно невелика площа (відповідно 800, 850, 1300, 400 кв. м), наявність досить могутніх укріплень, у сполученні з яскраво вираженими господарськими

функціями, які свідчать про те, що їх мешканці займалися сільським господарством. Причому підкреслювалося, що наявність укріплень на сільських садибах пояснюється міркуваннями безпеки на випадок заколоту рабів.

Але з таким висновком погодитися важко. По-перше, зараз уже не можна стверджувати, як це робилося раніше, що в пізньоелліністичний час у сільськогосподарському виробництві Європейського Боспору у порівняно значних масштабах використовувалася рабська праця, та що раби, нібито брали участь у так званому повстанні Савмака. По-друге, зараз установлено, що в другій половині I ст. до н.е. — першій половині I ст. на західному кордоні Боспорської держави була збудована фортифікаційна система, яка включала укріплені пункти кількох типів. Тому функціональне призначення розглянутих садиб або укріплених будинків баштового типу не можна розглядати поза контекстом заходів боспорських царів, які проводилися в Східному Криму.

Якщо укріплення Узунларського валу та в безпосередній близькості від нього можна розглядати як сторожові або сигнальні башти, а укріплені поселення як «вузлові» пункти, де було сконцентровано основні сили військових поселенців, то так звані укріплені садиби, розташовані на незначній відстані від передової лінії, слід інтерпретувати як резиденції боспорських посадових осіб, на яких було покладено контроль за підтриманням надійного функціонування прикордонної оборонної системи та прилеглих до неї адміністративних районів держави. На користь цього свідчать топографія пам'яток, порівняно невелика їх площа та зовсім не рядовий матеріал, який було знайдено під час розкопок, наприклад укріплення біля с. Ново-Відрадне, а також певна їхня схожість з резиденцією Хрисаліска, яку досліджено на Таманському півострові.

Уже говорилося, що є досить вагомими підстави розгляда-

План боспорського городища Ілурат за І.Г.Шургая:

а — розкопані оборонні мури; б — нерозкопані оборонні мури; в — розкопані житлові комплекси; г — вулиця; д — споруди середньовічної епохи; е — кордони розкопів.

порських царів, як військових поссленців. Проте зараз все ж таки є підстави говорити, що процес концентрації землі, який відбувався на території Європейського Боспору у перших століттях, за своїми масштабами, як і в інших античних державах Північного Причорномор'я, не слід перебільшувати.

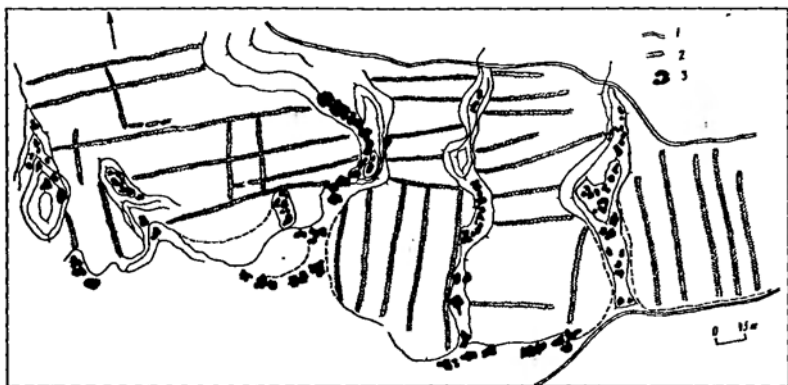
На території Європейського Боспору, біля с.Жовтневе та поселення Чурубашське, археологічно зафіксовано порівняно значні земельні наділи, площа яких становила відповідно 13,95 та 29,4 га. Наявність таких ділянок неподалік від великих боспорських центрів дозволяє попередньо атрибутувати їх як земельні володіння високих боспорських чиновників, придворних або наближених до царя, який, як і раніше, був верховним власником землі на Боспорі.

Говорячи про наявність порівняно значних земельних ділянок, які виникли на місці дрібних землеволодінь попередньої доби, слід ще раз підкреслити, що, судячи з археологічних матеріалів, на території Європейського Боспору в кількісному відношенні все ж таки переважали утримувачі невеликих земельних ділянок, яким вони на певних умовах були передані в користування боспорськими царями. За це їм утримувачі мусили нести певні повинності на користь боспорських правителів та захищати державу від варварських навал. Мабуть, цей прошарок населення, значну частину якого становили еллінізовані варвари, і був основною виробничою силою у сільськогосподарському виробництві в римський період історії боспорської держави.

Характер землеволодіння та землекористування на Азіатському боці Боспору мав певну специфіку. Тому на цьому питанні слід зупинитися спеціально й проаналізувати ситуацію, що там склалася на зламі та в перших століттях н.е. У першу чергу особливу увагу слід приділити стратегічно важливому району, розташованому на Фанталівському півострові, де вивчена ціла система укріплених поселень та фортець.

Довгий час вважалося, що Фанталівський півострів, який сьогодні займає північно-західну частину Таманського півострова, в давнину був одним із островів архіпелагу та знаходився на шляху кораблів, які прямували з Меотіди до Понту. З півдня його обмивала Таманська затока, яка через протоку поєднувалася за часів античності із Азовським морем. Проте нещодавно було встановлено, що в елліністичний період існував рукав р.Кубань, який відокремлював Фанталівський півострів від південної частини Таманського, а там, де він суходолом поєднувався із Фанаторійським півостровом, було зведено так званий Кіммерійський вал, що ускладнював проникнення на його територію.

На південь від Фанталівського півострова були розташовані міста Фанаторія та Кепи. А далі на південь Фанаторійський півострів одним з рукавів р.Кубань було відокремлено від іншого

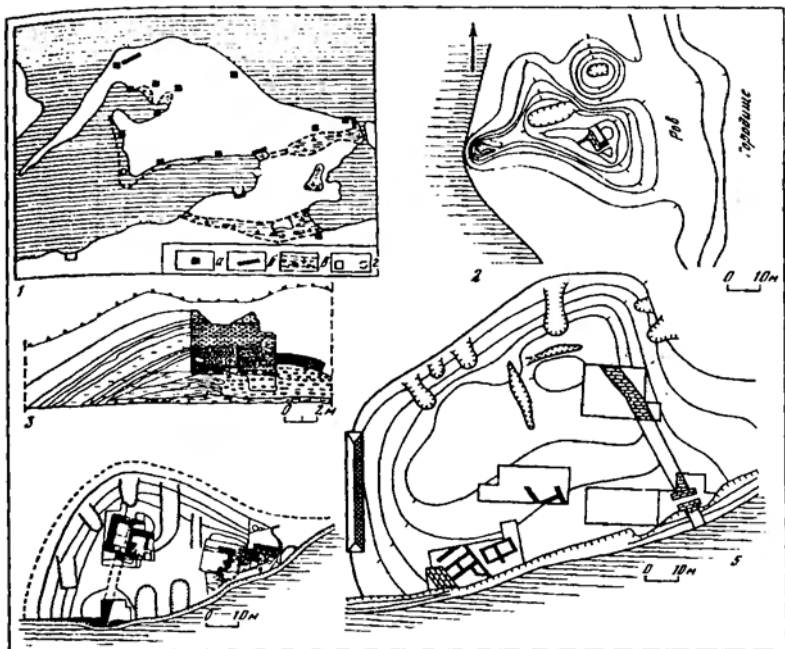
Залишки межування землі в Кримському Приазов'ї за О.О.Масленниковим.

1 — сучасні дороги; 2 — давні вали; 3 — виходи материкової скелі.

острова, на якому знаходилися Гермонасса та святилище Афродіти. Таким чином, сучасний Таманський півострів не являв собою у давнину єдиної території, а складався з двох великих островів, що, звичайно, не могло не відбитися на історичній долі його мешканців. Якщо реконструкція давнього ландшафту Таманського півострова правильна, то в античну епоху він складався не з трьох частин, як це вважалося раніше, а з двох островів, і, відповідно, Островом, відомим за боспорськими епіграфічними пам'ятками, слід вважати Фанталівський та Фанагорійський півострови.

На території сучасного Фанталівського півострова зараз локалізовано й частково досліджено 12 фортець, «батареюк», які, на думку дослідників, входили в єдину оборонну систему і були зведені одночасно. Будівництво фортець на Фанталівському півострові було розпочато ще за часів Мітрідата VI Євпатора, а завершилося за часів правління Асандра, коли цей район став окремою адміністративною одиницею Боспорського царства на чолі з Хрисаліском.

Не заперечуючи висновку про те, що Фанталівську систему укріплень було збудовано за останнім словом тодішнього фортифікаційного мистецтва, й що вона відігравала важливу роль в обороні східних кордонів Боспорської держави, слід звернути увагу на наявність поряд з фортецями синхронних неукріплених поселень, а також слідів меліоративної системи більш раннього періоду, які свідчать про те, що населення тут активно займалося сільським господарством, зокрема вирощуванням зернових. Інакше кажучи, розселення тут певної групи, статус якої може

Фортеці на Фанталівському півострові за Ю.М.Десятчиковим.
 1 — схема розташування фортець; 2 — Кам'яна батарейка. План; 3 — Батарейка I, розріз оборонної стіни; 4 — Батарейка I, план залишків, що збереглися; 5 — Патрей. План фортеці.

бути визначений як військових поселенців, передбачало не тільки будівництво системи укріплень, а й сільськогосподарське освоєння всього цього району. Причому цікаво, що Мітрідат VI Євпатор, за якого розпочалося будівництво фортець у Східному Криму та на Фанталівському півострові, на території Понтійського царства проводив активну політику створення на царській землі військово-господарських поселень, куди залучалися для несення служби поселенці-катоїки.

Поки остаточно не вирішено питання, чи виплачували воєнним поселенцям боспорські царі більш-менш регулярно якоесь грошове утримання, чи навпаки, ця категорія населення повинна була вносити якусь платню за користування землею. Тому не виключено, що скарби монет, знайдені на поселеннях Полянка та Семенівка, а також на Фанталівському півострові, були призначені не для виплати воєнним поселенцям, а являли собою гроші, призначені для сплати в скарбницю боспорської держави і сховані під час зовнішньої небезпеки.

Кількісна перевага на сільській території Боспору в другій половині I ст. до н.е. — I ст. н.е. тих типів поселень, які можна більш-менш вірогідно розглядати як місця проживання воєнних поселенців, свідчить про те, що рента-податок з їхніх мешканців за користування землею повинна була стати дуже суттєвим джерелом прибутку державної казни. Контроль за збиранням такого податку повинен був здійснюватися спеціальними уповноваженими боспорського царя, на яких покладався обов'язок керівництва певними адміністративними районами держави. За часів правління Асандра одним з них, мабуть, був згадуваний вже Харісаліск, а за Аспурга — Менестрат, син Менестрата — начальник Острова.

На південь від Фанагорії, можливо, існував ще один адміністративний округ Боспорської держави. Ним, як свідчить напис часу правління Тейрана (275/276—278/279 рр.), керував хліарх, який одночасно був і начальником аспургіан. Якщо виходити із повідомлення Страбона, що аспургіани проживали на просторі в 500 стадій між Фанагорією і Горгіппією, то Фанталівський півострів чи Острів в цей округ не входив, а управлявся безпосередньо царем. Контроль за Фанагорією, яка отримала після повстання проти Мітрідата VI Євпатора автономію та міське самоврядування, здійснювався представником центральної влади, який, за аналогією із Танаїсом, міг називатися пресбівтом царя. Далі, на південно-східних кордонах Боспорської держави, знаходився ще один адміністративний округ, центром якого була Горгіппія на чолі із спеціальним царським намісником.

Таким чином, будівництво системи укріплень у Східному Криму та на Фанталівському півострові, яке остаточно завершилося за Аспурга, з одного боку, сприяло укріпленню воєнних сил царства, а з другого, — було значним джерелом поповнення державного бюджету.

Про інші форми замлеволодіння на Азіатському боці Боспору поки що даних дуже мало. Під час археологічних досліджень на території Синдіки були досліджені неукріплені сільські поселення біля хутора Яхнова, 10 та 12 кілометр, які існували тут до кінця античної епохи, але, за археологічним матеріалом, вони найбільш інтенсивно функціонували в I ст. до н.е. — I ст. н.е. Проте щось певне про соціальний статус їх мешканців сказати важко. Можна лише припустити, що жителі цих поселень вірогідно, розташованих на царській землі, були організовані в общину та за користування землею повинні були сплачувати певний форос. Але, звичайно, наполягати на цьому передчасно, адже це питання потребує подальшого спеціального вивчення.

Слід звернути увагу й на матеріали, отримані при розкопках поселення перших століть н.е. Водопровідне, розташованого за 5 км на південь від Фанагорії. Тут було зафіксовано комплекс

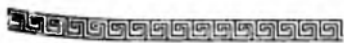
приміщень, які примикали до однієї довгої стіни, що типологічно зближує його з деякими поселеннями Європейського Боспору, зокрема біля с. Семенівка. Однак на матеріалах розкопок цього ще недостатньо дослідженого поселення будувати будь-які висновки ризиковано, адже воно є поки що єдиною більш-менш вивченою пам'яткою такого типу, яка розташована далеко від моря.

Ще одним районом, де відомі пам'ятки на сільськогосподарській території, були околиці Горгіппії. Аж до початку другої половини I ст. продовжувала існувати система прикордонних постів між Горгіппією та Батами, яку було зведено ще на зламі II—I ст. до н.е. На узбережжі Чорного моря, в межах захищених цією лінією постів, відомі й інші пам'ятки перших століть, але з огляду на їх погану вивченість щось певне про них сказати важко.

Неподалік від Горгіппії, в районі станиці Нетухайвська, на виноградниках радгоспу «Джемете», між поселеннями Червоний Курган та Червона Скеля, на Уташі та в Су-Псехі аж до III ст. продовжувала існувати система земельних ділянок, яка виникла тут ще в IV ст. до н.е. Археологічно вони представлені залишками кількох десятків окремо розташованих будинків, віддалених один від одного на 50—100 м. Таке їхнє розташування свідчить, що в характері землеволодіння цього району в порівнянні з попереднім елліністичним періодом, не сталося кардинальних змін, і тут переважали земельні ділянки порівняно невеликої площі. На зламі I ст. до н.е. — I ст.н.е. виникло сільське поселення біля станиці Анапська, де розкопано монументальну споруду, навколо якої концентрувалося кілька не укріплених будинків.

Не виключено, що будинки садибного типу, розкопані на місці Семибратнього городища, біля хутора Рассвет та біля станиці Натухайвської, свідчать про наявність тут у I ст. досить великих землеволодінь. Але їх типологічна схожість з будинками баштового типу, розкопаними на Керченському півострові, а також на території між Горгіппією та Батами, не дозволяє безумовно атрибутувати їх як центри великих приватних землеволодінь. Вірогідно, що як і на Керченському півострові, будівлі на території Семибратнього городища, біля хутора Рассвет та станиці Натухайвська, за 22 км на схід від Горгіппії, слід атрибутувати як укріплення, які були складовою частиною системи захисту східного та південно-східного кордону Боспорської держави. Побічно на користь цього, можливо, свідчить поховання військового I ст., відкрите біля Новоросійська, яке могло належати воїну з дружини аспургіан.

Отже, виникнення військово-господарських поселень на Боспорі, які в кількісному відношенні переважають над іншими типами пам'яток, вірогідно, слід розглядати як вирішальний фактор стабілізації соціально-економічного та політичного становища держави за часів правління Асандра. Регулярні надход-

ження в казну дозволили побудувати в Пантікапеї могутню цитадель, будівництво якої пов'язується з діяльністю царя Асандра в 40-х рр. I ст. до н.е., та сприяли стійкому розвитку Боспору в майбутньому.

Проте, якщо система військових поселень та фортець у Східному Криму в цілому проіснувала аж до середини — третьої чверті III ст., то доля укріплень на Фанталівському півострові склалася по-іншому. Матеріали археологічних досліджень свідчать, що в середині I ст. тут мали місце воєнні дії, які слід пов'язувати з подіями війни 44—45 рр. між синами Аспурга — Котісом і Мітрідатом. Однак для Фанталівського укріпленого району це не мало катастрофічних наслідків, і дуже скоро фортеці було відновлено. Остаточна їхня загибель відноситься до більш пізнього часу і датується початком II ст. — часом, коли при владі на Боспорі знаходився цар Савромат I (93/94—123/124 рр.). Не виключено, що фортеці в цьому районі було зруйновано активізованими варварами, проти яких, вірогідно, було спрямовано один із походів Савромата I. Цим, мабуть, слід пояснювати й те, що всі укріплення у зазначеному районі, судячи з археологічних матеріалів, загинули раптово.

Після цих подій, близько середини II ст., на низці пам'яток відбудовуються житла всередині укріплень, що збереглися, і життя тут продовжується аж до пізньоантичної доби. Як і раніше, населення тут займалося сільським господарством та виробництвом вина. Відповідно, і після загибелі Фанталівської системи укріплень цей район продовжував знаходитися у складі Боспорського царства, а в адміністративному відношенні був підпорядкований одному з намісників царя, можливо начальнику аспургіан.

Певним земельним фондом володіла якась частина жителів боспорських міст, але поки що стосовно перших століть н.е. про це впевнено говорити важко. Мабуть, в цей час весь земельний фонд на території Боспорського царства знаходився у власності царя, а мешканці більшості грецьких центрів, які займалися виробництвом сільськогосподарської продукції, за користування своїми ділянками повинні були сплачувати певний форос державі. Хоча деякі побічні дані все ж дозволяють говорити, що в перші століття н.е. на Боспорі існувало не тільки царське, а й громадянське землеволодіння.

У почесних написах з Агріппії (Фанагорії) кінця I ст. до н.е. та першої половини II ст. н.е. згадуються Рада та Народ агріппійців. У Горгіппії також функціонували органи міського самоврядування, про що можна говорити на підставі однієї епіграфічної пам'ятки, де згадується «Євпаторів закон про спадкоємність», та деяких інших даних. Очевидно, певна громадянська організація існувала і в Пантікапеї. Особливий ста-

тус у складі царства в перші століття мала Феодосія, де знаходився намісник царя, а також Танаїс, контроль за яким здійснював спеціально призначений пресбівт. Наведені дані, таким чином, свідчать, що перелічені великі міста Боспорського царства, а можливо і деякі інші, мали права автономії, але контроль за діяльністю їхніх громадянських общин здійснювався спеціальними особами царської адміністрації.

Наявність у значних боспорських містах спеціальних чиновників, які здійснювали контроль не тільки за життям міста, а й за царським земельним фондом, дозволяє стверджувати, що таким центрам, розташованим на царській землі, зокрема Горгіппії, верховною владою була надана автономія та самоврядування. У цих юридичних рамках члени громадянських общин могли володіти в окрузі міст землею, хоча її верховним власником, як і раніше, залишався цар. Цікаво, що за Аспурга горгіппійців було звільнено від сплати поземельного податку пропорційно врожаю, що свідчить про укріплення міської скарбниці, куди, мабуть, вносилася плата за користування землею. У деяких випадках громадянським організаціям надавалися й інші фінансові пільги. Судячи з наявності у Танаїсі посади просодіка, у боспорських містах, поряд з царськими фіскальними чиновниками, існували спеціальні виборні посадові особи, не пов'язані з царською адміністрацією, які віддали їхніми фінансами.

Отже, зараз можна стверджувати, що, як і раніше, на Боспорі верховним власником земельного фонду був цар, внаслідок чого в обох частинах держави в другій половині I ст. до н.е. — I ст. продовжувала проводитися політика створення військових поселень (катойкій), розпочата ще Мітрідатом VI Євпатором. Незважаючи на те, що організація сільськогосподарської території та характер землеволодіння на Боспорі в середині I ст. до н.е. — третій чверті III ст. вивчені ще недостатньо, все ж можна говорити, що в основі сільськогосподарського виробництва, яке було провідною галуззю економіки, продовжувало залишатися дрібне землеволодіння. В кількісному відношенні тут переважали володарі ділянок, виділених з царського земельного фонду, які за користування землею повинні були нести військову службу на кордонах держави та сплачувати певну ренту-податок у державну скарбницю.

Поряд із цим, є досить багато побічних даних, які свідчать про наявність на Боспорі більш-менш значних землеволодінь. Але поки що немає переконливих матеріалів, які б дозволяли говорити про наявність на Боспорі значної кількості великих вілл, де застосування в широких масштабах рабської праці було б економічно виправданим. Вірогідно, у великих господарствах, як і на царській землі, в основному використовувалася праця населення широкого правового спектра. Причому головним

експлуататором сільського населення в перші століття н.е. виступали не приватні власники, а в першу чергу держава, яка за допомогою розвинутого адміністративного апарату відчужувала у вигляді ренти-податку певну частину матеріальних благ, які створювалися в сільському господарстві. Військові поселенці та залежне сільське населення інших категорій, мабуть, сплачувало ренту-податок у різних пропорціях. Саме ця рента-податок, яка надходила до скарбниці від населення, котре обробляло царську землю на певних умовах, спричинила більш-менш стабільний розвиток Боспорського царства з рубежу нашої ери і аж до середини—третьої чверті III ст.

У зв'язку із сказаним, особливо цікавим є напис 151 р., де сказано, що боспорський цар Тіберій Юлій Реметалк передав богині в Фіанеях землі, що раніше їй належали, разом з пелатами. Це, з одного боку, свідчить про наявність на Боспорі, зокрема в його Азіатській частині, храмового землеволодіння, а з другого, — дозволяє впевнено говорити про систему експлуатації сільського населення на храмових землях. Пелатів, згаданих у цьому написі, слід розглядати як арендаторів землі, яка, судячи з «Афінської політії» Арістотеля, передавалася їм на умовах сплати шостої частини врожаю храму. Проте це не були вільні арендатори. Адже із змісту боспорського напису випливає, що в даному випадку пелати були прикріплені до землі. Тому є всі підстави розглядати цю категорію сільського населення як кріпаків, які обробляли землю, що належала храму, та сплачували йому ренти-податок — приблизно шосту частину врожаю.

Крім військових поселенців та залежного населення, які за користування землею вносили до царської скарбниці певну ренту-податок, частину земельного фонду було передано громадянським общинам великих боспорських міст, верховний контроль за якими здійснювала царська адміністрація. Але у даному випадку плата за користування землею вносилася не в царську, а в міську скарбницю, й ці кошти в основному йшли на потреби громадянської общини. Таким чином, як і раніше, весь земельний фонд розділявся на землі, доход з яких ішов до царської скарбниці, та полісні землі. Верховна власність на всі категорії землі в Боспорському царстві належала царю, що, як і розгалужений бюрократичний апарат, дозволяє говорити про збереження на Боспорі в перших століттях н.е. основних рис, характерних для соціально-економічного розвитку більшості елліністичних монархій.

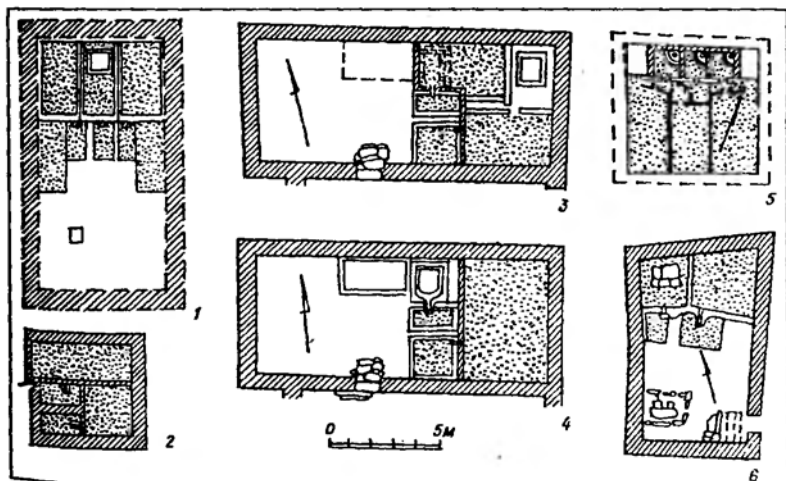
Важливою галуззю переробки продукції сільського господарства, як і раніше, було виробництво вина. Дослідження останнього десятиліття свідчать, що виноробні комплекси концентрувалися не тільки в окрузі боспорських міст, а й на сільських поселеннях Європейського Боспору. Виноробні та залишки виробництва вина відкриті на мисі Зюк (Зенонів Херсонес), селищі

Ново-Миколаївка (Савроматій), Темір-горі, поселенні Бузкова бухта, городищі Артезіан та біля села Туркмен.

Слід також підкреслити, що коли в елліністичний період виноробні концентрувалися тільки в Європейській частині держави, то з початку I ст. виробництво вина фіксується і в його Азіатській частині. Тут виноробні відкриті в Фанагорії, Кепях, Патреї, на П'ятиколодязному городищі та на городищах Батарейка I і II. Їх зафіксовано приблизно удвічі більше, ніж на Керченському півострові, і в них вироблялося більше сортів вина, в порівнянні з Європейською частиною держави. Виходячи з таких кількісних показників, можна говорити, що з I ст. саме цей район Боспорського царства стає ведучим у виробництві вина. Не дивно тому, що в Патреї та на городищі Батарейка II було налагоджено виробництво амфор для його транспортування.

На відміну від елліністичного періоду, коли на Боспорі у кількісному відношенні переважали тарапани, а також виноробні з однією давильною площадкою та резервуаром, у перші століття основними стають виноробні комплекси з кількома давильними площадками та резервуарами. У середньому, судячи з їх розмірів, у таких виноробнях могло одноразово виготовлятися близько 4—6 тис. літрів вина.

На жаль, на відміну від Гераклеїського півострова, на території Боспору не виявлено безперечних слідів виноградних плантажів. Тому про те, яку частину сільськогосподарських угідь займали виноградники, поки що можна говорити лише на

Плани боспорських виноробень за В.Ф.Гайдукевичем.

підставі виноробні попереднього періоду, яку було відкрито біля с.Партизани в околицях Пантікапея, в середині ділянки, що була обнесена стінами, та обсягів резервуарів виноробень.

За підрахунками дослідників, урожай з одного гектару виноградника давав 2—5 тонн вина. Якщо виходити з цих цифр, у кожній боспорській виноробні перших століть могло за один раз вироблятися вино з одного-двох гектарів. Адже виробничі можливості таких виноробень у сезон могли використовуватися декілька разів. При всій відносності таких розрахунків, можна говорити, що у порівнянні із попереднім періодом, обсяги виробництва вина на Боспорі значно зросли. Отже, й в сільсько-господарському виробництві збільшилася питома вага вирощування винограду.

Про організацію виробництва вина на Боспорі зараз сказати можна небагато. У першу чергу слід звернути увагу на те, що виноробні комплекси перших століть відкриті не тільки на території сільських поселень і невеликих аграрних містечок, як це було раніше, а й в досить значних містах, навіть столичному Пантікапеї. Так, наприклад, у Фанагорії зараз відомо вісім виноробень, а в Горгіппії — 12, більшість яких відноситься до II — першої половини III ст. Виноробні перших століть, як правило, були складовою частиною житлово-господарських комплексів міських центрів, як, до речі, й невеликих аграрних містечок Європейського Боспору. А це, поряд із збільшенням у виноробних комплексах кількості давильних площадок та резервуарів, свідчить не тільки про зростання обсягів виробництва в цій галузі переробки сільськогосподарської продукції, а й про певну господарську спеціалізацію.

Концентрація виноробень у великих містах дозволяє припустити, що володарі таких комплексів безпосередньо не брали участі у вирощуванні винограду, а могли або скуповувати виноград для його подальшої переробки, або переробляти його за певну частину врожаю. Сказане побічно підтверджується наявністю складу амфор у підвалі приватного будинку, розташованого поряд з виноробнею у Горгіппії, володар якого міг не тільки виробляти, а й продавати вино. Виноробні групувалися у певних районах міста та поселень, що дозволяє припускати наявність тут якихось, поки що нез'ясованих, професійних об'єднань виноробів.

Мабуть, збільшення питомої ваги виноградарства у сільському господарстві та пов'язаного з цим виробництва вина привело до того, що в перших століттях н.е. в цій галузі брали участь не тільки приватні особи. На підставі того, що в Гермонассі винобня II—III ст. входила до складу культового або громадського комплексу, було зроблено висновок, що прибуток від переробки винограду в даному випадку йшов на його потреби. На користь того, що деякі виноробні комплекси були власністю не

приватних осіб, а громадянської общини, свідчить знахідка в Горгіппії гирі для зважування винограду з написом «народне надбання». Слід підкреслити, що виноробні, відкриті на городищі м.Зюк (Зенонів Херсонес) та в Ілураті, використовувалися не членами якоїсь певної сім'ї, а всіма мешканцями цих невеликих сільських населених пунктів. На користь того, що у перших століттях переробка винограду вже мала спеціалізований характер, свідчить і те, що в деяких розкопаних житлово-виробничих комплексах відсутні складські приміщення, де повинно було зберігатися вироблене вино.

Характер розкопаних на Боспорі виноробень свідчить, що їх слід розглядати як порівняно невеликі виробничі комплекси. У таких господарствах працювало обмежене коло осіб, і поки що немає ніяких підстав говорити про концентрацію в цій галузі виробництва значної кількості рабів. У виноробних комплексах, де виробнича діяльність носила сезонний характер, праця будь-якої значної кількості рабів не була рентабельною, і тут виробництво вина, певно, здійснювалося силами сім'ї господаря, із залученням в сезон досить обмеженої кількості робітників. Сезонний характер роботи таких виробничих комплексів дозволяє припускати, що саме у таких господарствах найбільш виправданим було застосування найманої праці, яка, звичайно, не була провідною у виробничих відносинах на Боспорі.

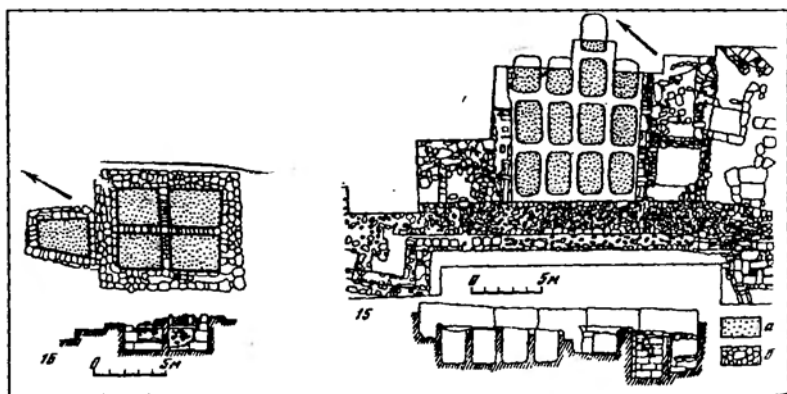
Таким чином, збільшення обсягів виробництва вина свідчить про зростання в економіці Боспору питомої ваги товарного виробництва. У зв'язку з цим, слід підкреслити, що збільшення кількості виноробень у II—III ст. хронологічно збігається із зростанням обсягів виготовлення амфор боспорськими керамічними майстернями. Причому те, що амфори, які виготовлялися, наприклад, у Фанагорії та Горгіппії, знайдені в основному на території Азіатського Боспору, свідчить про споживання виробленого тут вина, в основному, на місці. Необхідно також наголосити, що збільшення випуску амфор боспорського виробництва в першій чверті IV — другій чверті II ст. до н.е. та в другій чверті II — третій чверті III ст. хронологічно збігається із зростанням виробництва вина. Цей добре встановлений факт слід розглядати як один з найбільш чітких показників піків рівня розвитку товарного виробництва боспорської економіки в цілому.

Ще одним видом виробничої діяльності населення було соління риби. Риболовний промисел на Боспорі відомий з дуже раннього часу. Наприклад, вивіз солоні риби в амфорах з Паңтікапею письмовими джерелами зафіксовано вже в IV ст. до н.е. Є підстави говорити, що однією із цілей виведення боспорської колонії в дельту Дону наприкінці IV — в перших десятиліттях III ст. до н.е. був вилов цінних сортів риби. Проте рибозасолювальні цистерни тут, як і в Херсонесі, з'являються

тільки у перші століття н.е. Але якщо для Херсонеса були характерні цистерни великих обсягів, розташовані по одній, рідше — по дві-три, то на Боспорі відкрито комплекси менших за обсягом ванн. Пояснюється це, скоріше всього, тим, що коли в Херсонесі основною промисловою рибою була хамса, з якої виготовлялися різні соуси, то на Боспорі одночасно засолювалося декілька сортів промислової риби.

Зараз на Боспорі відомо 59 рибозасолювальних цистерн у Тірітаці, вісім — у Мірмекії, дві — у Горгіппії та, мабуть, одна в Пантікапеї. За винятком Горгіппії, найбільш інтенсивно рибозасолювальні цистерни функціонували в II—III ст. На території Мірмекія та Тірітаки житлово-виробничі комплекси, в які входили такі цистерни, концентрувалися біля оборонних стін, на околицях цих невеликих боспорських містечок. Про продуктивність рибозасолювальних комплексів можна говорити на підставі даних по Тірітаці. Тут один такий комплекс складався з 16 цистерн загальним обсягом 204 куб. м, що дозволяло одночасно засолити 1600 центнерів риби. Вважається, що протягом року вони використовувалися до восьми раз. Отже, в них можна було засолити близько 12800 центнерів риби. Але цю цифру, мабуть, дещо завищено, адже найбільш інтенсивно лов риби вівся під час весняної та осінньої путини, а в інші пори року навряд чи її вилов був особливо значним. Отже, реальна продуктивність тірітакських комплексів мала бути нижчою.

Розвиток соління риби на Боспорі у перших століттях н.е. був зумовлений зростанням її експорту. Вона, зокрема, призначалася для постачання римським військам, дислокованим у найближчих районах, у тому числі і на кордонах із Парфією. Проте бос-

Плани рибозасолювальних цистерн з Тіртаки за І.Т.Кругліковою:
а — цем'янка; б — кам'яні кладки.

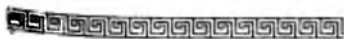
порську солону рибу вживали не лише солдати, а й інші верстви населення Римської імперії, адже риба була улюбленою стравою римлян, а деякі сорти рибних соусів коштували дуже дорого.

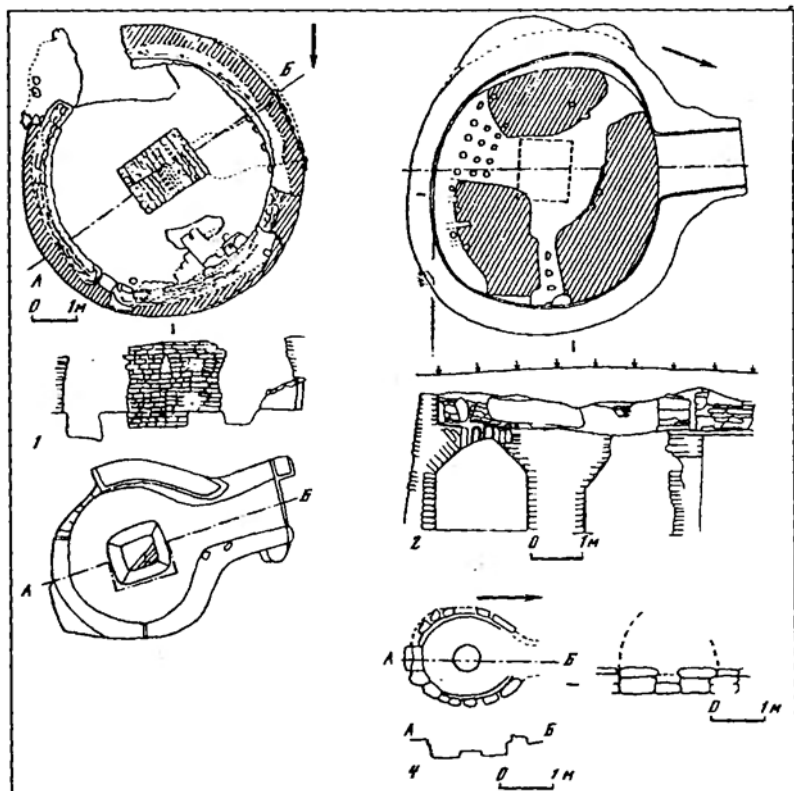
Розвиток у боспорських містах у II—III ст. соління риби, як і виробництво вина, свідчить про інтенсифікацію господарства та безумовне зростання його товарної спрямованості. Разом із тим, невеликі боспорські рибозасолювальні комплекси обслуговувалися кількома робітниками, а такі значні, як тірітакський, — не більше, як 12—15 особами. Проте, враховуючи сезонний характер масової засолки риби, мабуть немає підстав припускати виключно рабський стан осіб, яких використовували у цій галузі виробництва.

На Боспорі продовжувало розвиватися ремісниче виробництво. Під час археологічних досліджень боспорських міст та поселень зафіксовано рештки металообробки, виробництва кераміки, ювелірних прикрас, скловиробництва, деревообробки, кістерізного, кожум'ячного, ткацького, будівельного та інших ремесел, звичайних для античних центрів того часу. Проте головним є не наявність або відсутність того чи іншого виду ремесла, а його територіальне поширення в межах античних населених пунктів, якісний рівень розвитку та ступінь його спеціалізації. Адже лише аналіз характеру ремісничої діяльності дозволяє виявити специфіку його організації, а також особливості виробничих відносин та ті соціальні верстви населення, які в ньому були зайняті.

Важливою галуззю ремісничого виробництва залишалася металообробка. Аж до кінця античної епохи на Боспорі існували ливарно-ковальські майстерні змішаного характеру, що свідчить не лише про невисоку спеціалізацію, а й про перевагу в цій галузі виробництва невеликих майстерень. Так, наприклад, майстерню з обробки кольорових металів у Танаїсі було розташовано у межах міста і, мабуть, вона була тісно пов'язана із крамницею, в якій продавалася готова продукція. Інакше кажучи, в металообробці переважало дрібнотоварне виробництво, продукція якого все ж таки не тільки забезпечувала потреби населення боспорських міст, а й вивозилася за межі держави.

Значна питома вага у ремісничому виробництві належала виготовленню різноманітної керамічної продукції. Воно отримало досить широкий розвиток не лише у містах, а й на сільських поселеннях в обох частинах царства. Але виготовлення керамічної продукції у відносно великих боспорських центрах було розраховане не тільки на потреби їхнього населення, а й на продаж на зовнішніх ринках. Цим і пояснюється той дуже цікавий факт, що, як правило, керамічна продукція в боспорських майстернях виготовлялася за привізними зразками. На противагу цьому, номенклатура керамічної продукції майстерень, що працювали на

Боспорські керамічні печі за Д.Б.Шеловим.

невеликих боспорських поселеннях, була значно біднішою, хоча є підстави припускати виготовлення вже з I ст. до н.е. тут червонолакової кераміки. Все ж таки в цілому такі керамічні виробництва були розраховані головним чином, на внутрішнього споживача. А це дозволяє говорити, що керамічне гончарне виробництво у боспорських містах переважно було товарним, а на сільських поселеннях носило натуральний характер і не відрізнялося високим рівнем спеціалізації. У рамках окремих господарств виготовлявся й ліпний посуд, який часто зустрічається під час розкопок шарів перших століть н.е.

Збільшення кількості такого посуду в побуті не можна пов'язувати виключно варваризацією населення боспорських міст та поселень. Деякі форми ліпного посуду дуже близькі до античної гончарної кераміки, що свідчить про невисокий соціальний стан осіб, які користувалися таким посудом. Вироб-

ництво ліпного посуду носило домашній, натуральний характер, і лише в дуже рідких випадках та у невеликій кількості така кераміка робилася на продаж.

Поряд з виготовленням ліпного посуду, домашнім було прядіння та ткацтво. Про це свідчать численні знахідки пряслиць і ткацьких грузил на території всіх без винятку боспорських міст та поселень. Хоча не можна виключати й того, що інколи виробництво тканини могло бути дрібнотоварним.

Керамічні горни для обпалу гончарної кераміки археологічно зафіксовані в Кєпах, Гермонассі, Горгіппії, Патреї, Пантікапеї та на деяких інших поселеннях. Їх можна вважати універсальними, адже в них обпалювалися амфори, піфоси, столовий посуд та інша керамічна продукція, що говорить не лише про невисоку спеціалізацію виробництва, а й про перевагу в цій галузі порівняно невеликих майстерень. Тому у даному випадку не можна говорити про значний рівень спеціалізації керамічного виробництва й про високу кваліфікацію майстрів, що було важливою умовою широкого застосування рабської праці у ремеслі. Але на Боспорі існували й вузькоспеціалізовані керамічні майстерні, як, наприклад, коропластів, розкопані в Пантікапеї та Фанагорії. Виробництво в таких майстернях велося в досить обмежених масштабах, мабуть, силами членів сім'ї господаря або із застосуванням обмеженого кола сторонніх осіб.

Усе це добре узгоджується з результатами дослідження кварталу ремісників II—III ст., розкопаного на околиці Горгіппії. Тут відкрито залишки гончарних печей, знайдено форми для виготовлення теракот та світильників, скупчення виробів гончарного виробництва тощо. Характер археологічного матеріалу свідчить, що в цьому районі міста проживали не лише гончари, а й металурги. Аналогічну концентрацію гончарних печей відмічено на околицях Пантікапею та Фанагорії. Залишки металообробного, керамічного і склоробного виробництва, відкриті у великих боспорських центрах (Пантікапеї, Танаїсі, Фанагорії, Горгіппії), свідчать, що ремісничі майстерні, як і в попередній період, були невеликими. Це, поруч із відсутністю значних спеціалізованих майстерень, не дозволяє говорити про використання в них праці рабів класичного типу в скільки-небудь значних масштабах. Адже за умов Боспору це не було економічно виправданим.

... Слід звернути увагу на думку тих дослідників, які, принципово не заперечуючи використання праці рабів, вважали, що в боспорському ремеслі в основному було зайнято юридично вільне населення держави. Дрібнотоварний характер боспорського ремісничого виробництва, яке в II—III ст. переживало підйом, дозволяє говорити, що в цій галузі могли брати участь представники найрізноманітніших верств населення. Обмеження прав

громадянських общин великих боспорських міст та значний розвиток царського землеволодіння, що є характерним не тільки для елліністичного періоду, а й для перших століть, дає підстави стверджувати, що морально-етичне відношення до праці ремісника тут було дещо іншим, ніж у полісах класичної Греції, і в ремісничому виробництві на території Боспорського царства були зайняті не лише бідніші прошарки населення, а й частина громадян.

Слід звернути увагу й на те, що в перші століття н.е. для житлової архітектури боспорських міст досить характерною стає добре розвинута господарча функція міських будинків. Про це свідчить не лише квартал ремісників, розкопаний у Горгіппії, а й будинок винороба II—III ст. в Мірмекії, а також комплекс для виготовлення борошна того ж часу в Танаїсі. Аналогічне явище простежено в архітектурі й інших північнопричорноморських центрів. Безумовно, у великих античних центрах його слід пов'язувати із збільшенням в економіці, особливо в II — першій половині III ст., питомої ваги товарного виробництва промислів та ремесел, які приносили в цей час стійкий прибуток.

На противагу містам дещо інакшу картину дає житлова архітектура сільських населених пунктів Європейського Боспору. Вивчення житлової забудови поселення біля с.Семенівка та Ілурату показало, що мешканці цих населених пунктів поєднували заняття сільським господарством, скотарством та рибальством із виробництвом кераміки та ткацтвом. Але, незважаючи на певну ступінь участі в товарно-грошових відносинах, про що свідчать знахідки монет на деяких сільських поселеннях, мешканці цих та подібних їм сільських городищ вели в цілому натуральне господарство. Мабуть, це було пов'язано із різним правовим станом основної маси громадян боспорських міст, деякі з яких мали право внутрішнього самоврядування, та мешканцями військово-господарських поселень, розташованих на царських землях, які сплачували певний податок верховному власнику землі.

Таким чином слід підкреслити: якщо в елліністичний період виробництво вина було зосереджено в основному на сільських поселеннях, у невеликих боспорських містах (Німфей, Мірмекій, Тірітака) в околицях Пантікапею, то у перших століттях виноробні фіксуються в межах найбільш значних міст (Пантікапей, Фанагорія, Горгіппія). У таких центрах спостерігається значна концентрація ремісничих майстерень, а такі невеличкі містечка, як Тірітака або Мірмекій, стають центрами не тільки виноробства, а й засолу риби. Усе це дозволяє говорити про поступову зміну функцій міст на території Боспорського царства. З переважно громадських та релігійних міста в II—III ст. все більше перетворюються в центри переробки сільськогосподарської продукції, що, вірогідно, слід розглядати як одну з характерних

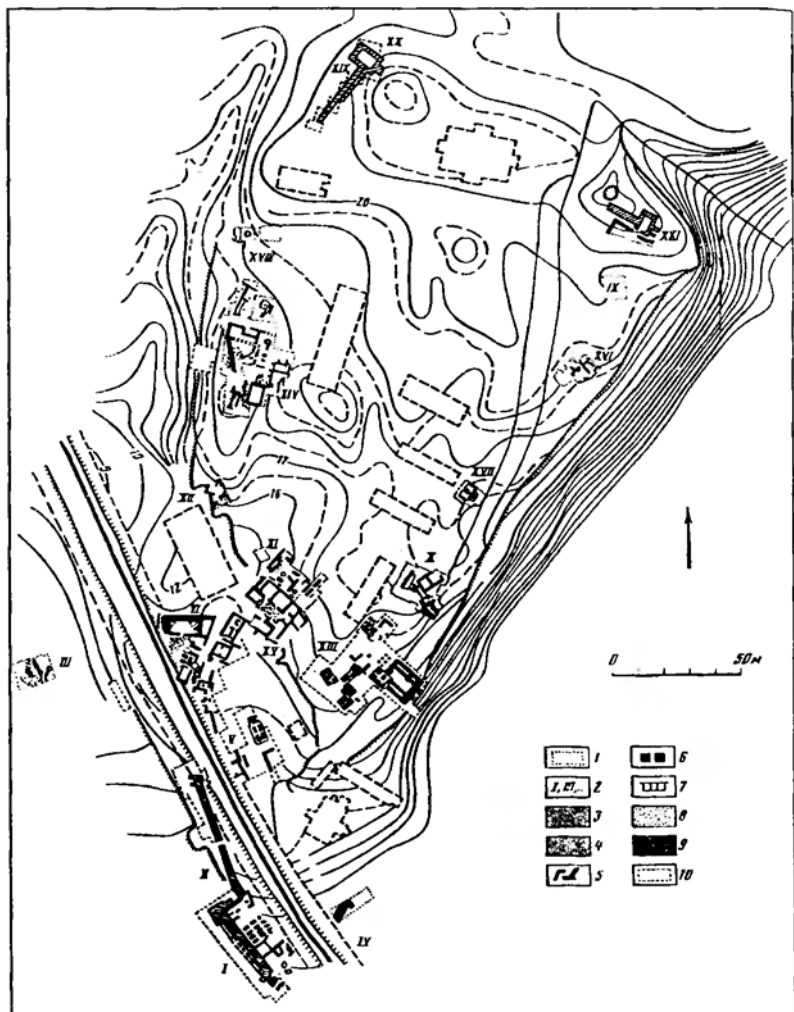
ознак їхнього розвитку в цей час. Інакше кажучи, в II—III ст. боспорські міста були вже не тільки центрами концентрації та перерозподілу сільськогосподарської продукції, а й її переробки, а також концентрації різних ремісничих виробництв, які розташовувалися, як правило, на їхніх околицях. У господарчому житті боспорських центрів, особливо великих, зростає питома вага товарного виробництва та товарного обігу. А це, у свою чергу, привело до більш швидкого, ніж це було раніше, розвитку в них саме міських соціально-економічних структур. Унаслідок цього, у складі їхніх жителів збільшується кількість осіб, які не були землевласниками або землекористувачами й не брали безпосередньої участі в сільськогосподарському виробництві, що не могло не відбитися на соціальному складі населення.

Стабілізація військово-політичної ситуації навколо Боспору, сприяючи підйому сільського господарства, промислів та ремісничого виробництва в I—II ст., не могла не позначитися на обсягах торгівлі як з античними центрами Причорномор'я, так і варварським оточенням. У перші століття з Боспору та найближчих територій в античні центри вивозилися продукти землеробства, скотарства і солоноробства. Зокрема, з епіграфічних пам'яток відомо, що з Горгіппії на зламі II—III ст. вивозилися досить значні партії зерна. З античних центрів на Боспор і далі у Північне Причорномор'я надходили високоякісні вина та маслинова олія в амфорах, червонолаковий столовий посуд, який виготовлявся у Пергамі та на Самосі, скляний посуд із Сирії, Єгипту, західних римських провінцій та ін. Слід особливо підкреслити, що всі ці товари надходили на Боспор через античні центри переважно Південного Причорномор'я, які з часу входження царства в Понтійську державу Мітрідата VI Євпатора стають основними торговими партнерами північнопричорноморських центрів та Боспору зокрема.

Поруч із понтійською торгівлею, продовжували розвиватися економічні зв'язки із варварським світом. У Східному Криму найбільш значним торговим центром залишився, як і раніше, Пантікапей, а на Азіатській стороні Боспору — Фанагорія та Горгіппія. Особливу роль у торгівлі із варварами відігравав Танаїс.

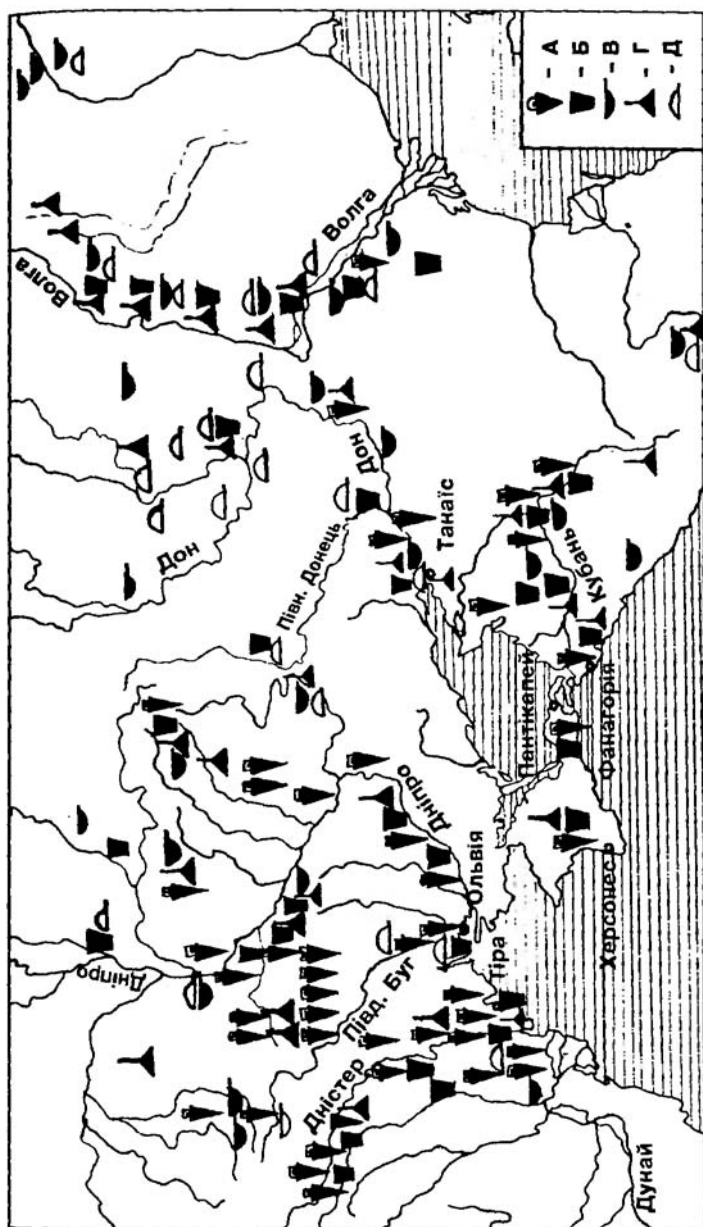
Розкопки житлових кварталів цього центру показали, що однією з характерних ознак житлово-господарських комплексів тут є глибокі підвали під будинками. Безумовно, вони використовувалися як складські приміщення, де могло зберігатися зерно, яке надходило до міста, амфори з вином та маслиновою олією, що привозилися для обміну на товари кочовиків. Під час розкопок Танаїсу зафіксовано підвали із значною кількістю амфор.

З огляду на специфіку археологічних джерел, основні напрямки торговельних зв'язків простежуються головним чином за знахідками амфор та іншої античної ремісничої продукції,

План Тірітаки за І.Г.Шургая.

яка надходила з античних центрів. Проте недостатня вивченість центрів виробництва амфорної тари та іншої продукції античного ремесла перших століть, у порівнянні із попередніми періодами, не дозволяє поки що говорити про питому вагу в торгівлі з Боспором того чи іншого центру. Тому зараз можна констатувати лише те, що через античні центри, і в першу чергу Пантікапей, Фанагорію, Горгіппію і, звичайно, Танаїс, античні

Розповсюдження античного імпорту в Північному Причорномор'ї в I — IV ст. за І.Б.Брашинським:
 а — продукти, що транспортувалися в амфорах (вино, маслинна олія); б — глиняний посуд; в — металеві вироби;
 г — скляні вироби; д — фібули.

товари в амфорах надходили до пізніх скіфів Криму, населення Подніпров'я, Прикубання та Нижнього Дону. Причому активізація зовнішньополітичної діяльності боспорських царів у західному напрямку, розпочата ще за Аспурга, призвела до активізації в I—II ст. торгових контактів із пізніми скіфами, в яких провідну роль відігравав Пантікапей.

Через Фанагорію та Горгіппію в сферу економічної діяльності Боспору було включено населення Прикубання та Передкавказзя, а через Танаїс — Подніпров'я та Подоння. У перші століття значна кількість вина в амфорах боспорського виробництва надходила до сарматів і, мабуть, до Ольвії та її околиць. Проте, враховуючи, що у перші століття великі червоноглиняні амфори боспорського виробництва використовувалися для зберігання зерна та інших припасів, в Ольвію вони могли надходити і як тара з продукцією боспорського сільськогосподарського виробництва або з солоною рибою.

Отож, у перші століття н.е. до варварського населення Північного Причорномор'я надходили товари, не тільки виготовлені в античних центрах Південного Причорномор'я, а й в боспорських містах та поселеннях. Стабілізація воєнно-політичної ситуації навколо Боспору та розвиток торгівлі не лише з античним світом, а й варварським населенням сприяли підйому місцевого сільськогосподарського виробництва, промислів та ремесла.

Характерною особливістю торговельних відносин з варварським населенням Північного Причорномор'я у перші століття є використання боспорських та римських монет як еквівалента, чого раніше не було. Про це можна говорити на підставі їх знахідок на нижньодонських городищах, розташованих в околицях Танаїсу, що свідчить про наявність тут товарно-грошового обміну. Цей археологічно засвідчений факт дозволяє говорити про тісні та досить розвинуті економічні контакти варварського населення з Танаїсом, що, безумовно, вело до підвищення ступеню його еллінізації. Такий же процес мав місце і в околицях Херсонеса, де обмін з варварським населенням у перші століття н.е. частково базувався на використанні грошей.

Про ступінь залучення варварського населення до товарно-грошового обміну, який в першу чергу був характерним для населення ближньої варварської периферії боспорських центрів, як вважається, свідчить різке збільшення монетних скарбів. Проте це, на відміну від знахідок поодиноких монет, не дозволяє говорити про збільшення питомої ваги в економіці варварських соціумів монети як платіжного засобу, а є лише чітким показником того, що монета у варварському середовищі цінувалася та використовувалася для накопичення.

На підставі археологічних джерел, і в першу чергу залишків виробничих комплексів, можна говорити про підйом у I — першій

половині III ст. не лише зовнішньої, а й внутрішньої боспорської торгівлі, яка поки що, на жаль, практично не вивчена. Хоча є підстави припускати, що в зв'язку із широким розвитком дрібного товарного виробництва у перші століття н.е. крамниці та торговельно-ремісничі заклади концентрувалися не лише на ринках, а й на вулицях більш-менш значних міст.

Разом з тим, систематизація нумізматичних знахідок, знайдених при розкопках Тірітаки і Мірмекія, свідчить, що їх загальна кількість значно менша, ніж монет елліністичного періоду. З іншого боку, кількісний аналіз монетних знахідок з Кітея не дозволяє говорити про суттєві зміни в грошовому обігу, в порівнянні із попереднім часом.

Зараз важко щось певне сказати про причини цього явища. Але, можливо, дані нумізматики більш-менш достовірно відбивають нерівномірний економічний розвиток різних боспорських міст (в даному разі Мірмекія, Тірітаки, з одного боку, і Кітея, — з другого) та різний обсяг в них товарно-грошових відносин, а також товарного виробництва, а отже, внутрішнього ринку. Але про це поки що можна говорити лише в здогадному плані, адже грошовий обіг Боспору перших століть, на відміну від більш раннього часу, вивчено ще недостатньо.

Характерною його рисою є те, що у товарно-грошовий обмін було включено населення не тільки великих міст, а й сільської периферії. Якщо знахідки монет на сільських поселеннях III—I ст. до н.е. поодинокі, то в перші століття кількість монетних знахідок на сільських поселеннях різко збільшується. Це, з одного боку, свідчить не лише про розвиток товарно-грошових відносин, а й про збільшення питомої ваги товарного виробництва, в яке було втягнуте населення не тільки міст, а й сільської місцевості. З другого боку, враховуючи, що на хорі Боспору мешкали військові поселенці, які повинні були сплачувати царській адміністрації певну ренту-податок за користування землею, зростання кількості монетних знахідок говорить на користь висновку про сплату її в грошовому вигляді. Якщо це так, то значення товарно-грошових відносин у боспорському суспільстві, в порівнянні із попереднім періодом, зросла, а сфера використання грошей поширилася й на сільське населення.

Стан економіки Боспору на тому чи іншому етапі його історичного розвитку в перші століття найбільш яскраво ілюструється даними нумізматики. З огляду на значний розвиток товарно-грошових відносин, тільки нумізMATика, хоча й у самих загальних рисах, дозволяє простежити час підйомів та спадів в її розвитку.

Дослідниками неодноразово підкреслювалося, що грошовий обіг Боспору в перші століття н.е. ніс на собі відбиток римського впливу. Так, наприклад, затвердження боспорського царя в

Римі з часів правління Котіса I відбивалися на монетах у зображенні інсигній. Але в боспорській нумізматиці знаходили відображення не лише події політичної історії, на які в першу чергу зверталася увага, але й ті зміни, які мали місце в економічному стані держави. Їм, у даному контексті, й треба приділити головну увагу.

Як правило, припинення золотого карбування на Боспорі 62/63 р. пояснюється тим, що саме в цей час Нерон планував якісь дії, спрямовані на перетворення Боспорського царства в римську провінцію. Але на користь такого висновку немає прямих доказів. Тому припинення боспорського золотого карбування може бути пояснено й іншими причинами.

Фінансове становище імперії за часів правління Нерона було досить складним. Шалені витрати імператора та його найближчого оточення виснажили скарбницю й призвели до того, що Нерон, з метою її поповнення, не зупинявся навіть перед прямими грабунками співгромадян. З середини 60-х років I ст. була знижена вага ауреусів, а в руках імператора було сконцентровано не тільки випуск золота та срібла, як це було раніше, а й мідної монети, яка до цього випускалася від імені Сенату. Такі заходи у сфері фінансів повинні були забезпечити поповнення державної скарбниці, яка вже не могла перекривати дедалі більші витрати імператорського двору. Якщо це співвіднести з припиненням карбування золота, змінами типології та ваги мідних монет на Боспорі, а також відсутністю карбування монет в Херсонесі та Тірі, то треба визнати тісний взаємозв'язок між цими подіями.

За повідомленням Тацита, за часів правління Нерона грошові побори спустошили не тільки Італію та провінції, а й союзні народи та держави, які називалися «вільними». Боспор також не залишився осторонь від цього процесу, який і відбився в нумізматиці. Мабуть, Боспорське царство було обкладене значними податками на користь Риму, які формально сплачувалися за захист від варварів. На це опосередковано вказує суто про-римська орієнтація Котіса I.

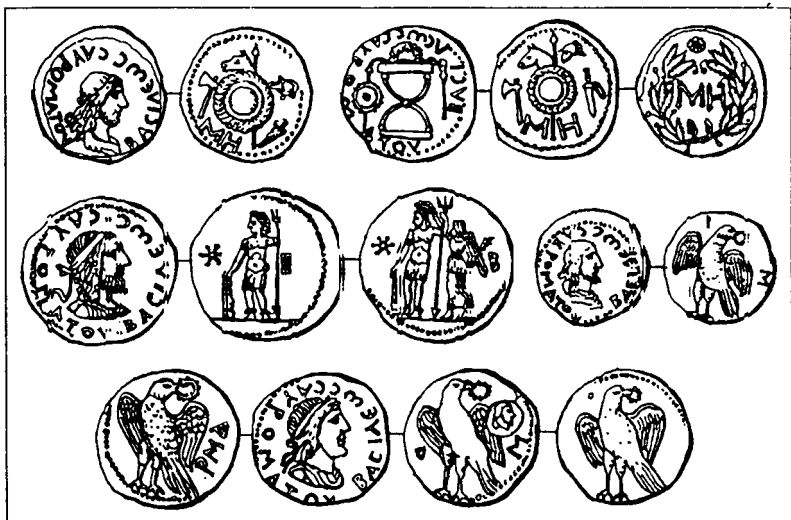
Відсутність карбування золота за царя Євпатора в 171—173 рр. та погіршення якості монет цього правителя в другій половині 60-х рр. II ст. пов'язувалися з тимчасовим припиненням надання римських субсидій Боспорському царству. Але, як зараз встановлено, говорити про фінансову допомогу Боспору з боку Риму в цей час немає жодних підстав. Тому відмічене скорочення випуску золота та міді, яке мало місце з 165 р., а також зниження майже вдвічі ваги сестерція не можна пов'язувати із припиненням римських субсидій. Інакше потрібно буде визнати, що вся фінансова система царства існувала за рахунок допомоги імперії. Проте це погано узгоджується з тим, що зараз відомо

про його економічний розвиток, і не може бути доведено, виходячи з інших категорій джерел.

Становище, що склалося в грошовому обігу Боспору в другій половині 60-х — на початку 70-х рр. II ст., також пов'язано із певним виснаженням фінансів імперії. Воєнна активність Риму на Сході та Маркоманнські війни на Заході вимагали від її правителів значних сил, що в кінцевому результаті призвело до майже повного вичерпання державної скарбниці. За таких умов римською адміністрацією, мабуть, були здійснені заходи із збільшення сум золотом, які надходили від союзників. Враховуючи, що Тіберій Юлій Савромат був союзним Риму царем, можна говорити, що під час ускладнення фінансового стану імперії, пов'язаного з війнами, Боспорське царство було змушене збільшити розміри сум трибуту, що сплачувався імперії. Цим, найімовірніше, й пояснюються зміни в кількості та якості монет, які карбувалися в заключний період правління Євпатора. Все це призвело до зменшення золотого запасу Боспору та припинення карбування статерів між 170/171—173/174 рр.

У 174/175 р. до влади на Боспорі прийшов Тіберій Юлій Савромат II, довгий період правління якого був позначений активною зовнішньою політикою, спрямованою на зміцнення кордонів царства. Проте перш ніж перейти до активних воєнно-політичних акцій, він близько 186 р. провів грошову реформу, внаслідок якої в обіг були введені нові монетні типи. Випуск кожної нової серії навіть мідних монет приносив у державну скарбницю значні прибутки і на деякий час поліпшував фінансовий стан будь-якої держави. В даному випадку, основні закономірності монетної справи Боспору часів правління Савромата II переконують у тому, що грошова реформа цього царя була головним чином спрямована на покриття зрослих воєнних видатків. Карбування Савроматом II монет з білого золота напередодні грошової реформи, свідчить про погіршення економічного стану царства в порівнянні з часом правління Євпатора. Таким чином, можна констатувати, що негативні тенденції в економіці Боспору почали проявлятися вже за Савромата II. Проте вони ще не були катастрофічними та їхній розвиток уповільнився після проведення грошової реформи 186 р.

За часів правління спадкоємця Савромата II — Рескупоріда II, економічний стан Боспору продовжував погіршуватися, про що можна говорити на основі збільшення обсягів карбування та подальшого зниження вмісту золота в монетах, хоча навряд чи можна до цього часу відносити початок економічної кризи, яка була зумовлена внутрішньо-економічними факторами. Хронологічно з цим збігається поява на боспорському престолі царів-співправителів, що після правління Рескупоріда стає звичайним явищем. Появу інституту співправительства, поза всяким сумнівом, слід розглядати як показник певного ослаблення в першій половині III ст. царської влади,

Монети боспорського царя Савромата II. За П.О.Бурачковим

що треба пов'язувати, в першу чергу, з певним погіршенням стану в економіці.

Мабуть, тільки до цього або трохи пізнішого часу слід відносити повідомлення Зосима про римські субсидії, які надавалися боспорським правителям для зміцнення економічного та воєнного становища держави. Адже аж до середини III ст. боспорські царі називалися «друзями цезаря та друзями римлян» і розміщували зображення правлячих імператорів на своїх монетах. Не виключено, що субсидії боспорським царям стали регулярно виділятися після розгрому Горгіппії та осідання на південно-східних кордонах Боспору військових дружин варварів, про що вже йшла мова.

Якщо порівняти дані всіх наявних джерел, то можна констатувати, що незважаючи на безумовне піднесення, яке мало місце на Боспорі протягом I—II ст., економічний розвиток держави весь цей час не був стійким та стабільним. Періоди підйомів змінювалися спадами, причому, боспорська адміністрація здійснювала певні заходи, щоб запобігти знеціненню статерів. Найбільш чітко це простежується поки тільки за характером монетних випусків та в грошовому обігу. І лише стосовно першої половини III ст., на підставі даних нумізматики, можна говорити про перші ознаки серйозної кризи. Проте наявні матеріали не дозволяють стверджувати, що її причини були зумовлені виключно розвитком економіки. Погіршення економічного стану Боспорського царства в першу чергу було зу-

мовлене зростаючими витратами боспорських царів, які не тільки утримували надзвичайно великий бюрократичний апарат, а й були змушені значні кошти витратити на зміцнення обороноздатності держави, у зв'язку із суттєвими змінами воєнно-політичної ситуації на кордонах, що було зумовлено пересуванням варварських племен.

Порушення сталих економічних зв'язків, збільшення обсягів воєнних витрат, зрештою розгром Горгіппії та осідання в її околицях нового, мабуть, прийшлого з півночі населення, а також початок так званих «скіфських» походів проти римських провінцій, у комплексі стали основною причиною смуги важкої економічної кризи, в яку вступило Боспорське царство в середині III ст. Причому головною з перелічених причин кризи була загибель сільськогосподарських поселень на території хори, адже основою економіки Боспору залишалося сільське господарство. Негативні процеси, які відбувалися у цій галузі виробництва, були вирішальними для всієї економічної системи.

Основні тенденції економічного розвитку Боспору в другій половині I ст. до н.е. — третій чверті III ст. дозволяють у загальних рисах охарактеризувати соціальний склад боспорського суспільства.

Цар продовжував бути верховним власником землі, яка була головною умовою та засобом виробництва. Цим було зумовлено те, що царська сім'я, її оточення та державний апарат, який проводив у життя його політику на місцях, слід розглядати як привілейовану групу суспільства. Боспорська держава, в особі царя, який уособлював державну владу, виступала як найбільший власник, який відчужував значну частку додаткового продукту у формі земельного податку-ренти з землеробського населення. А це дозволяє говорити про значну питому вагу державно-редистрибутивного сектора в економіці Боспору. За таких умов обсяги прав різних прошарків населення фіксувалися за станово-правовими ознаками, а становий розподіл сприяв майновій нерівності у суспільстві.

Представники боспорської знаті, наближені до царя, та чиновники державного апарату, який спирався на загони боспорської армії, виступали як прошарок експлуататорів основної маси населення держави. Резиденціями державних чиновників, яким було підпорядковано певні адміністративні райони, мабуть, були так звані укріплені садиби, наприклад, укріплення біля села Ново-Відрадне та будинок Хрісалиска. Не виключено, що боспорські посадові особи, які мешкали тут, поєднували державну діяльність та заняття сільським господарством. Їм в околицях резиденцій надавався певний земельний фонд, і вони в умовах Боспору можуть розглядатися як порівняно великі землевласники.

Зараз також можна говорити про певну концентрацію землі

на Боспорі. Біля с.Жовтневе та поселення Чурубашське археологічно зафіксовано порівняно великі земельні ділянки, але вони в цілому не характерні для сільськогосподарської території Боспорської держави. Їхня локалізація поблизу великих міських центрів дозволяє припускати, що такі ділянки слід розглядати як володіння високих боспорських чиновників з найближчого оточення царя, які звільнялися від сплати податків. Імовірно, представники привілейованого прошарку боспорського суспільства брали активну участь у великій морській та посередницькій оптовій торгівлі, яка приносила в той час найбільші прибутки.

Значна питома вага державно-редистрибутивного сектора економіки Боспорської держави передбачає, що її нормальне функціонування було можливе лише за наявності значного прошарку населення, яке сплачувало земельну ренту-податок. В умовах Боспору це були володарі невеликих ділянок землі, яка їм була надана з царського фонду в умовне володіння. За користування землею її утримувачі повинні були сплачувати певні податки та брати участь у збройному захисті держави. Саме цей прошарок населення Боспору, значну частину якого становили еллінізовані варвари, і був основною виробничою силою в сільськогосподарському виробництві в перші століття н.е. Юридичний статус цієї групи населення може бути визначений як військові поселенці. Наявні зараз дані дозволяють стверджувати, що така система відношень між Боспорською державою та мешканцями її хори почала складатися ще за Мітрідата VI Євпатора і в своїй основі проіснувала аж до третьої чверті III ст.

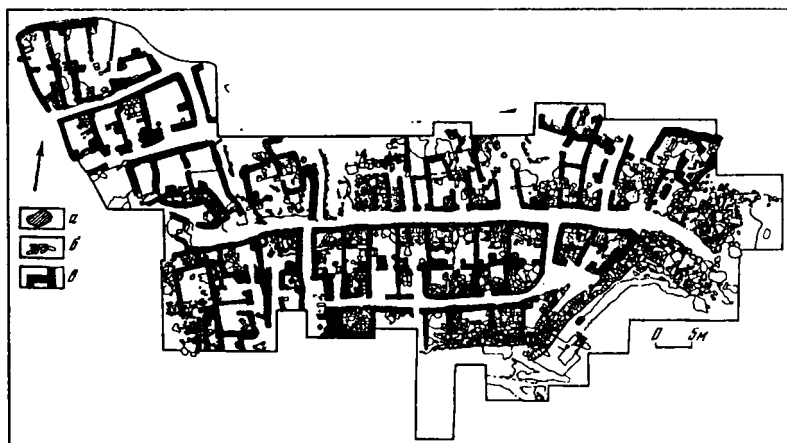
Військові поселенці не мали громадянського статусу, але їх не можна розглядати як населення, яке експлуатувалося методами виключно позаекономічного примусу. Вони отримували від царя невеликі земельні ділянки й, поряд із сільським господарством, займалися промислами та ремеслами. Невеликі ділянки землі, які передавалися у володіння військовим поселенцям на Боспорі, не дозволяють навіть припускати, що для їхньої обробки залучалися якісь соціально залежні верстви населення або раби. Вони, безумовно, використовувалися для посівів в основному сільськогосподарських культур і оброблялися самими військовими поселенцями, а також членами їхніх родин, соціальний статус та майнове положення яких були приблизно однаковими.

Отже, однією з найбільш численних категорій сільського населення Боспору в перших століттях н.е. були військові поселенці, які, крім господарської діяльності, охороняли кордони держави та були опорою боспорського царя. Але поряд із цим, за користування землею вони вносили до скарбниці певний земельний податок-ренту, яка була головним джерелом поповнення державного бюджету та сприяла нормальному функціонуванню Боспорського царства. Контроль за збиранням земель-

ної ренти-податку здійснювався спеціальними уповноваженими боспорського царя, на яких було покладено обов'язок керівництва певними адміністративними районами держави. Причому, виникнення військово-господарських поселень, які в кількісному відношенні переважають над іншими типами пам'яток, вірогідно, слід розглядати як вирішальний фактор стабілізації соціально-економічного та політичного стану Боспорської держави у перших століттях н.е.

Неукріплені сільські поселення, зафіксовані на території Азіатського Боспору, які існували тут до кінця античної епохи, свідчать про те, що на території Боспору жили й інші категорії сільського населення. Досить вірогідно, що мешканці таких поселень, розташованих на царській землі, були організовані в общини і за користування землею повинні були також сплачувати певну земельну ренту-податок.

Зараз немає переконливих даних, які б дозволяли говорити про наявність на Боспорі великих латифундій, де застосування в широких масштабах рабської праці було б економічно виправданим. Вірогідно, у великих господарствах, як і на царській землі, головним чином використовувалася праця населення широкого правового спектра. У зв'язку із цим, дуже цікавим є напис 151 р., де згадуються пелати, яких слід розглядати як категорію населення, близьку римським колонам або кріпакам. Причому військові поселенці та залежне сільське населення, вірогідно, сплачували земельну ренту-податок у різних пропорціях.

Поселення біля с.Семенівки в Східному Криму за І.Т.Кругліковою:
а — глинобитні печі; б — вимостки; в — стіни жител.

Говорячи про залежні верстви населення в перших століттях н.е., не можна не зупинитися на манумісіях, які з'являються на Боспорі в I ст. Манумісій, тобто епіграфічних документів про відпущення рабів на волю, зараз відомо близько півтора десятка. Найранніша з них датується 16 р., а найпізніша — часом правління Савромата II.

Серед дослідників існують певні розбіжності щодо визначення етнічної атрибуції цих пам'яток. Однак дослідники єдині в одному, що поява манумісій є яскравим та беззаперечним відображенням кризи рабовласницького способу виробництва на Боспорі. Такий висновок, здавалося б, добре узгоджується з тим, що на території Римської імперії саме на I—II ст. припадає більше 70% епіграфічних свідчень про відпущення рабів на волю.

Проте зараз такий висновок не можна приймати безперечно. У першу чергу слід звернути увагу на те, що на підставі наявних джерел та аналізу основних тенденцій соціально-економічного розвитку Боспору в елліністичний період, немає підстав говорити про будь-яке значне поширення праці рабів у сфері матеріального виробництва. А виходячи з цього, появу манумісій на Боспорі в I ст. не можна пов'язувати виключно із кризою рабовласництва та переходом до якісно нових виробничих відносин.

З іншого боку, говорячи про цю категорію написів, слід звернути увагу на те, що поряд із манумісіями, які свідчать про відпущення рабів під покровительство іудейських молелень, на Боспорі відомі пам'ятки й іншого типу. Це манумісії, присвячені Богу Найвищому, в яких говориться про відпущення рабів під покровительство Зевса, Геї та Геліоса, тобто божеств суто античного пантеону. Намагаючись пояснити це явище, дослідники зазначали зв'язок культу Бога Найвищого з елліністичним іудаїзмом, адепти якого належали до кола квазіпрозелітів.

Проте культ Бога Найвищого сьогодні не можна безумовно пов'язувати із іудейським населенням діаспори. У цьому синкретичному культі, який широко розповсюдився в пізньоантичний період, головним чином відбивався потяг населення до монотеїзму і, звичайно, він мав зазнати певного впливу термінології та організаційної практики іудейських релігійних общин. Отже, боспорські манумісії, залишені прозелітами та адептами синкретичного Бога Найвищого, свідчать, що відпущення рабів на волю відбувалося не внаслідок кризи рабовласницьких відносин, як це було в інших місцях величезного Римського світу, а головним чином під впливом нових релігійних вірувань, що стали особливо популярними у перших століттях. Як свідчать тексти манумісій, одним із головних умов відпущення на волю був перехід вільновідпущених в адепти іудейської релігії або прибічники Бога Найвищого.

У зв'язку із цим цікаво, що в усіх манумісіях, за винятком однієї, мова не йде про відпущення на волю якихось значних груп рабів, а лише одного раба або рабині. Це дозволяє досить впевнено говорити, що боспорські манумісії відбивають звільнення на волю рабів, у своїй переважній більшості зайнятих не в сфері матеріального виробництва, а в будинках своїх хазяїв. Такий висновок добре узгоджується з тим, що в манумісіях для визначення відпущених на волю рабів використано термін *treptos*, яким називалися раби, котрі вирости в будинках своїх хазяїв. Виходячи з цього, зараз манумісії не можуть розглядатися як надійне джерело з питання про наявність на Боспорі розвинутого класичного рабовласництва та його кризи в перших століттях, а в першу чергу вони є показником певних змін, які мали місце не лише в етнічному складі, а й в ідеології населення Боспорського царства.

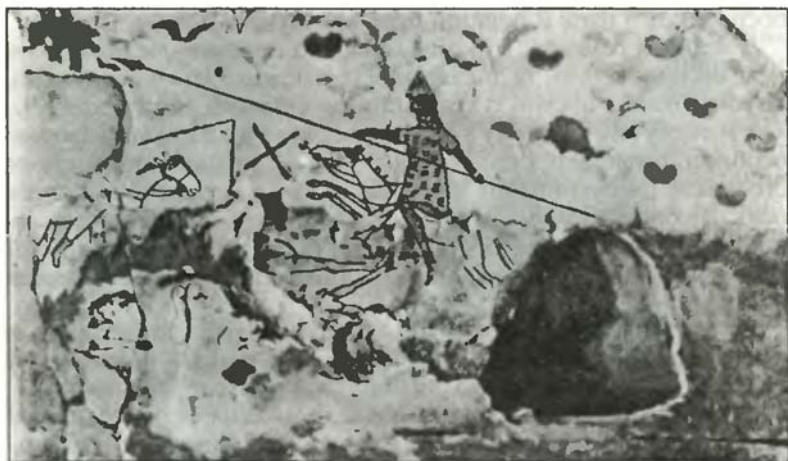
Ще один соціальний прошарок населення Боспору репрезентували мешканці боспорських міст. Якесь їх частина, безумовно, володіла певними земельними ділянками, але, виходячи з того, що верховним власником землі на Боспорі був цар, населення більшості грецьких центрів за користування своїми ділянками, певно, повинно було сплачувати певну земельну ренту-податок або форос в державну скарбницю. У деяких випадках плата за користування землею вносилася не в державну, а міську скарбницю, й ці кошти в основному йшли на потреби громадської общини. Безумовно, майновий стан мешканців великих та малих боспорських міст був різним. Серед них були заможні люди, особи середнього достатку та бідняки. Проте вони всі були підданими боспорського царя й повинні були сплачувати певні податки.

Розвиток ремесла, в якому кількісно переважали порівняно невеликі майстерні, та локалізація їх у межах міських кварталів, де вони були пов'язані із крамницями, свідчить, що в боспорських містах у ремісничому виробництві були в основному зайняті особисто вільні верстви населення, які, як правило, не використовували рабської праці або праці значної кількості сторонніх осіб. Дрібнотоварний характер боспорського ремісничого виробництва дозволяє говорити, що в цій галузі виробничої діяльності могли брати участь представники найширших верств населення.

У великих античних центрах це явище слід пов'язувати із збільшенням в економіці, особливо в II — першій половині III ст., питомої ваги товарного виробництва ремесла, яке приносило в цей час стійкі прибутки. Це вело до збільшення у складі мешканців міст осіб, які не були землевласниками або землекористувачами та не брали безпосередньої участі в сільськогосподарському виробництві. А це не могло не позначитися на соціальному складі населення.

Підсумовуючи, слід підкреслити, що соціальна структура населення Боспорського царства в другій половині I ст. до н.е. — третій чверті III ст., як і раніше, була досить близькою до тої моделі, яку у свій час було визначено для всього давнього світу. Проте з огляду на конкретно-історичні умови політичного життя, що склалися на Боспорі, тут в економіці переважав державно-редистрибутивний або царський сектор, який базувався, як і в інших станово-класових суспільствах, на натуральному та напівнатуральному господарстві дрібних виробників досить широкого правового спектра. Тому на Боспорі, переважно в другій половині I ст. до н.е. — третій чверті III ст., в кількісному відношенні переважала не приватна, а податкова експлуатація більшості мешканців держави, а на певних етапах — данинна експлуатація підкорених сусідських племен.

Приватна експлуатація, так само як торговельна та лихварська, також існувала на Боспорі, але, виходячи з наявних зараз матеріалів, її не можна вважати провідною. Адже в умовах Боспорського царства тільки приналежність до вищих верств суспільства, з представників якого формувався жорстко ієрархічний та розгалужений державний апарат, в умовах порівняно обмеженого внутрішнього ринку давала можливість брали участь не тільки у розподілі земельної ренти-податку, який збирали в різних формах з більшості підданих царя, а й отримувати у володіння значну власність, головним чином землю. Це було неодмінною умовою приватної експлуатації тих чи інших

Важкоозброєний боспорський вершник першої половини II ст. Розпис пантікапейського склепу 1873 р. за М.І.Ростовцевим.

верств населення та особистого збагачення. Причому, в системі виробничих відносин Боспорського царства в другій половині I ст. до н.е. — третій чверті III ст., як свідчать наведені матеріали, праця рабів класичного типу не могла і не стала провідною формою експлуатації у сфері матеріального виробництва. За умов, що склалися, їхня праця, в порівняно обмежених масштабах, використовувалася в домашньому господарстві царя, його оточення та якійсь частині родин заможних боспорян. Провідною ж виробничою силою на Боспорі були різні категорії особисто вільного, але тою чи іншою мірою залежного від держави різноетнічного населення, зайнятого у сільському господарстві, ремеслі та дрібній торгівлі, яке було підданим боспорського царя.

* * *

Протягом перших століть н.е. всі без винятку держави Північного Причорномор'я були включені в орбіту римської зовнішньої політики. Але, якщо в Тірі, Ольвії та Херсонесі дислокувалися римські війська, то на Боспорі римських гарнізонів не було, хоча він залишався союзною Риму державою, внаслідок чого його правителі затверджувалися на престолі в столиці імперії. Усі держави Північного Причорномор'я сплачували імперії трибут, як Боспорське царство, або утримували на свій кошт, як це було в Херсонесі, римські гарнізони.

Римська воєнна присутність у Північному Причорномор'ї та розширення зв'язків із східними та дунайськими провінціями Римської імперії зумовили економічне піднесення в усіх античних державах регіону. Причому слід звернути увагу на те, що саме в цей час найвищого розвитку досягли товарне виробництво й торгівля, хоча це й не призвело до кардинальних змін економічного базису. У перші століття, як і раніше, основою економіки залишалося сільське господарство. Проте, в I—III ст. у виробничих відносинах зросла питома вага вільних, але неповноправних верств населення, а на Боспорі військових поселенців, які, безперечно, становили переважну більшість населення хори держави. Завдяки використанню праці людей широкого правового спектра, а також залучення до тісних торговельних зв'язків варварського населення, й стало можливим піднесення античних держав Північного Причорномор'я, пік якого припадає на другу половину II — першу половину III ст. У середині III ст. в розвитку античних держав Північного Причорномор'я починаються кризові явища, які були зумовлені, в першу чергу, змінами етнополітичної ситуації в середовищі їхнього варварського оточення, а не кризою, як вважалося раніше, рабовласницького способу виробництва. Саме варварські навали, на чому слід наголосити, призвели до руйнації та занепаду сільських поселень, які були основою стабільного економічного розвитку грецьких держав на півдні сучасної України.

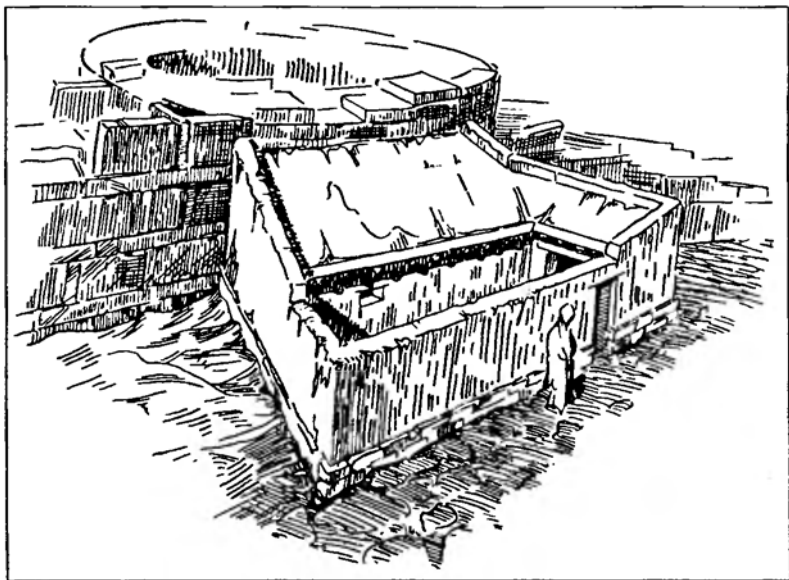
висновку свідчить повідомлення історика Зосима про будівництво в гирлі Тіраса (Дністра) кораблів, які були використані готами під час морського походу вздовж західного узбережжя Чорного моря в 269—270 рр.

На основі різноманітного археологічного матеріалу можна говорити, що із утвердженням варварського панування в Нижньому Подністров'ї Тіра стає воєнно-політичним та економічним центром готського ранньокласового об'єднання, в яке, крім власне германців, входили представники сарматських та гето-карпатських племен. Будівництво шести тисяч кораблів, про що розповідає Зосим, було можливе лише за наявності в цьому районі не тільки значних матеріальних та людських ресурсів, а й певної форми воєнно-політичної влади. З третьої чверті III ст. і аж до гунської навали на місце провідного міського центру всього регіону, крім Тіри, не може претендувати жодне відоме зараз поселення Подністров'я та Лівобережжя дельти Дунаю.

Наявність у північнопричорноморських варварів у IV ст. ранньодержавних об'єднань на чолі з готською воєнною аристократією дозволяє поставити питання про статус Тіри як політичного центру об'єднання візиготів-тервінгів, нащадки яких у V—VIII ст. були відомі у Західній Європі під ім'ям візиготів. У джерелах, які свідчать про походи варварів з гирла Дністра проти римських провінцій, говориться, що участь у них брали не тільки західні готські об'єднання (візиготи-тервінги), а й східні готи (остроготи-грейтунги), які наприкінці III ст. відомі у Нижньому Подністров'ї. Не виключено, що з часу Атанаріха, а можливо й значно раніше, функції столичного центру виконувала Тіра, але вже не як античне місто, а новий за своєю суттю ранньоміський центр візиготського варварського об'єднання.

З третьої чверті IV ст. візиготи, як і остроготи, за рівнем свого суспільного та культурного розвитку дещо випереджали інші варварські об'єднання, які існували вздовж кордонів Римської імперії. Цілком можливо, що це сталося тому, що у попередні десятиліття під їхньою владою опинилося міське грецьке населення пізньоантичних центрів Північно-Західного Причорномор'я, серед яких найбільш значним містом була Тіра.

На початку 70-х років III ст., завдяки успішним діям римських військ проти готів, карпів та інших варварських племен, обстановка на Дунаї стабілізується, а варвари стають союзниками імперії, на яких за відповідну плату покладалася охорона кордонів імперії. У другій половині II—IV ст., судячи з характеру будівельних залишків, вигляд міста змінюється. У цей час зберігаються античні традиції в будівництві, плануванні та конструктивних особливостях будинків, хоча спостерігається варваризація та деградація прийомів будівельної техніки. Наприклад, завал перекриття так званого «післяготського» будинку

Так званий післяготський дім. Реконструкція С.Д.Крижицького.

свідчить, що дах приміщення другої половини III—IV ст. було вкрито не черепицею, як це звичайно практикувалося в античних населених пунктах, а соломом та очеретом.

Результати дослідження комплексу «післяготського» будинку свідчать не тільки про вплив черняхівських, гето-дакійських та інших варварських елементів на культуру населення Тіри другої половини III—IV ст., а й про безпосереднє надходження сюди та осідання варварського населення. Господарство міста в цей час носило в основному натуральний характер, хоча наявність червоно-глиняних та світло-глиняних амфор, а також іншого матеріалу дозволяє говорити про певні економічні контакти з провінційно-римськими центрами.

Доля Тіри наприкінці IV ст. невідома. Але є всі підстави вважати, що вона була пов'язана з припиненням існування ранньодержавного візиготського об'єднання. Незважаючи на активну діяльність вождя готів — Атанаріха, яка відбилася в будівництві багатокілометрового валу, гуни, які в цей час уже підкорили остроготів, 376 р. форсували Дністер і через Буджацькі степи дійшли до кордонів Римської імперії. Мабуть, з цими подіями й треба пов'язувати припинення життя на території античної Тіри, де у пожежі гине «післяготський» будинок. Показово у цьому відношенні й те, що найпізніша римська монета з Тіри відноситься до часу правління імператора Валентиніана (364—

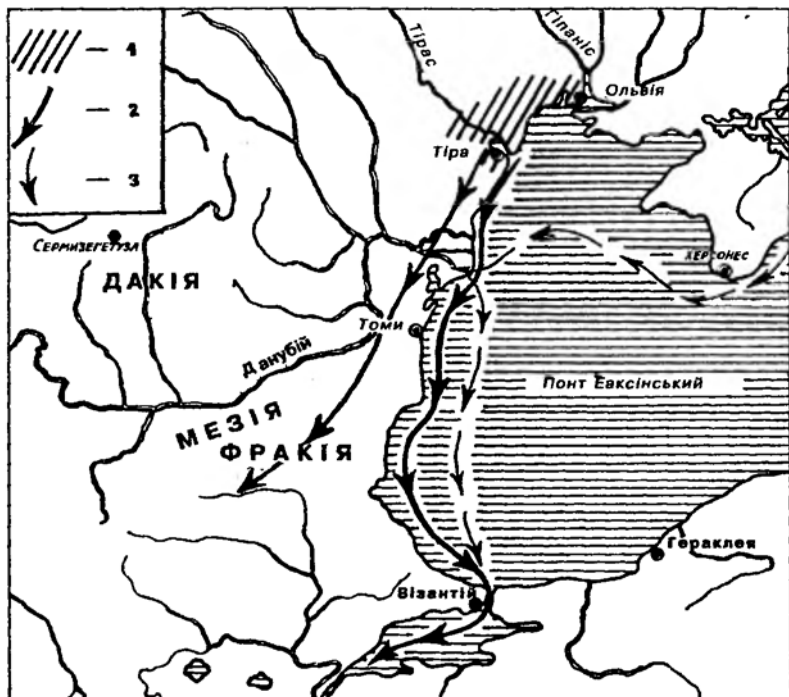
375 рр.), і зараз є останнім точно датованим предметом з розкопок цього античного центру.

Нижнє Побужжся у третій чверті III — першій половині IV ст. Раніше вважалося, що близько середини — третьої чверті III ст. закінчується історія Ольвії як античного центру, хоча в другій половині III — на початку IV ст. на її руїнах якийсь час продовжувало жити населення, пов'язане з носіями черняхівської культури Північно-Західного Причорномор'я. Руйнація Ольвії, на підставі того, що знахідки римських монет на території міста складають нерозривний ряд до 270 р., пов'язувалася з походом причорноморських варварів проти римських провінцій та відносилася до 269—270 рр. На підставі стратиграфічних спостережень дослідниками було зроблено висновок про відродження життя на території Ольвії не раніше 80-х рр. III ст. Незважаючи на низку матеріалів черняхівського вигляду, які було знайдено в Ольвії, деякі дослідники стверджують, що характер культури населення цього центру наприкінці III — у IV ст. залишався античним.

Проте зв'язок руйнації Ольвії саме з походом варварів 269—270 рр. проти римських провінцій та атрибуція населення, яке проживало на території міста наприкінці III — у другій половині IV ст., як античного, викликає певні сумніви. Тому необхідно більш детально зупинитися на ситуації, яка склалася в Північно-Західному Причорномор'ї у третій чверті III ст.

Після морських походів 255 (256) та 257 рр., коли основна маса «скіфів» посувалася на Кавказ та до Трапезунту з території Боспору, організацію свого флоту почали народи придунайського регіону. Скоріш за все, це спричинив попередній похід варварів уздовж Східного узбережжя Понту, внаслідок чого була захоплена величезна здобич. Будівництво флоту для походу 258 р., мабуть, почалося ще восени 257 р., причому, в його будівництві «скіфами» або «готами» було використано знання полонених та купців, які знаходилися поблизу місця концентрації головних сил варварів. Територію, де будувався флот та збиралися сили, давні автори не вказують, але, виходячи із загальноісторичної ситуації, можна припускати, що це було гирло Дністра. Тут знаходилася зручна бухта, розташована далеко від кордонів імперії, а також могли бути використані досвід та ресурси населення Тіри. Важко сказати, де концентрувалися варвари перед походами 262, 263 та 266 рр., але враховуючи, що вони поверталися вздовж фракійського узбережжя, вірогідно, що й на цей раз при підготовці вторгнення в межі Римської імперії було використано гирло Дністра та прилеглі до нього території.

Якщо відносно походів початку 60-х рр. III ст. даних дуже мало, то інша справа із походами 267—268 рр. Згідно з писемними джерелами, флот «герулів», у складі 500 суден, вийшов з Мессіди та, пройшовши Понт, увійшов у гирло Дунаю. Тут, об-

Походи варварів уздовж Західного берега Чорного моря за В.П.Будановою.

1 — район концентрації сил варварів перед походом; 2 — похід 269-270 рр.; 3 — похід 267-268 рр.

’єднавшись із візиготами та розоривши найближчі райони, варвари вирушили до Боспору Фракійського, але після поразки від римських військ відійшли в Малу Азію та пограбували провінцію Ахайю. Трохи пізніше, внаслідок нового зіткнення з римською армією на кордоні Македонії та Фракії, розбиті варвари відступили за Дунай. 269 р. вони знову напали на імперію. Як і раніше, цей похід розпочався з гирла Дністра, та за своїми масштабами відрізнявся від всіх попередніх, адже «скіфи», а серед них і готи, мабуть, планували переселитися разом із своїми сім’ями на територію імперії. Але й цей похід не мав успіху. 270 р. «скіфи» були розбиті римськими військами. Після цього ситуація на дунайському кордоні імперії стала поступово стабілізуватися.

Виходячи з короткого огляду історії варварських вторгнень на територію Римської імперії в третій чверті III ст., можна говорити, що воєнно-політична ситуація у Північно-Західному Причорномор’ї в цей час була досить складною, що кінець-

кінцем призвело не тільки до загибелі Тіри, а й до припинення життя в Ольвії та на античних поселеннях, розташованих на берегах Бузького лиману. Причому, це трапилось не раніше кінця 50-х і не пізніше середини 60-х рр. III ст. Адже сумнівно, що грабуючи міста римських провінцій, «скіфи» залишили б поза своєю увагою невеликі грецькі центри, розташовані в безпосередній близькості від району концентрації їх головних сил, населення яких можна було б використати під час підготовки до походів. Виходячи із цього, до появи нових даних, і в першу чергу ретельного аналізу закритих комплексів, відкритих на території як Ольвії, так і городищ Нижнього Побужжя, вказані хронологічні рамки, а не 269—270 рр., слід вважати часом загибелі не тільки античної Тіри, а й Ольвії.

Виходячи із стратиграфічних спостережень та нумізматичних знахідок, зараз встановили, що життя на території Ольвії відновилося не раніше 80-х рр. III ст., причому будівельні залишки кінця III — першої половини IV ст. чітко відокремлюються від більш ранніх. Будинки цього часу були одноповерховими і мали не менше 4—6 приміщень досить значної площі. Якщо порівняти характерні риси домобудівництва, зафіксовані на черняхівських поселеннях Північно-Західного Причорномор'я, із ольвійськими, то одразу впадають у вічі досить близькі паралелі. І в Ольвії, і на черняхівських поселеннях у будівництві використовували вапняк та сирцеву цеглу, кладки виконані в одній техніці, переважними були прямокутні приміщення, в яких зафіксовані кам'яні загородки, що, можливо, використовувалися як ясла для свійських тварин. Виходячи із всього цього зараз не можна стосовно Ольвії впевнено говорити про збереження не тільки античних традицій, а й попереднього населення.

Проте наявні матеріали свідчать не лише про деградацію будівельної техніки наприкінці III — у першій половині IV ст., а й про інші суттєві зміни в забудові. Для верхніх археологічних шарів Ольвії характерними є залишки виробничо-господарського характеру, металообробні майстерні, велика кількість вогнищ, печей, загородок, ям, розташованих на місці колишніх монументальних споруд.

Дійсно, якщо в I — першій половині III ст. виробничі комплекси були розташовані на північ від оборонних споруд, то дві металообробні майстерні кінця III — першої половини IV ст. відкрито на території центральної частини так званої цитаделі. Цікаво, що під час дослідження однієї з майстерень знайдені неопалені глиняні фігурки, які, швидше за все, указують на негрецьке етнічне походження населення, котре займалося тут ремісничою діяльністю. Необхідно також зазначити, що останнім часом на території Ольвійського городища відкрито низку поховань заключного етапу історії Ольвії. На жаль, вони поки що

не опубліковані, але наявність на колишній міській території поховань є досить показовою, і може розглядатися, як одне з найбільш переконливих свідчень на користь висновку про зміну населення та його традицій.

Зміна в розміщенні виробничо-господарських комплексів кінця III — першої половини IV ст., у порівнянні з попереднім часом, наявність на території городища значної кількості ям, а в будинках — загородок-ясел, дозволяє більш-менш впевнено говорити, що в економіці Ольвії цього періоду, так само як і на поселеннях черняхівської культури Північно-Західного Причорномор'я, неподільно панувало натуральне господарство. Сказане підтверджується незначною кількістю монет, знайдених під час розкопок. Наприклад, в Ольвії знайдено всього 11 монет, які датуються хронологічним відрізком між 284 та 378 рр., в той час як в Істрії монет цього періоду знайдено близько 150. Це свідчить на користь висновку про те, що не тільки у внутрішній торгівлі, а й в економічних зв'язках із римськими провінціями, звідки надходила продукція в амфорах та інший античний імпорт, грошовий еквівалент практично не використовувався, а панував натуральний обмін. Це, поряд з іншими відміченими явищами, говорить про досить близький рівень економічного розвитку населення, яке мешкало наприкінці III — у першій половині IV ст. на території Ольвії та на поселеннях черняхівського типу Північно-Західного Причорномор'я.

Із всього сказаного випливає, що час з кінця III — першої половини IV ст. не можна розглядати як заключний етап античної історії Ольвії. Під час «готських» війн антична Ольвія, так як і Тіра, припиняють своє існування. У 80-х рр. III ст. життя на території Ольвії відроджується, але основну масу населення тут тепер становили вихідці із середовища черняхівського населення Північно-Західного Причорномор'я, яке генетично не було пов'язане з населенням античного міста першої половини III ст. Крім змін у характері забудови та господарській діяльності населення, про це можна говорити на підставі знайдених в Ольвії фрагментів триручних ваз, кістяних гребенів та фібул, характерних для ареалу черняхівської культури. Досить показовою у цьому відношенні є й знахідка в Ольвії статерів Фофорса 287 р., які могли потрапити сюди разом із варварами — учасниками походів варварів з території Боспору.

Відродження життя на території Ольвії хронологічно збігається з розквітом черняхівської культури, зокрема її причорноморського варіанту, а також значним збільшенням черняхівських поселень у Північно-Західному Причорномор'ї. Причому, низка характерних особливостей, простежених на черняхівських поселеннях та могильниках регіону, дозволяє говорити, що якась частина населення Тіри та Ольвії зробила певний внесок у її формування.

Поява численних неукріплених черняхівських поселень у Північно-Західному Причорномор'ї та збільшення тут населення стало можливим внаслідок змін характеру взаємовідносин імперії із варварами на північ від Дунаю. Якщо до межі 60-х—70-х рр. III ст. для цих відносин були характерні воєнні конфлікти, то після 269—270 рр. римська адміністрація почала практикувати розселення частини «скіфів» або «готів» уздовж правого берега Дунаю, що значно послабило тиск на кордони імперії з півночі. Розселення варварів супроводжувалося укладанням з ними договорів, внаслідок чого вони ставали союзниками римлян. Це, з одного боку, сприяло зміцненню нижньомезійського лімесу, а з другого, — привело до втягнення переважної більшості варварського населення Північно-Західного Причорномор'я в різносторонні економічні стосунки з римськими провінціями. Про це свідчать знахідки античного імпорту другої половини III—IV ст. не лише на території Ольвії та Тіри, а й на більшості черняхівських поселень регіону.

Стабілізація воєнно-політичної ситуації на дунайському кордоні імперії, яка розпочалася за часів правління імператора Авреліана (270—275 рр.), збільшення кількості черняхівських поселень, наявність у верхніх археологічних шарах Тіри та Ольвії матеріалів, що свідчать про наявність тут черняхівського населення — все це дозволяє погодитися з тими дослідниками, які вважають, що зазначені античні центри наприкінці III — у IV ст. було включено до складу великої варварської конфедерації, яка утворилася у Північно-Західному Причорномор'ї в останній третині III ст. Причому, якщо Тіру можна розглядати як політико-редистрибутивний центр цього ранньокласового варварського державного утворення, то Ольвію цього часу попередньо слід атрибутувати як більш-менш значне ремісниче поселення. Наявність в Ольвії двох металообробних майстерень кінця III — першої половини IV ст., про що вже йшла мова, дозволяє говорити, що їхня продукція знаходила попит у черняхівського населення Північно-Західного Причорномор'я, де до цього часу не зафіксовано залізобробного виробництва.

На закінчення слід ще раз підкреслити, що зараз не можна кінець III — першу половину IV ст. розглядати як заключний етап античної історії Ольвії, генетично пов'язаний із попереднім римським періодом. Незважаючи на нечисленність та невиразність матеріалів кінця III — першої половини IV ст. в Ольвії, зараз є підстави пов'язати поселення, яке виникло на руїнах античного міста, з ареалом пам'яток черняхівського населення Північно-Західного Причорномор'я, що було політично включено до ранньокласового державного об'єднання варварів. Причому цікаво, що наприкінці III — у першій половині IV ст., як і раніше, простежується спільність історичної долі Тіри та Ольвії,

що робить правомірним включення їх в один історико-географічний регіон та дозволяє розглядати розвиток цих центрів у тісному взаємозв'язку аж до кінця античної епохи.

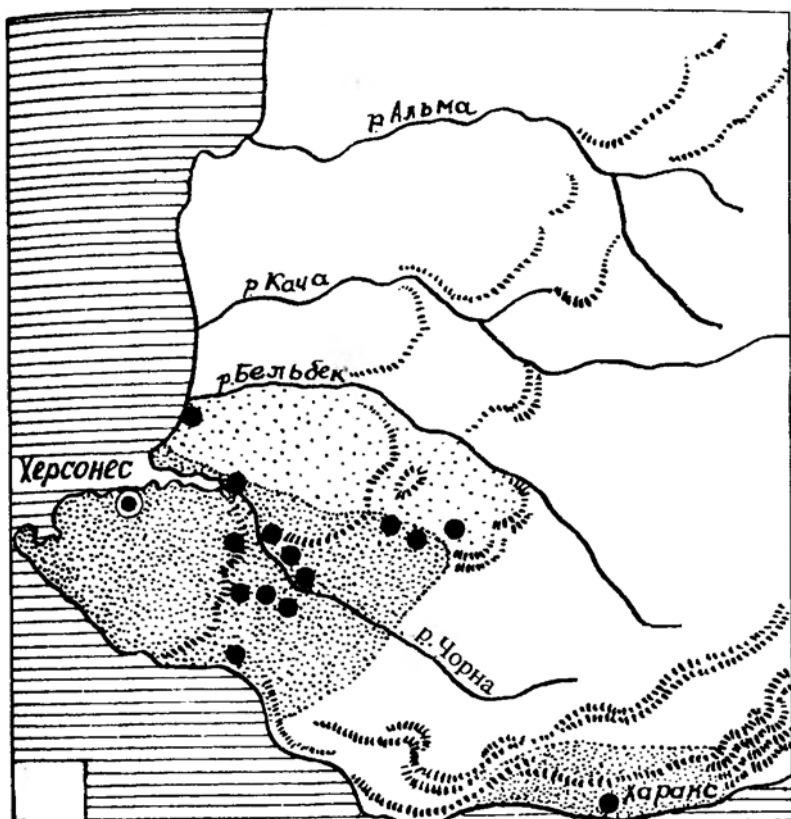
Херсонес та Південно-Західний Крим. На території Криму сліди пересування варварських загонів зафіксовані не тільки писемними джерелами, а й археологічно. Третьою чвертю III ст. датуються руйнування та пожежі на території Неаполя Скіфського, а також на інших пізньоскіфських пам'ятках Південно-Західного Криму. Нині є підстави пов'язувати їх з навалою варварів, які наприкінці 60-х — на початку 70-х рр. III ст., просуваючись на Боспор, розгромили поселення пізніх скіфів. Однак, незважаючи на трагічні для населення Південно-Західного Криму події, Херсонес залишився поза основним напрямком просування варварів та продовжував бути найважливішим форпостом Римської імперії у Тавриці.

У другій половині II — першій половині III ст., як зазначалося, економічний розвиток Херсонеса стимулювався розширенням різносторонніх зв'язків з населенням рівнинних та передгірських районів Південно-Західного Криму. Але після варварських навал та загибелі пізньоскіфських городищ ситуація змінюється. У другій половині III — на початку IV ст. основним економічним партнером Херсонеса виступає населення гірських долин Південно-Західної та Південної Таврики. Як свідчить археологічний матеріал, стосовно цього часу не можна говорити про глибоку кризу економіки міста. Проте слід зазначити, що в зв'язку із згаданими подіями, змінилася структура сільсько-господарського виробництва, де першочергову роль почало відігравати виробництво зернових, та напрями економічних зв'язків, які залишалися важливим фактором економічного розвитку.

Історія Херсонеса в пізньоантичний час маловідома. Втім, деякі відомості є в праці візантійського імператора Костянтина Багрянородного «Про управління імперією» та в епіграфічних пам'ятках. Ці джерела свідчать, що в другій чверті III ст. Херсонес ще перебував в орбіті зовнішньої політики Східно-Римської імперії.

Як і раніше, стосунки громадянської общини з центральною владою регулювалися на основі імператорських рескриптів. Але у цей час місто вже контролювалося не намісником провінції Нижня Мезія, а префектурою Сходу, префект якої керував усіма громадянськими справами. Що ж до оборони та військового гарнізону, то вони, після розділу за часів імператора Костянтина Великого (306—337 рр.) громадянської та військової влади, контролювалися римським військовим командуванням територіально-адміністративної одиниці Східно-Римської імперії — деоцезу Фракія, який у свою чергу підпорядковувався префектурі Сходу.

У 250 р. римський гарнізон ще знаходився в Херсонесі, й на

Розповсюдження античного імпорту в Південно-Західній Тавриці у III — на початку V ст. за В.М.Зубарем.

території цитаделі було здійснено будівництво. Але загострення становища на дунайських кордонах імперії й брак джерел з питань про перебування римських військ у місті в другій половині III ст. дають змогу стверджувати, що їх вивели з Херсонеса в третій чверті цього століття. Це сталося, мабуть, за часів правління імператора Галлієна (253—268 рр.), який не тільки провів реформу римської армії, а й сформував резерви для відсічі варварам, що загрожували імперії з-за Дунаю.

Але Херсонес не був покинутий імперією напризволяще. Пряму воєнну допомогу було замінено грошовими субсидіями, за рахунок яких утримувалися гарнізон міста та формування готів-союзників, розселених поблизу міста, в Південному Криму, зокрема на м. Ай-Тодор та в околицях Херсонеса. Окрім грошей

місту виділялися й матеріали, необхідні для виробництва спеціального озброєння — баліст, які в цей час використовувалися переважно в східній частині імперії для захисту міст. До складу гарнізону набиралися місцеві жителі, і за своєю організацією він був близький до малого легіону пізньоримської армії, озброєного балістами — металевими апаратами, що стріляли стрілами або дротиками з важкими вістрями. Звичайно такий легіон складався з тисячі військовослужбовців та мав на озброєнні 55 баліст та десять онагрів — пристосувань для метання каміння. Як свідчать наявні джерела, така організація захисту міста існувала з другої половини III до кінця V ст.

Надання місту грошових субсидій на утримання гарнізону та матеріалів для виробництва озброєння давало можливість римському командуванню в разі необхідності використовувати його збройні сили під час воєнних конфліктів на території Таврики та прилеглих до неї районів. Так, херсонеські війська наприкінці III — у першій половині IV ст. в союзі з імперією беруть участь у кількох війнах з Боспором, і тим самим залучаються до проведення в життя римської політики. Після переможного закінчення цих війн кордони території, які перебували під контролем Херсонеса, значно розширилися в східному напрямку, і він ще більше зміцнив свої зв'язки з адміністрацією імперії. За часів правління імператора Костянтина Великого Херсонес знову надає допомогу імперії, але вже на Дунаї. Є підстави вважати, що цього разу варвари, які загрожували імперії, діяли під проводом колишнього боспорського царя негрецького походження. Проте, за участю херсонеських балістаріїв 322 р., їх було вщент розгромлено. За це імператор підтвердив надану раніше «свободу» та звільнення від податків, а також подарував місту свою позолочену статую.

Більше того, археологічний матеріал свідчить, що Херсонес контролював значні території у Південно-Західній Тавриці. Тут мешкало осіле після «готських» війн населення. Імперія вбачала в ньому союзника і, мабуть, через Херсонес римська адміністрація сплачувала його ватажкам певні грошові суми срібними денаріями. Найімовірніше, саме ці варвари-союзники разом з херсонеськими балістаріями брали участь у херсонесько-боспорських війнах та воєнних діях на Дунаї.

Імператор Костянтин Великий. 306-337 рр.

Юридично в цей час Херсонес не входив до складу імперії, і його відносини з її адміністрацією будувалися, як і раніше, на союзницькій основі. Слід підкреслити, що на відміну від попереднього часу, Херсонесу надавалася передусім політична та моральна підтримка, а не пряма військова допомога. Певна зацікавленість імперії у Херсонесі та тісні його зв'язки з римською адміністрацією пояснюються, головним чином, дуже вигідним стратегічним розташуванням міста. Фінансова допомога громадянській общині для утримання сильного гарнізону, яку надавала римська адміністрація, перетворювала Херсонес на найбільш надійний форпост імперії в Північному Причорномор'ї. Звідси можна було здійснювати не тільки нагляд за подіями в регіоні, а й у разі необхідності давати збройну відсіч ворогам імперії.

Раніше вважалося, що за часів правління імператора Діоклетіана (284—305 рр.) Херсонес втратив статус «вільного» міста, оскільки його було включено до складу імперії, і місто управлялося безпосередньо пізньоримською провінційною адміністрацією. Однак детальний аналіз напису про будівництво стіни, який досить точно датується 383—395 рр., та низка інших даних свідчать, що зараз немає підстав робити висновок про кардинальні зміни в системі управління та втрату містом права самоврядування. У цьому написі згадується перший архонт Евферій. Отже, як і раніше, тут зберігалось внутрішнє самоврядування. До того ж повідомлення Костянтина Багрянородного про те, що за допомогу імперії на Дунаї імператор підтвердив місту надану раніше «свободу», не дає підстав розглядати Херсонес як звичайне провінційне місто імперії. Все це добре узгоджується з висновком про те, що аж до кінця V ст. Херсонес не входив до складу імперії, а стосунки його громадянської общини з пізньоримською адміністрацією будувалися на союзницькій основі.

Донедавна вважалося, що гунською навалою, яку датували 375 р., завершується антична історія Північного Причорномор'я, і Херсонеса зокрема. Однак вивчення археологічного матеріалу дало змогу переглянути цей, здавалося б, дуже добре аргументований висновок. Тепер встановлено, що гунни, розгромивши близько 375 р. аланський союз племен, пішли далі на захід, а Херсонес, як і інші античні центри Криму, існував без якихось значних потрясінь. Пояснюється це тим, що, з одного боку, місто знаходилося осторонь головного напрямку пересування гунів, а з другого — терміновими заходами, вжитими в цей час у місті. Кінцем IV — початком V ст. датується низка написів про укріплення оборонних споруд Херсонеса. Імовірно, ці роботи було проведено за допомогою адміністрації Східно-Римської імперії перед або під час гунської навали.

Основна маса гунів з'явилася в Північному Причорномор'ї значно пізніше, не раніше початку — середини V ст., коли гунське ранньодержавне об'єднання розпалося. Зазнавши поразки, гуни з Подунав'я відкотилися до Північного Причорномор'я, але й цього разу Херсонес не було зруйновано. Гуни лише влилися до складу його населення, про що свідчать деякі поховальні комплекси з характерними речами, які могли бути принесені сюди тільки цими кочовиками.

У зв'язку із сказаним, цікаво, що часом не раніше середини V ст. та не пізніше першої половини VI ст. на Гераклейському півострові слід датувати залишки круглих у плані наземних споруд, які можуть бути атрибутовані як фундаменти юрт-зимників. Є всі підстави пов'язувати їх з частиною гунів, що прийшли сюди після загибелі держави Аттіли. Адже історик VI ст. Прокопій Кесарійський свого часу писав, що весь простір між Боспором та Херсонесом був зайнятий гунами. Невелика група гунів, як про це свідчать писемні та археологічні джерела, оселилася в околицях Херсонеса, від ворожих дій якої місто було надійно захищене гарнізоном та відновленими за допомогою центральної адміністрації оборонними спорудами. З появою юрт-зимників в околицях Херсонеса припиняється функціонування переважної більшості сільськогосподарських садиб на земельних ділянках херсонеситів, які були основою не тільки античної економіки, а

Фундамент юрти на Гераклейському півострові поблизу Херсонеса. Розкопки Г.М.Николаєнко.

й полісної соціально-політичної структури. Тому до цього часу треба відносити кінець античної епохи в історії Херсонеса.

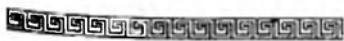
З першої половини — середини VI ст. Херсонес стає значним соціально-економічним та політичним центром, до якого тяжіло переважно сільськогосподарське населення Таврики. В історії міста починається нова середньовічна епоха, для якої були характерні кардинальні зміни в політичному, соціально-економічному та культурному розвитку, що відрізняють її від пізньоантичного періоду. Але саме в цей час склалися ті передумови, які в подальшому дозволили Херсонесу, або середньовічному Херсону — Корсуню давньоруських літописів, протягом ще майже тисячі років існувати та розвиватися в нових історичних умовах.

Боспорське царство, Східний Крим та узбережжя Керченської протоки. З третьої чверті III ст. в історії Боспору теж починається новий етап розвитку. Але якщо раніше його пов'язували із соціально-економічною кризою в Римській імперії, то тепер головна увага повинна бути приділена наслідкам варварських навал. Їх результати не могли не позначитися на особливостях соціально-економічного та політичного розвитку Боспорської держави.

Зараз встановлено, що варвари, близько середини 60-х рр. III ст., розгромили населені пункти Європейського Боспору. І При цьому, слід підкреслити, що на Боспор варвари вдерлися із заходу, адже античні поселення, розташовані на Таманському півострові, не постраждали.

Можливо, з просуванням варварів на Європейський Боспор слід пов'язувати скарби, найпізніші монети з яких датуються 267 р., та припинення боспорського монетного карбування у 268 р. Це свідчить про силу удару варварів і про його наслідки для боспорської економіки. Цілком можливо, що цим часом датується напис царя Хедосбія. Цей цар міг стояти на чолі варварів, які вдерлися на Боспор, захопив на якийсь час владу в Пантікапеї та здійснював підготовку до проведення морського походу 267-268 рр. проти римських провінцій.

Донедавна вважалося, що після розгрому Танаїсу в середині III ст. життя на його території відродилося лише в другій половині IV ст. Але нещодавно було висловлено цікаву думку про те, що нове поселення на місці Танаїсу могло виникнути вже наприкінці III — на початку IV ст. У зв'язку з цим показово, що в ході розкопок Танаїсу в шарах, які датуються часом після середини III ст., знайдено матеріал, який свідчить про продовження життя на місці колишнього античного міста. Зокрема, наявність у верхніх шарах Танаїсу деяких груп ліпної кераміки, типологічно близької черняхівській, та інших предметів матеріальної культури дозволили зробити висновок про проникнення сюди із заходу її носіїв.

Друга половина III ст. представлена в Танаїсі погано, проте наявні дані все ж дозволяють говорити, що відродження життя на території міста почалося не пізніше кінця III ст., і в цьому вирішальну роль відіграли варвари Північного Причорномор'я, етнічно близькі групам населення, які мешкали на руїнах античних Тіри та Ольвії. Не виключено, що певний відсоток у складі мешканців таких центрів становили греки або їхні нащадки, які після приходу варварів продовжували жити на руїнах античних міст.

Звичайно, такий висновок вимагає додаткової аргументації, яка може бути отримана під час подальшого цілеспрямованого археологічного дослідження верхніх шарів Танаїсу та публікації всіх не виданих матеріалів з розкопок цього центру, але вже зараз можна говорити про загальну тенденцію виникнення постантичних ранньодержавних структур на місці і в околицях античних центрів не лише Північно-Західного, а й Північного Причорномор'я в цілому.

У зв'язку з відсутністю боспорських монет між 268 та 275 рр., важко сказати, як складалася обстановка після навали варварів 268 р. Проте відновлення карбування з 275 р. та поява монет одразу трьох боспорських царів — Рескупоріда IV, Савромата IV та Тайрана в загальних рисах, хоча й багато в чому гіпотетично, дозволяє реконструювати боспорську історію цього часу.

Незважаючи на вторгнення варварів наприкінці 60-х рр. III ст. в межі Європейського Боспору, Рескупорід IV все ж таки зберіг владу над частиною царства, хоча, вірогідно, під час бурхливих подій, пов'язаних з навалою варварів, вона могла бути суттєво обмежена. До 275 р. криза, викликана вторгненням, закінчилася, про що свідчить відновлення монетного карбування. Причому можна припустити, що Рескупорід, який покинув столицю, де знаходився монетний двір, в цей час уже повернувся до Пантікапею.

Проте у 275/276 р., поряд з Рескупорідом IV, свою монету карбував цар Савромат IV (275/276 р.), появу якого на престолі не можна пояснити соціальною або якоюсь іншою боротьбою. Статери Савромата IV на зворотній стороні мали зображення погруддя римського імператора та карбувалися на тому ж монетному дворі, що й монети Рескупоріда IV. Мабуть, така ситуація пояснюється тим, що напередодні загрози варварського вторгнення Рескупорід IV сховався на Азіатській стороні Боспору, де не зафіксовано слідів пожеж та руйнувань цього часу. А після повернення в Пантікапей зробив своїм співправителем одного з авторитетних у цій частині держави вельмож, який отримав ім'я Савромата IV. Враховуючи, що ще в 30-х рр. III ст. на Азіатській стороні Боспору осіла якась частина варварів, мабуть, можна припустити, що він походив із середовища сильно варваризованого населення цього району. Не виключено, що співуправління було обумовлене з представниками соціальної

верхівки населення Азіатської території Боспору ще раніше, як плата за притулок, наданий Рескупоріду.

Хронологічно з появою на боспорському престолі Савромата IV збігається черговий похід припонтійських племен в малоазійські провінції Римської імперії. Використання й цього разу боспорських кораблів дозволяє говорити про участь у поході варварів, добре знайомих із попередніми походами вздовж східного узбережжя Чорного моря.

275 р., досягнувши Фасіса, вони вдерлися в Понт і рушили вглиб Малої Азії. Пройшовши Понт та Віфінію, варвари дійшли до Каппадокії. Назустріч їм виступили дві римські армії, які завдали варварам кілька поразок. Після цього, мабуть, на кораблях, які знаходилися десь поблизу узбережжя Південного Понту, вони намагалися відступити, але біля Боспору Кіммерійського були розбиті римським флотом, що переслідував їх. За перемогу в цій війні імператор Тацит (275—276 рр.) отримав титул Готського та Понтійського, а Проб (276—282 рр.) — Готського.

Похід 275 р. проти римських провінцій погано узгоджується з політикою боспорських царів, яку вони проводили після готських війн кінця 60-х рр. III ст. Тому можна погодитися з тим, що варвари з територій, прилеглих до Боспору, які, мабуть, як союзники імперії, були направлені боспорським царем у розпорядження Авреліана для участі у війні з персами. Проте після смерті цього імператора потреба в них відпала, й варварські дружини, не бажаючи повертатися без обіцяної здобичі, за власною ініціативою вдерлися у малоазійські провінції, грабуючи все на своєму шляху. Їх міг очолювати Савромат IV, відомий лише за монетами 275/276 р. який, можливо, загинув під час однієї із сутичок з римськими військами.

Після цього на боспорському престолі з'явився новий співправитель Рескупоріда IV — Тіберій Юлій Тейран (275/276—278/279 рр.), який, мабуть, після смерті Рескупоріда правив ще два роки самотійно. Не виключено, що Тейран, ім'я якого Л.Згуста вважає іранським, якщо й не належав до боспорської династії Тіберіїв Юліїв, то намагався, щоб так вважали. Проте, як би не вирішувалося питання відносно походження Тейрана, важливим є те, що за часів його правління була одержана значна перемога, на честь якої в Пантікапеї було встановлено пам'ятник «богам небесним, Зевсу Спасителю та Гері Спасительці, за перемогу й довголіття царя Тейрана й цариці Елії». Ця перемога, судячи з напису, за своїми наслідками була рівноцінна порятунку держави. Причому дуже показово, що пам'ятник було встановлено від імені найвищих посадових осіб Боспорської держави, а після імені Тейрана стояв титул «друг цезаря та друг римлян», що, поза всяким сумнівом, свідчить про проримську орієнтацію цього царя.

Звичайно, зараз важко говорити, з якою саме подією боспорсь-

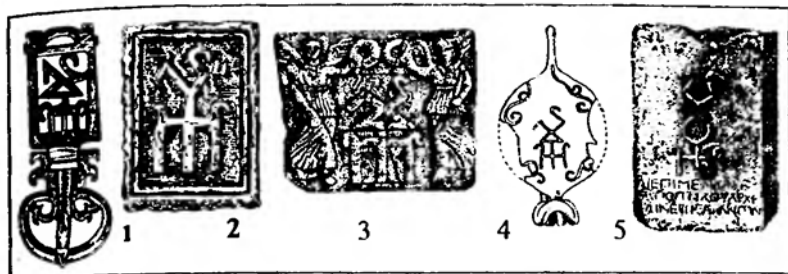
кої історії пов'язане встановлення цього пам'ятника. Проте, якщо згадати, що до часу правління Тейрана влада боспорських царів певною мірою була обмежена, і вони були змушені давати кораблі варварам, не виключено, що цю подію можна пов'язувати з перемогою над варварами та відновленням юрисдикції боспорського монарха над всією територією держави. У всякому разі, згадка в написі на цьому пам'ятнику намісника Феодосії та начальника аспургіан, говорить на користь саме такого припущення.

Можливо, скориставшись поразкою варварів від римського флоту, Тейран очолив боротьбу із залишками учасників походу 275 р. і, внаслідок рішучих дій, не тільки захистив державу, а й підкорив їй владі боспорського царя. У конкретно-історичних умовах розвитку Боспору середини 70-х рр. III ст. тільки така перемога та повернення до проримської орієнтації, а можливо, й відновлення реального союзу з імперією, були рівноцінні порятунку держави. Побічно це підтверджується стабілізацією взаємовідносин Боспору з імперією після 275 р. й активним будівництвом у Пантікапеї, яке дослідники відносять до цього часу.

З огляду на те, що історія античних держав Північного Причорномор'я наприкінці III—IV ст. дуже фрагментарно висвітлена писемними джерелами, особливе значення для її реконструкції має 53 глава праці Костянтина Багрянородного «Про управління імперією», яку написано на підставі херсонеських хронік, датованих часом не пізніше V ст. Зараз, попри белетристичний характер викладу, не викликає сумніву, що в основі розповідей з історії Херсонеса та Боспору лежали реальні історичні події. Навряд чи можна погодитися з тими дослідниками, які надто критично ставляться до свідчень цього джерела. Дійсно, в ньому багато неясних місць, проте, деякі дані, наприклад, згадка реальних римських імператорів та імен вищих херсонеських магістратів, переконує у правомірності використання цього джерела для вивчення історії Північного Причорномор'я III—IV ст.

Костянтин Багрянородний свідчить, що коли в Римі правив імператор Діоклетіан (284—305 рр.), Савромат, син Крискорона, боспорянин, зібрав «скіфів», що мешкали на узбережжі Меотиди, виступив проти римлян, захопив державу лазів та дійшов до р. Галіс. Імператор кинув проти них війська на чолі з трибуном Константом I, який, проте, не зміг перемогти ворогів. Тоді імператор звернувся з проханням надати допомогу до Херсонеса. Херсонесити, зібравши військо, завдали удар у тил Савромату та захопили його столицю. Це й дозволило укласти мир з варварами на вигідних для імперії умовах. Якщо виходити з того, що Костянтин Багрянородний в розповіді про цю війну згадує двох перших херсонеських архонтів, то розглянуті події, скоріш за все, мали місце впродовж двох років.

Ця війна зараз датується 291—293 рр. Якщо зазначені події

Тамгоподібні знаки (герби) боспорських царів.

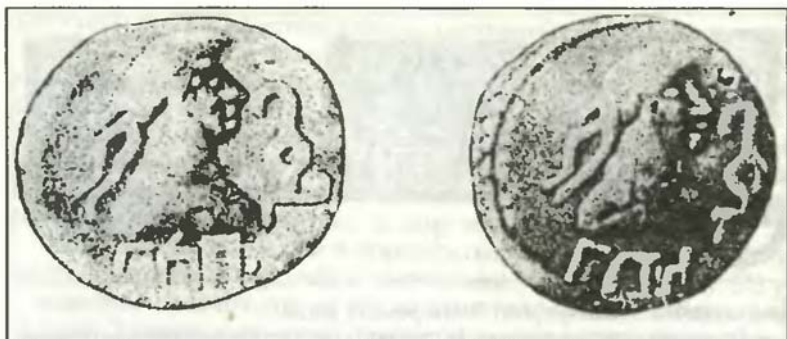
1 — бронзова пряжка із сарматською геральдичною емблемою (Пантікапей); 2 — керамічна плітка з рельєфним тамгоподібним знаком царя Раметалка — за Д.Б.Шеловим; 3, 4 — герб царя Тіберія Євпатора; 5 — герб царя Савромата II.

відбувалися між 291 та 293 рр., то похід варварів у державу лазів та Малу Азію слід пов'язувати з боспорським царем Фофорсом (285/286—308/309 рр.), якого дослідники ототожнюють із Савроматом Костянтина Багрянородного. Фофорс, який змінив на престолі Тейрана, мабуть був вихідцем із сармато-аланського середовища, про що свідчить зображення тамги на реверсі його монет. Цікаво, що 292/293 р. в карбуванні Фофорса спостерігається перерва, яку попередньо можна пов'язувати із подіями римсько-боспорсько-херсонеської війни 291—293 років.

Зараз не можна нічого певного сказати про те, як до влади прийшов Фофорс, але, виходячи з наведених даних, він не належав до давньої боспорської правлячої династії, а був ставлеником місцевої сарматизованої знаті, вплив якої зростав на Боспорі. Його прихід до влади ознаменував різкий поворот від проримської політики Тейрана до дій, спрямованих проти інтересів імперії. Похід на Кавказ та в Малу Азію був своєрідною ремінісценцією морських набігів варварів більш раннього часу і, звичайно, викликав протидію з боку римської адміністрації.

Поразка Савромата — Фофорса не призвела до зміни царів на боспорському престолі, але спричинила зміни в його політиці. 591 р. боспорської ери (305/306 рр.), поряд із карбуванням монет без диферентів, Фофорс починає випускати монети з «тризубом» та парою диферентів «три крапки — три крапки». Важко сказати, з чим пов'язані ці зміни, але, вірогідно, повернення до практики розміщення вказаних диферентів на монетах, характерне для нумізматики Боспору більш раннього часу, можна пов'язувати з діями проримськи налаштованої опозиції.

До часу правління Фофорса відносяться дві епіграфічні пам'ятки. У написі Аврелія Валерія Сога сказано, що він був намісником Феодосії, відомий Августам та відмічений Діоклетіаном і Мак-

Сарматські геральдичні емблеми на монетах царя Фофорса.

сіміном. Крім того, він, мабуть, довгий час знаходився на службі десь на території римських провінцій. Другий напис був установлений на честь Марка Аврелія Андроніка, намісника царської резиденції, архонтами Агріппії та Кесарії. Причому цікаво, що ні в тому, ні в другому написі правлячий боспорський цар не згадується. Це дозволило дослідникам зробити висновок, що в цей час на Боспорі існувала певна опозиція царю.

Проте можливе й інше рішення цього питання. Поразка Савромата—Фофорса, мабуть, призвела до обмеження його влади. На користь такого висновку свідчать обидва згадані написи. Враховуючи, що Аврелій Валерій Сог був тісно пов'язаний з римською адміністрацією, можна припустити, що він був поставлений намісником Феодосії не боспорським царем, а римською адміністрацією, яка була зацікавлена в зміцненні сил, протидіючих антиримській спрямованості політики Фофорса. Згадка в написі Марка Аврелія Андроніка, римських назв головних міст Боспору та їхніх архонтів свідчить про надання громадянським общинам цих центрів, можливо під натиском римлян, певних пільг, що дозволяє припускати формальне відродження тих полісних прав, якими громадяни цих общин користувалися раніше. У всякому разі, в написі часу правління Тейрана архонти не згадуються. Це дозволяє пов'язувати відродження цієї посади із політикою, яку проводила римська адміністрація щодо Фофорса.

Отже, на підставі цих міркувань можна констатувати, що Фофорс на початковому етапі свого правління проводив антиримську зовнішню політику. Але після поразки в римсько-боспорсько-херсонеській війні 291—293 рр. римська адміністрація підтримувала проримськи налаштовані верстви населення боспорських міст, внаслідок чого влада боспорського царя була обмежена і на деякий час була відвернута загроза імперії з боку варваризованого населення Боспорської держави.

Далі Костянтин Багрянородний пише, що за часів правління Костянтина Великого (306—337 рр.) проти нього на території провінції Скіфія розпочалося повстання, і знову Херсонес надав допомогу імперії в бойових діях на Істрі, за що місту були надані пільги. На думку дослідників, всі ці події відбувалися між 323 та 337 рр.

Проте на підставі даних Зосима, можна говорити, що в даному випадку римські війська та херсонське ополчення на Істрі зустрілися з північнопричорноморськими варварами, на чолі яких стояв, скоріш за все, колишній боспорський цар. Боспорський цар Радамсад (Радампсадій), якому співзвучне ім'я ватажка варварів — Равсімод, судячи з монетних легенд, правив на Боспорі в 309/310—319/320 рр. Радамсад та близькі йому імена Л.Згуста відносять до іранських, що дозволяє вбачати в ньому вихідця із середовища сармато-аланського населення Приазов'я. Вірогідно, що в зв'язку з якимись не з'ясованими поки що внутрішніми суперечками, Радамсада було усунуто від влади Рескупорідом V, після чого він і очолив похід варварів на дунайський кордон імперії. Звичайно, наполягати на цьому зараз не можна, але як гіпотеза, ця точка зору має право на існування.

Після подій на Істрі, за Костянтином Багрянородним, протягом якогось часу Херсонес вів ще дві війни з Боспором, в результаті яких кордони між цими державами були встановлені біля Кафи, а потім перенесені до Кіммерика. Якщо дві перші війни можна відносно точно датувати за часом правління римських імператорів, то визначення хронології подальших подій має певні труднощі. Костянтин Багрянородний пише, що нове збройне зіткнення з Херсонесом відбулося, коли на боспорському престолі знаходився «Савромат, онук Савромата, сина Кросторона, який воював Лазіку». Інакше кажучи, з часу війни в Лазіці на боспорському престолі знаходився вже третій цар, за монетами, найімовірніше, Рескупорід V, адже римсько-боспорсько-херсонеську війну на Кавказі та в Малій Азії слід відносити до часу правління Фофорса.

У зв'язку з цим цікаві результати аналізу скарбів першої половини IV ст. із Східного Криму. Установлено, що чотири з п'ятнадцяти скарбів, які включали монети пізньобоспорських царів, відносяться до часу не раніше 328—329 рр. Вони знайдені в Європейській частині Боспору, причому, два з чотирьох знайдені в районі Судака та Феодосії саме там, де, за словами Костянтина Багрянородного, проходив кордон між Херсонесом та Боспором. Все це дозволяє відносити цю херсонесько-боспорську війну до часів правління Рескупоріда V і пов'язувати з нею скарби, заховані на території Європейської частини Боспору, а також припинення масового випуску монет цим царем. Не виключено, що після цієї війни Рескупорід V покинув Пантікапей

та облаштувався на Азіатській стороні Боспору. На користь цього, мабуть, побічно може свідчити припинення масового карбування, значне погіршення зображень та помилки на монетах останніх років його правління. Таке становище в монетній справі може пояснюватися зміною виробничої бази, яка, поряд з іншим, не дозволяла поновити їх випуск в колишньому обсязі та якості. Показово й те, що напис про будівництво стіни 335 р. було знайдено на Таманському півострові, а останні монети в скарбах на Азіатській стороні Боспору датуються 336 р., тобто наступним роком після будівництва укріплень. Це, з певною вірогідністю, дозволяє говорити, що Рескупоріда V, який переніс свою резиденцію на Таманський півострів, могли скинути насильницьким шляхом, і на боспорському престолі посів новий цар, з яким пов'язана остання херсонесько-боспорська війна.

Зараз важко віднести події цієї війни, про яку пише Костянтин Багрянородний, до якогось конкретного проміжку часу. Враховуючи, що вона відбулася через деякий час після попереднього конфлікту, вже «при іншому Савроматі», її слід датувати періодом після усунення від влади Рескупоріда V, монетне карбування якого припинилося 341/342 р. У всякому разі, в географічному тексті Історичного музею, який датується 360—386 рр., Херсонес згадується разом із Кафою та Сімболоном, що добре узгоджується з даними праці Костянтина Багрянородного.

У зв'язку із припиненням боспорського монетного карбування за Рескупоріда V і незначною кількістю епіграфічних пам'яток IV ст., щось певне про подальшу історію Боспору сказати важко. Мабуть, можна лише констатувати, що внаслідок херсонесько-боспорських війн, в яких провідну роль відігравали варварські елементи, економіка держави була підірвана, але, судячи з археологічних знахідок, життя на території боспорських населених пунктів продовжувалося. Причому саме у IV ст. в складі їхнього населення посилювався відсоток варварського елемента, який значною мірою позначився не лише на культурі, а й на вигляді міст.

Проте повідомлення Амміана Марцелліна, що 362 р. до імператора Юліана (360—363 рр.), разом з іншими послами з північних країн, прибули боспорці з проханням дозволити їм спокійно жити в межах своєї землі та сплачувати імперії данину, досить показове. Звичайно, не можна перебільшувати значення цього факту, але він все ж якоюсь мірою говорить про наявність на Боспорі й після серії херсонесько-боспорських війн певних сил, зацікавлених в налагодженні більш тісних контактів з імперією. Саме з представниками цих кіл, до яких, перш за все, слід відносити нащадків греків-боспорян, пов'язані два срібних блюда із зображенням Констанція II (337—361 рр.),

виготовлені 343 р. й, можливо, подаровані проримськи налаштованим представникам правлячих кіл Боспору того часу.

Про наявність на Боспорі в цей час якихось державних чиновників свідчить надгробок, встановлений між 342 та 353 рр. Стораною, дружиною Ада, сину, який був принкіпом, і, можливо, командував одним з підрозділів боспорської армії. Той факт, що посада принкіпа згадується в деяких більш ранніх написах, говорить на користь висновку про збереження на Боспорі аж до середини IV ст. апарату державного управління, тісно пов'язаного з традиціями римського періоду.

До останнього часу вважалося, що в зв'язку із гунською навалю закінчується антична історія Боспору. Проте розкопки, проведені в останні десятиріччя, дозволяють не тільки переглянути цей висновок, а й стверджувати, що він був зроблений на підставі помилкового датування культурних шарів боспорських міст і виявленого під час розкопок масового археологічного матеріалу. Датування комплексів із розкопок Іллічівського городища на Таманському півострові показало, що шари, які раніше датувалися IV—V ст., відносяться до часу не раніше другої чверті VI ст. А це, в свою чергу, дозволяє розширити хронологічні рамки історії античного Боспору й трохи інакше висвітлити його історичний розвиток кінця IV — першої половини VI ст.

На підставі наявних матеріалів історія античних держав Північного Причорномор'я реконструюється так. Розгромивши аланський союз племен та ранньокласове державне утворення Германаріха, гуни пішли на Захід, до кордонів Римської імперії, причому, міста Боспору, внаслідок гунської навали, серйозно не постраждали. Гуни обмежилися лише їхнім військово-політичним підкоренням, адже ці центри не становили для них серйозної загрози. Головна маса гунів з'явилася в Північному Причорномор'ї пізніше (не раніше середини V ст.), коли після битви на Каталаунських полях 451 р., смерті Аттіли та битви на р.Надао 454 р., гунське ранньокласове утворення в Подунав'ї припинило своє існування. Проте і в цей час античні центри Північного Причорномор'я не були зруйновані. Гуни лише влилися до складу їхнього населення, про що свідчать поховання з речами поліхромного стилю, які було знайдено під час розкопок некрополя на Госпітальній вулиці м. Керчі, та, мабуть, деякі комплекси херсонеського некрополя.

Близько середини V ст., коли частина гунів пішла із Подунав'я в Північне Причорномор'я, Боспор, і зокрема Пантікапей, підпадають під їхній військово-політичний протекторат. Якась частина гунів, разом із готами-тетракситами, оселилася на Таманському півострові, а в період правління Юстина (518—527 рр.) Боспор звільнився від влади гунів та відновив зв'язки із Візантією.

Раніше вважалося, що саме до цього часу, а точніше до 522 р.

слід відносити напис боспорського царя Тіберія Юлія Дуптуна, знайдений в Пантікапеї, де говориться про будівництво башти. У ньому згадуються традиційний титул боспорського царя «друг цезаря та друг римлян», а також епарх Ісгудія та коміт Опадін, посадові особи Візантії, які, вірогідно, здійснювали контроль за боспорськими царями та станом справ у цьому регіоні.

Але нещодавно було доведено, що цей напис датується 483 р., і в ньому згадуються не посадові особи Візантії, як це вважалося раніше, а державні службовці пізньоантичного Боспору, які називалися епархами, комітами та протокомітами. А це в свою чергу свідчить, що цар Дуптун, якого названо «друг цезаря та друг римлян», був васалом Візантії. Отже навіть після значного припливу гунів на Боспор тут продовжували функціонувати органи боспорського державного управління, і навіть за умов гунського протекторату вони могли підтримувати зв'язки з візантійською адміністрацією. Не виключено, що гунській та боспорській правлячій верхівці вдалося налагодити мирне співіснування. Хоча дуже обмежена кількість джерел V ст. зараз не дозволяє деталізувати історичний розвиток Боспору в цей час. Тому поки що треба обмежитися більш-менш вірогідними гіпотезами та припущеннями, які, на жаль, не відбивають усього його різноманіття.

Про подальший розвиток подій свідчать письмові джерела. Гунський царевич Горд або Грод, прийнявши християнство в Константинополі, був посланий імператором до своєї країни, яка знаходилась десь біля Меотиди, з дорученням оберігати Боспор, а в саме місто Боспор (колишній Пантікапеї) було введено візантійський гарнізон, який складався із загону іспанців під керівництвом трибуна Далматія. Але в результаті змови гунських жерців, Грода було вбито, після чого гуни-утургури захопили Боспор і знищили візантійський гарнізон. Виходячи з письмових джерел, ці події слід відносити до другої чверті VI ст., а точніше до 527/528 або 534 рр. Саме в цей час, як свідчать скарби монет, кістяні наконечники стріл і людські кістяки, зафіксовані під час розкопок, були розорені міста й поселення Боспору. Хронологічно ці події передували підкоренню Боспору Юстиніану, що мало місце не пізніше 534 р. Вказаною датою і слід обмежити верхню хронологічну рамку пізньоантичного періоду в історії Боспору, який розпочався в третій чверті III ст.

Виходячи з археологічних матеріалів, зараз можна говорити, що після бурхливих подій третьої чверті III ст. життя продовжується, як на території населених пунктів Європейського Боспору (Пантікапеї, Тірітака, Кітей, Зенонів Херсонес, Генеральське, Героївка-2, Салачик, Золоте-східне в бухті, Заморське), так і в Азіатській частині держави (Фанагорія, Кепи, Гермонасса, Патрей, Іллічівське городище, Батарейка I та II, Червоноармійська батарея), а можливо, і в Танаїсі. Причому, слід

підкреслити, що передатування археологічних шарів III—IV ст. кінцем IV — другою чвертю VI ст. в боспорських містах та поселеннях, вірогідно, дозволяє припустити, що і в інших місцях, де знайдено матеріал III—IV ст., життя в пізньоантичний період також продовжується. До таких пам'яток можуть бути віднесені поселення біля с. Семенівка, Ново-Відрадне та деяких населених пунктів в Азіатській частині Боспору.

Топографія археологічних пам'яток, де знайдено матеріали кінця III — другої чверті VI ст., свідчить, що в пізньоантичний період життя більш активно протікало в його Азіатській частині, адже вона не була сильно зруйнована пересуванням варварів під час готських війн. Але й тут, судячи з наявних даних, ішло поступове зменшення сільського населення, у порівнянні з попереднім періодом. Якщо до III ст. на островах Таманського архіпелагу дослідники відносять 140 сільських поселень, то до IV—V ст. — лише 35.

Зараз ні у кого не викликає сумніву, що внаслідок ускладнення воєнно-політичної ситуації в третій чверті III ст. сільське господарство, основа економіки Боспору протягом всієї античної епохи, було підірване. Найбільш яскраво це простежується на порівняно краще вивчених в археологічному відношенні пам'ятках Керченського півострова. З третьої чверті III і аж до другої чверті VI ст. життя продовжувалося на деяких городищах у Кримському Приазов'ї та на узбережжі Керченської протоки, але воно носило так званий «кущовий» або локальний характер. Виходячи із поховальних пам'яток, не виключено, що в Кримське Приазов'я та, можливо, в район Кітею приплив населення міг іти із великих боспорських міст, яким у першу чергу загрожували варвари.

Усе це позначилося не тільки на стані Боспорської держави, а й на зовнішньому вигляді міст. Сільське населення, серед якого значний відсоток становили вихідці з варварського середовища, концентрувалося в містах та значних населених пунктах. Міста, і в першу чергу столичний Пантікапей, з порівняно великих громадських та ремісничо-торговельних центрів поступово перетворюються в аграрно-ремісничі, де обсяги торговельних операцій різко падають. Яскравим археологічним показником такого становища є значне зростання кількості зернових ям та господарчих комплексів на території житлових кварталів, наприклад, боспорської столиці.

Поряд з сільським господарством, у пізньоантичний період продовжували існувати й промисли, зокрема рибозасолка, про що свідчать рибозасолювальні цистерни, відкриті в Тірітаці. Але масштаби цього промислу значно скоротилися.

Судячи з матеріалів розкопок на території Фанагорії й поселеннях Батарейка I, в Азіатській частині Боспору продовжувало існувати досить розвинене керамічне виробництво. Воно в цей

час було тісно пов'язане з сільським господарством і було спрямоване не на експорт, а переважно на задоволення потреб внутрішнього ринку та найближчої округи.

Говорячи про керамічне виробництво в пізньоантичний період, слід звернути увагу на те, що в II—IV ст. на Боспорі було налагоджено виробництво амфор досить великих розмірів. Але це не дозволяє говорити про різке збільшення експортних можливостей боспорських центрів. Такі амфори, поряд з піфосами, широко використовувалися для зберігання різних припасів, чим, мабуть, і пояснюється продовження їхнього випуску в пізньоантичний період, коли обсяги внутрішньої торгівлі Боспору значно зменшилися.

Крім керамічних, на Боспорі існували ювелірні майстерні, які виготовляли прикраси для боспорської знаті, а також продовжувало розвиватися виробництво скла, сліди якого IV—V ст. зафіксовані в Горгіпії і на Іллічівському городищі. Причому в пізньоантичний період у ремісничому виробництві значно збільшилася питома вага невеликих сімейних майстерень, в яких застосування праці залежних працівників не було економічно виправданим.

Несприятливі тенденції в економіці та падіння обсягів товарно-грошових відносин добре ілюструється станом монетної справи Боспору. Статери останніх боспорських царів карбувалися з низькопробного металу у величезній кількості, а близько 341/342 р. їх випуск припиняється зовсім. Але якщо в середині III ст. перерви випуску боспорських монет збігаються з припиненням карбування провінційно-римських міст, то кінець боспорського карбування є всі підстави пов'язувати із різким скороченням надходжень до скарбниці та занепадом системи сільських поселень у Східному Криму.

Проте припинення боспорського карбування не можна розглядати як показник повного згортання товарно-грошових відносин. Тепер вони, хоча й в меншому обсязі, обслуговувалися боспорськими статерами більш раннього часу, які продовжували залишатися в обігу, та римськими монетами, серед яких у найбільшій кількості представлені випуски часу правління імператора Ліцинія (308—324 рр.) й Костянтина Великого (306—337 рр.). Результати вивчення нумізматичних знахідок із розкопок Кітея свідчать про використання монет на внутрішньому ринку цього центру. Отже, й про певний рівень розвитку товарно-грошових відносин у IV — на початку VI ст. Це дозволяє припускати, що кінець боспорського карбування був наслідком не лише складного економічного стану Боспорської держави, а й якоюсь мірою, пояснюється падінням значення товарно-грошових відносин у економічному житті.

Скорочення обсягів товарних операцій та зростання в економіці питомої ваги сільського господарства, а також сти-

рання різкої межі між боспорськими містами та сільськими поселеннями, пов'язується з процесом натуралізації господарства і називається рустифікацією, що було найхарактернішою рисою економічного розвитку Боспору в пізньоантичний період.

Не заперечуючи цього в принципі, хотілося б наголосити, що в своїй основі економіка всіх без винятку докапіталістичних суспільств протягом усієї їхньої історії була натуральною. Тому стосовно таких суспільств можна говорити лише про збільшення або зменшення питомої уваги товарного виробництва та товарно-грошових відносин, що було пов'язано із конкретно-історичними умовами розвитку на тому чи іншому етапі, а не про кардинальні зміни в головній галузі виробництва — сільському господарстві. Головна причина цього полягає в тому, що в сферу обміну та торгівлі не була залучена головна умова й засіб виробництва — земля. Лише в умовах, коли земля стає об'єктом купівлі-продажу в усьому суспільстві, а не в межах якоїсь певної соціальної групи, можна говорити, що товарні відносини досягли свого найвищого розвитку. Але це стає можливим лише в умовах розвитку капіталізму.

У докапіталістичних суспільствах, основою розвитку яких є сільське господарство, стосунки з приводу головної умови та засобу виробництва — землі, носили переважно натуральний характер. Тому мінові та товарно-грошові відносини обмежувалися між індивідуумами лише рухомим майном, тобто товарами, які були продуктами праці, а земля в античному світі розглядалася як нерухомість. Але наявність цілої низки товаровиробників було достатньо для розвитку ринку та товарно-грошових відносин, хоча в таких умовах товарне виробництво в економіці не могло стати провідним.

Тому стосовно пізньоантичного Боспору, строго кажучи, слід говорити не про натуралізацію господарства в цілому, а про падіння в ньому питомої ваги товарного виробництва та пов'язаних із цим товарно-грошових відносин. Як і в інших античних державах Північного Причорномор'я, на Боспорі в цей час негативні явища в галузі економіки пояснюються не внутрішньою кризою способу виробництва, а головним чином зовнішньополітичними факторами, й в першу чергу загибеллю значної кількості сільських поселень та припиненням надходження земельної ренти-податку до державної скарбниці. Саме крах системи військових поселень, які існували з I ст. до н.е. до середини III ст., підірвав економіку держави й став безпосередньою причиною кризових явищ у пізньоантичний період. Азіатська частина Боспору менше постраждала в другій половині III — першій половині IV ст., внаслідок чого боспорський цар Рескупорід V міг перенести сюди свою резиденцію, хоча на користь такого висновку зараз є поки що тільки побічні дані.

Несприятливі тенденції в економіці призвели до збільшення замкненості окремих господарств і розриву зв'язків із зовнішнім ринком. Особливо суттєво така ситуація повинна була відбитися на порівняно великих господарствах, орієнтованих на ринок, і в першу чергу боспорських царів та їх оточення, які основні прибутки отримували у вигляді земельної ренти-податку з підвладних сільськогосподарських територій, що оброблялися залежним населенням широкого правового спектра. Не дивно тому, що стосовно пізньоантичного періоду немає підстав говорити про наявність на Боспорі не лише великої земельної власності, а й взагалі великих виробничих комплексів. В умовах, що склалися, зросла роль порівняно невеликих замкнених автаркічних господарств, які стають головними елементами боспорської економічної системи кінця III — другої чверті VI ст. Значення товарного виробництва в таких господарствах відійшло на другий план, а на обмеженому внутрішньому ринку могли продаватися лише надлишки. Одним з результатів цього була активність візантійських, а не місцевих купців на Боспорі наприкінці IV ст., про що свідчать слова Фемістія. Судячи за археологічними знахідками, в V—VI ст. на Боспор привозилася продукція та вино, виготовлені навіть в Олександрії Єгипетській.

Наслідком такого становища став розвиток дезінтегративно-центробіжних тенденцій на Боспорі, де починають формуватися порівняно замкнені у економічному відношенні територіально-господарчі райони. Полегшувалося це тим, що й до цього Боспорська держава складалася із кількох районів, які доповнювали один одного та складали у сукупності одне економічне ціле. Однак за умов натуральної основи сільськогосподарського виробництва йому був притаманний не галузевий, а територіальний розподіл праці. Тому падіння ролі товарного виробництва й привело до посилення центробіжних тенденцій в економіці.

На території Боспору зараз можна виділити адміністративно-господарчий центр держави, куди входили Пантікапей та Тірітака, Кримське Приазов'я, Ілурат, Кітей, а на Азіатській стороні — Фанталовський район, Фанагорію, Синдіку та Горгіппію. В управлінні цими районами, мабуть, зросло значення громадського самоуправління на чолі із заможними представниками значно варваризованих родів. Основним наслідком ослаблення центральної влади та початку розпаду Боспорської держави на територіально-господарчі райони стало швидке й безкровне підкорення її наприкінці IV ст. гунами, які, встановивши тут свій протекторат, пішли далі на Захід. Тільки після розпаду гунського ранньокласового утворення на Дунаї близько середини V ст. якась частина гунів влилася до складу населення боспорських міст, де, судячи за матеріалами некрополя Пантікапею цього часу, становила привілейовану верхівку суспільства.

На жаль, зараз джерела не дозволяють нічого певного сказати

про соціальну структуру населення. Проте можна припустити, що криза в економіці призвела до спрощення соціального складу населення у порівнянні з попереднім періодом та зростанню тих прошарків, які або повністю, або частково були позбавлені засобів до існування. Руїнування системи військових поселень, а разом з тим зникнення царського землеволодіння, яке було провідною формою протягом перших століть, та ослаблення центральної влади, повинно було привести до збільшення кількості дрібних виробників, які тепер лише номінально залежали від центральної влади. А це у свою чергу повинно було спричинити кризу системи збирання податків, яка існувала тут раніше.

Тому населення Боспорської держави в пізньоантичний період експлуатувалося, вірогідно, переважно шляхом збору ренти-податку в натуральній формі, який здійснювався спеціальними уповноваженими царя при підтримці воєнних загонів, що переважно склалися з варварів. Така система експлуатації була зумовлена тим, що боспорський цар традиційно був верховним власником землі і навіть полісне землеволодіння було опосередковане правом царської власності. Тому не тільки кожний утримувач землі, а й їх колектив в цілому, який треба ототожнювати з сільською або міською общиною, повинні були за її користування так чи інакше платити царю. Необхідно підкреслити, що стосовно пізньоантичного періоду можна говорити про зростання питомої ваги позаекономічного примусу на Боспорі, який значною мірою був зумовлений руїнуванням раніше існуючої тут фіскальної системи, що базувалася на певному адміністративному поділі держави.

Нещодавно дослідниками була запропонована схема соціальної структури населення Боспору в пізньоантичний період. За цієї системи, на Боспорі виділявся привілейований шар населення, до якого належали знатні роди переважно сарматського походження, які мали на царській землі укріплені садиби. Вони становили важкоозброєну кінноту царства. Другий соціальний щабель репрезентувався населенням міст та включав купців, об'єднаних у корпорації, ремісників, дрібних торгівців і деякі інші категорії населення. Представники цього шару становили громадське ополчення. І, нарешті, третій — це пелати та вільні утримувачі землі, серед яких були як греки за походженням, так і вихідці з варварського середовища.

Проте, виходячи з основних тенденцій економічного розвитку, і в першу чергу краху системи царського землекористування внаслідок бурхливих подій третьої чверті III ст., соціальна стратифікація населення Боспору в пізньоантичний період повинна була стати більш простою. До того ж, говорячи про правовий статус населення цього часу, навряд чи можна використовувати таке поняття як «громадянство». У перші століття переважна більшість мешканців Боспорського царства була

підданими царя, а використання в написах назв полісних інститутів не більше ніж данина традиції. З іншого боку, еволюція античної форми власності не тільки на Боспорі, а й на території Римської імперії, призвела до поступової трансформації політа-громадянина в підданого, про що найбільш яскраво свідчать певні зміни в ідеології. У цей час межа між громадянином та не громадянином ліквідується, а на перше місце висувається завдання розширення податкової бази держави. Адже саме значною мірою фіскальними цілями пояснюється едикт Каракали (*Constitutio Antoniniana*) 212 р., яким права римського громадянства були надані переважній більшості вільного населення Римської імперії.

Таким чином, більш правомірним буде висновок про спрощення соціальної структури населення Боспору наприкінці III — другій чверті VI ст. Загибель більшості поселень, розташованих на царських землях, падіння питомої ваги товарного виробництва в економіці та скорочення зовнішньоекономічних зв'язків, дозволяє говорити, що в боспорському суспільстві повинна була існувати кількісно невелика група знаті, яка була наближена до верховного правителя та являла собою його воєнну опору, з одного боку, й переважною кількістю населення порівняно невисокого достатку, зайнятого у сільськогосподарському виробництві, ремеслі та дрібній торгівлі, — з другого.

У соціальному плані за обставин, що склалися, цей шар був досить однорідним і саме він був об'єктом експлуатації правлячої верхівки боспорського суспільства. Причому слід окремо підкреслити, що наявні сьогодні джерела не дозволяють говорити про використання на Боспорі в пізньоантичний період не тільки якоїсь значної кількості рабів, а й близьких їм за станом груп залежного населення, в тому числі й пелатів. Виходячи із збільшення кількості багатих поховань в пантікапейському некрополі, в середині V ст. іде процес зміцнення соціальної верхівки населення Боспору. Це було пов'язано з участю частини її представників в походах гунів на Захід, а також інфільтрацією до складу населення боспорської столиці гунської воєнної знаті. Все це свідчить про поступову еволюцію найбільш заможних шарів боспорського суспільства та зрощуванні їх з прийшлою на Боспор варварською знаттю.

Є підстави припускати, що з кінця IV і аж до часу правління Юстина (518—527 рр.), коли Боспор знаходився під владою гунів, основна маса населення сплачувала певну ренту-податок їх соціальній верхівці, яка управляла територіями колишньої величезної античної держави та була зацікавлена в збереженні існуючої раніше фіскальної системи. Цілком можливо, що ця рента-податок сплачувалася не тільки продуктами сільського господарства, а й виробами ремесла, які гунам, як і іншим кочовикам,

були гостро необхідні. В той же час, вірогідно, гуни зберегли недоторканими форми громадської організації боспорського населення та деякі державні інститути, які склалися тут до їхнього приходу.

Отже, на підставі наявних даних можна констатувати, що протягом пізньоантичного часу в соціальному складі населення Боспору відбулися певні зміни. Причому, якщо до кінця IV ст. воно експлуатувалося в основному представниками ослабленого боспорського державного апарату, то після встановлення гунського протекторату і аж до другої чверті VI ст. податки в різній формі переважно сплачувалися гунській правлячій верхівці, яка захопила тут верховну владу. Приватна експлуатація в цей період не набула значного розвитку, хоча з огляду на відсутність будь-яких джерел з цього питання її існування повністю заперечувати не можна.

Загибель значної кількості поселень на сільськогосподарській території Боспору та центробіжні тенденції історичного розвитку зумовили зростання значення сусідської общини, що було пов'язане із поступовим падінням ролі держави в пізньоантичній період. Саме така форма суспільної організації переважала на Боспорі й в общини було об'єднано переважну більшість населення територіально-господарських районів, де, мабуть, була кількісно невелика соціальна верхівка, яка відігравала провідну роль у громадському самоврядуванні. Про це свідчать поховання в склепах, відкриті не тільки в некрополі Пантікапея, а й Кітея та Кримському Приазов'ї.

Протягом усієї античної епохи, на Боспорі, поряд із державними інститутами, була общинна організація та різні громадські угруповання, які об'єднували людей не тільки за професійними, а й релігійними ознаками, що відігравали надзвичайно важливу роль у суспільному та приватному житті. Тому можна стверджувати, що саме в цей час у самоврядуванні окремих общин та територіально-господарських районів зросло значення представників християнської церкви, які об'єднували навколо себе найширші верстви населення. Не виключено, що за часів значного ослаблення центральної влади саме об'єднання навколо християнської церкви принаймі частини населення сприяло збереженню Боспору як єдиного політичного цілого та його орієнтації на Візантію.

У другій чверті VI ст. владу на Боспорі знову захопили гуни. Але імператор Юстиніан надіслав на Боспор візантійські війська, що склалися з найманців-готів, за допомогою яких гуни були розбиті, а влада Візантії була відновлена. За часів правління Юстиніана були укріплені оборонні споруди Боспору. З будівельною діяльністю візантійської адміністрації пов'язано спорудження базиліки в Тірітаці, а також якихось громадських будинків в Пантікапеї та Гермонасі. Після цього і аж до тюрксь-

кого розгрому 576 р. Боспор знаходився у складі Візантії, про що свідчить наявність на Таманському півострові фортеці біля с. Іллічі, гарнізон якої становили федерати імперії. Але й тюркська навала 576 р. не призвела до остаточної загибелі Боспору. Події, які трапилися пізніше, свідчать, що після розпаду Тюркського каганату, Візантія знову поширила свій вплив на Боспорі. Причому, виходячи з напису 590 р., він був підлеглий посадовим особам візантійської адміністрації, місцем перебування яких був Херсонес. Тільки після виникнення в VII ст. Великої Болгарії та появою наприкінці VII — на початку VIII ст. хозар закінчується ранньосередньовічна історія Боспору та починається період класичного середньовіччя.

* * *

У третій чверті III ст. внаслідок варварських навал Тіра та Ольвія припинили своє існування, як античні держави, а їхню територію було включено до складу ранньодержавного поліетнічного утворення, на чолі якого стояли готи. На відміну від цього Херсонес, який залишився осторонь головних напрямків пересування варварських загонів, продовжував бути головним форпостом Східно-Римської імперії у Тавриці, хоча припинення розгалужених економічних зв'язків із населенням передгірських районів Південно-Західного Криму негативно відбилося на його розвитку, але не призвело до занепаду. На Боспорі внаслідок руйнації системи сільськогосподарських поселень під час варварських навал наприкінці 60-х років III ст., де переважно жили військові поселенці, більшість населення мешкала в містах, які в IV—V ст. підпали під військово-політичний протекторат соціальної верхівки гунів. З цього часу на Боспорі знижується питома вага товарного виробництва й торгівлі та посилюється натуралізація господарства. На відміну від Херсонеса, який підтримував сталі зв'язки з Візантійською імперією, тут весь час поглиблювалися кризові явища і в пізноантичний період Боспор являв собою дуже аморфне державне утворення, яке складалося з повною мірою відокремлених один від одного територіально-господарських районів, об'єднаних переважно номінально. Причому, незважаючи на періодичне входження до складу Візантії, її вплив тут не був визначальним. У житті населених пунктів на території колись квітучої античної держави все помітнішу роль почали грати вихідці із середовища варварських народів, які становили досить помітний відсоток у складі населення, зокрема Пантікапея.

Близько середини VI ст. в Херсонесі та на Боспорі починається доба раннього середньовіччя і їхньому політичному та соціально-економічному розвитку були притаманні нові риси, які заслуговують на окремий детальний розгляд.

ВИСНОВОК

У попередніх главах було розглянуто основні напрямки історичного та соціально-економічного розвитку античних держав Північного Причорномор'я, які протягом майже тисячі років існували на півдні сучасної України. Але не вирішеним залишилося питання про те, яке ж місце займають античні держави Північного Причорномор'я у всесвітній історії або, інакше кажучи, до якого ступеню розвитку людства слід їх відносити?

У підручниках та навчальних посібниках, які було написано та опубліковано ще за радянських часів, якими зараз ще користуються студенти вузів, згідно з тодішніми ідеологічними настановами, античні держави Північного Причорномор'я відносилися до рабовласницької суспільно-політичної формації й наголошувалося, що процвітання всіх без винятку грецьких міст регіону базувалося на праці рабів класичного типу. Але така теоретична модель, як ми бачили, погано узгоджується з наявними джерелами, які було наведено та проаналізовано вище. Тому слід наголосити, що аналіз основних тенденцій політичного та соціально-економічного розвитку зазначених держав зараз дозволяє стверджувати, що не все так, а процеси, які мали місце тут протягом античної доби були значно складнішими, ніж це уявлялося раніше.

Зараз можна вважати встановленим, що тут, як і в переважній більшості станово-класових суспільств, провідним способом відчуження додаткового продукту був не рабовласницький, а споживчо-вартісний або докапіталістичний рентний, який базувався на становій стратифікації суспільства. З цього й слід виходити в подальшому при аналізі багатьох складних і ще не вирішених питань політичного та соціально-економічного розвитку античних держав регіону. В більш загальному плані держави Північного Причорномор'я треба розглядати як суспільства докапіталістичної стадії розвитку людства, бо саме до цієї стадії розвитку зараз відносяться суспільства Стародавньої Греції, Риму, Візантії та більшості країн середньовічної Європи.

На жаль, історія та соціально-економічний розвиток античних держав Північного Причорномор'я зараз переважно може бути висвітлено головним чином на базі археологічних джерел та порівняльного матеріалу. Поки що не можна спиратися на якісь кількісні показники для обґрунтування багатьох зроблених висновків. Тому тут треба згадати слова одного з провідних

російських дослідників О.Р.Корсунського. Він писав: «...якщо не завжди на сьогоднішньому рівні вивчення тої чи іншої проблеми можна отримати всі дані, які необхідні для застосування математичних методів, то вже сама підготовка умов для виконання такого завдання веде до поглиблення та уточнення нашої уяви про ті історичні феномени, що вивчаються*». Тому й запропоновану роботу задумано, як навчальний посібник, що допоможе підготовці та становленню молодих українських науковців, які поки що вчаться на історичних факультетах нашої країни.

Кожен рік приносить нові археологічні знахідки та наукові відкриття. Тому треба сподіватися, що, можливо, хтось із наших читачів з часом внесе суттєві доповнення в те, що відомо нам сьогодні, а ця книга допоможе їм це зробити. Адже процес розвитку знання йде неупинно і час від часу постає необхідність критично переглянути, віддаючи належне попередникам, здавалося б сталі висновки. Без такої роботи не буває справжньої науки та прогресивного розвитку будь-якої галузі нашого знання про далеке минуле нашої Батьківщини.

* Корсунский А.Р. Проблема измерения социальных явлений в исторических источниках и литературе // Математические сведения в исследованиях по социально-экономической истории. — М., 1975. — С. 38.

КОРОТКИЙ СЛОВНИК СПЕЦІАЛЬНИХ ТЕРМІНІВ ТА ІМЕН

- Август** — крім імені прийомного сина Цезаря — Октавіана, титул усіх наступних римських імператорів
- агора** — ринкова площа, центр громадського життя давньогрецького міста, де збиралися для проведення зборів, суду та ін.
- агораном** — посадова особа у грецьких містах, яка слідкувала за діяльністю ринків, а також реєструвала приватні договори. Обиралися на один рік, існували колегії агораномів.
- ала** — з часу правління Гая Юлія Цезаря загін кінноти допоміжних військ, чисельністю від 500 до 1000 вершників.
- алани** — одне із племен сарматського походження. У кінці I—II ст. н.е. алани просунулися на захід і почали погрожувати Римській імперії.
- амфікстіонія** — релігійний союз, що об'єднував греків навколо одного з культів богів.
- Аполлон (Феб)** — син Зевса і богині Лето, один з найважливіших богів грецької міфології і найпоширеніший у Північному Причорномор'ї. Спершу Аполлон був богом скотарства і землеробства, згодом — опікуном мистецтва і Муз, богом сонця і світла (звідси його друге ім'я — Феб, що означає «блискучий»). Давні греки зображували його прекрасним юнаком із луком або з кіфарою в руках.
- Арей (Арес)** — син Зевса і Гери, грізний бог війни, символ войовничості, шанувався скіфами (рим. — Марс).
- Артеміда** — дочка Зевса і Лето, Аполлонова сестра-близнючка, богиня мисливства, покровителька звірів. Її зображували дівчиною у короткому хітоні, з луком і стрілами (рим. — Діана).
- архонт** — представник вищої виконавчої влади в грецькій державі (полісі), які обиралися на один рік. Існували колегії архонтів.
- астіном** — посадова особа в античній державі, яка здійснювала контроль за якістю продукції.
- Афіна** — улюблена дочка Зевса, що народилася з його голови, одна із найголовніших богинь грецької міфології, богиня мудрості, справедливості, науки, мирної праці й переможної війни. Греки зображували її у вигляді величної жінки у військовому вбранні із щитом, списом і в шоломі. Вона була захисницею народних зборів і права, турбувалася про дітей та хворих, дарувала людям благополуччя (рим. — Мінерва).
- Ахілл** (Ахіллес) — міфічний наймогутніший герой Троянської війни, син фессалійського царя Пелея і морської богині Фетиди, який загинув від влучення стрілою у п'яту, що не була захищена магичною силою. За однією із легенд мати викрала його тіло і поховала на острові Левці (нині о. Зміїний у Чорному морі, навпроти дель-

ти Дунаю, територія України). Один із найпоширеніших культів Північно-Західного Причорномор'я.

бенефіціарій — в римській армії солдат, який служив при штабі військового трибуна. У перших ст. н.е. військовослужбовець військової канцелярії або жандармерії, який іноді міг командувати невеликим римським сторожовим постом.

Борисфен — сучасна річка Дніпро. Від цієї назви в античний час пішла назва сучасного о.Березань — Борисфен.

Боспор — назва фракійського походження, яка буквально означає «коров'ячий брід». Існували: 1. Фракійський Боспор — протока між Європою та Азією (сучасний Босфор); 2. Кіммерійський Боспор — нині Керченська протока між півостровом Крим і Таманським півостровом.

вакханки — супутниці бога Вакха (Діоніса, рим. — Бахуса), бога родючості, виноградарства і вина.

варвар — так давні греки та римляни називали всіх негреків, і в це поняття тоді не вкладалося принизливого змісту.

вексилляція — римський військовий загін, який формувався з військовослужбовців кількох підрозділів і мав певні оперативні завдання.

галати — під цим ім'ям в ольвійському декреті на честь Протогена названо кельтів.

гети — загальна назва народів, які населяли територію сучасної Румунії та Болгарії. Їх часто називають ще гето-фракійцями або гето-дакійцями. III—IV ст. до н.е. на їх культуру великий вплив мали кельти та скіфи. Підкорені Римом у 106 році н.е.

готи — германські племена, які з II ст. н.е. почали переселення з Північної Європи до кордонів Римської імперії і у Північне Причорномор'я.

графіті — продряпаний гострим предметом напис на стіні або на керамічному посуді.

гуни — народ, який утворився у II—IV ст. н.е. в Приураллі із тюркських племен хунну, місцевих угрів і сарматів. Гуни очолили могутній племінний союз, куди з часом входили також германські, праслов'янські і сарматські племена.

даки — фракійське плем'я, споріднене гетам.

Деметра — богиня плідності та землеробства, дочка Кроноса і Реї, зображувалася у вінку з колосків та з корзиною плодів (рим. — Цецера).

денарій — римська срібна монета.

елевтерія — певний юридичний статус грецьких міст-держав у складі Римської імперії.

елітаризація державного устрою — процес переходу влади в громадянській общині до порівняно невеликого кола найбагатших та впливових осіб і відсторонення від реальної влади основної маси населення.

епітафія — надгробний напис на камені (стелі).

епойки — переселенці другої хвилі в грецькі міста-колонії, які не мали таких юридичних прав, як першопоселенці.

ілоты — юридично безправні люди, прикріплені до певних наділів зем-

лі. Вони повинні були віддавати частину прибутку у вигляді арендної плати. Іноді їх залучали до військової служби як легіонерів або вільних воїнів. Звільнювати чи перевести в статус вільних громадян могли лише імператори. За своїм статусом вони близькі до кріпаків.

інсігнії — знаки влади, що символізували визнання Римом того чи іншого царя на престолі.

Іонія — давня назва західної частини Малої Азії.

Істр — сучасна річка Дунай.

канаба — поселення громадянського населення в місцях дислокації римських легіонів, де, як правило, проживали торговці, ремісники та інші категорії населення, які обслуговували римські війська.

карпи — воєвоначне дакійське плем'я, яке мешкало в середній течії Дунаю, а з III ст. н.е. просуваються на нижній Дунай. Можливо від них походить назва гір Карпати.

катойкії — військово-господарські поселення на хорі елліністичних держав.

Кібела — богиня фригійського походження. Мати богів, покровителька виробничих сил природи, захисниця міст.

когорта — підрозділ легіону, а також піхотний підрозділ допоміжних військ римської армії, який інколи до свого складу включав кінноту.

Кора-Персефона — дочка богині Деметри, також богиня плодючості, володарка підземного царства.

ксен (дослівно — гість) — так називали в античних центрах людей, які приїхали з інших регіонів античного світу на нетривалий час.

легат — командуючий легіоном із сенатського кола; правитель імператорської провінції, на території якої дислокувалися римські війська.

легіон — головна тактична одиниця римської армії. Після військової реформи Августа легіон нараховував 6 тис. піхотинців і 726 кавалеристів. В епоху імперії кожний легіон складався із 10 когорт, в кожній з яких було 5 центурій (сотень).

мани — в римській міфології божества підземного світу.

меоти — корінне населення східного узбережжя Азовського моря, яке в давнину звалось Меотідою.

метеки — особисто вільні люди, які переселилися в який-небудь поліс. Вони не мали всієї повноти громадянських прав і повинні були платити спеціальні податки.

Мітра — іранське божество, втілення ідеї вірності і закону. В Римській імперії він ототожнював символ віри, мужності і особливо йому поклонялися солдати.

Мойри — давньогрецькі богині людської долі, дочки Зевса і Феміди: Клото — пряде нитку життя людини; Лахесіс — витягує жереб людини; Атропа — відриває нитку життя людини. (рим. Парки).

некрополь — дослівно: місто мертвих, кладовище.

Ніка (Ніке) — крилата богиня перемоги у війні, спортивних чи музичних змаганнях. Найвідоміше зображення — Ніка з о. Самофракія. (рим. — Вікторія).

- німфи** — безжурні, веселі Зевсові доньки, напівбогині, що втілювали різні сили та явища природи
- ойкос** — господарство
- одрисси** — могутнє фракійське плем'я, яке близько 450 р. до н.е. заснувало свою державу до Дуная і Стрімона. У 341 р. до н.е. підпадає під Македонську владу.
- пелати** — на Боспорі залежні землероби, які за своїм юридичним статусом близькі кріпакам.
- перегрін** — вільна людина, яка не мала прав римського громадянства. Перегрінські громадянські общини в римських провінціях знаходилися під управлінням намісника провінції. Римські ж громадяни в таких містах мали особливий правовий статус.
- поліс** — грецьке місто-держава, яке було одночасно і громадянською общиною повноправних громадян. Територія полісу включала як саме місто, так і хору — навколишню сільськогосподарську округу.
- преторій** — будинок, в якому розміщувалося керівництво легіону або векселляції.
- пресбіт** — уповноважений боспорського царя.
- префектура** — область, яка знаходилася під управлінням спеціальної посадової особи — префекта.
- проксенія** — правовий акт, яким іноземцю дарувалися певні права в грецькому місті. Проксен офіційно представляв інтереси іншої держави і громадян у себе на батьківщині.
- просопографія** — спеціальна наука, яка займається вивченням імен на підставі сукупності джерел (літературних, нумізматичних, епіграфічних тощо).
- Протоген** — ім'я багатого громадянина Ольвії.
- роксолани** — сарматське плем'я, яке кочувало між Доном — Дніпром та гирлом Дуная. У перших ст. н.е., поступово витіснивши язигів (теж сарматське плем'я), просунулися на захід до кордонів Римської імперії, аж до території сучасної Румунії.
- сармати** — грецька назва іраномовного об'єднання кочових скотарських племен, яких згадує вже Геродот.
- седентаризація** — процес осідання кочовиків на землю.
- сімахія** — союзний договір між грецькими полісами для захисту, або для нападу.
- синди** — корінне населення Таманського півострова.
- синойкізм** — об'єднання в єдиний поліс кількох раніше незалежних громадянських общин
- ситонометрія** — заходи щодо розподілу хліба за зниженими цінами.
- ситони** — в Ольвії колегія, яка займалася закупівлею та розподілом хліба за зниженими цінами між громадянами.
- скіри** — назва народу, який з'явився на Півдні Європи близько 200 р. до н.е. У V ст. н.е. згадуються у зв'язку із готами та ругіями.
- скіфи** — грецька узагальнююча назва іраномовних племен, які з VII ст. до н.е. заселяли більшу частину сучасної центральної і південної України. Описані Геродотом. У перші ст. до н.е. — н.е. узагальнююча етнічна назва населення передгірських і степових районів

Криму і Нижнього Дніпра, а також майже всього Північного Причорномор'я.

стратег — спершу грецький воєначальник, який здійснював верховне командування армією і флотом, обиралися на один рік, існували колегії стратегів. У період еллінізму їм доручалося виконання і деяких інших функцій державного управління.

таври — корінне населення південного узбережжя та гірського Криму.

тамга — родовий гербовий знак сарматських та Боспорських царів.

теменос — одна із центральних частин міста поряд з агорою, де розташовувалися храми, святилища, жертovníки, місце богослужінь.

терми — громадські лазні, які в римських містах стали своєрідними громадськими клубами.

трибун — римська офіцерська посада.

форос — спершу обов'язковий внесок поліса — члена Афінського морського союзу, який здавався до союзної скарбниці. В елліністичний період — внесок, який поліси, розташовані на території царства, повинні були платити царю як «податок за безпеку та захист».

хіліарх (грецьке) — вища державна посада, начальник лейбгвардії правителя, яку вперше запровадив Олександр Македонський.

хора — дослівно: земля, місце, область; сільськогосподарська територія навколо поліса.

Цезар — крім ім'я, титул престолонаслідника правлячого імператора.

центуріон — офіцер римського легіону, який походив з досвідчених солдатів і керував центурією (сотнею).

черняхівська культура — багатоетнічна археологічна культура II — поч.V ст. н.е. на території України.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

- Алексеева Е.М. Античный город Горгишия. — М., 1997.
- Анохин В.А. Монетное дело Херсонеса (IV в. до н.э. — XII в. н.э.). — К., 1977.
- Анохин В.А. Монетное дело Боспора. — Киев, 1986.
- Анохин В.А. Монеты античных городов Северо-Западного Причерноморья. — К., 1989.
- Античные государства Северного Причерноморья. — М., 1984.
- Археология Украинской ССР. — Киев, 1987. — Т.2.
- Блаватская Т.В. Очерки политической истории Боспора V—IV вв. до н.э. — М., 1959.
- Блаватский В.Д. Пантикапей. Очерки истории столицы Боспора. — М., 1964.
- Болгов Н.Н. Закат античного Боспора. Очерки истории Боспорского государства позднеантичного времени (IV—VI вв.). — Белгород. 1996.
- Брашинский И.Б. Методы исследования античной торговли. — Л., 1984.
- Буданова В.П. Готы в эпоху Великого переселения народов. — М., 1990.
- Бураков А.В. Козырское городище рубежа и первых вв. н.э. — К., 1976.
- Васильев А.Н. К вопросу о времени образования Боспорского государства // Этюды по античной истории и культуре Северного Причерноморья. — СПб., 1992.
- Виноградов Ю.Г. Полис в Северном Причерноморье // Античная Греция. — М., 1983. — Т.1.
- Виноградов Ю.Г. Вотивная надпись дочери царя Скилура из Пантикапея и проблемы истории Скифии и Боспора во II в. до н.э. // Вестник древней истории. — 1987. — № 1.
- Виноградов Ю.Г. Политическая история Ольвийского полиса VII — I вв. до н. э. Историко-эпиграфическое исследование. — М., 1989.
- Виноградов Ю.Г. Понт Эвксинский как политическое, экономическое и культурное единство и эпиграфика // Античные полисы и местное население Причерноморья. — Севастополь, 1995.
- Виноградов Ю.Г. Щеглов А.Н. Образование территориального Херсонесского государства // Эллинизм: экономика, политика, культура. — М., 1990.
- Виноградов Ю.Г. Позднеантичный Боспор и Византия // Вестник древней истории. — 1998. — № 1.
- Гайдукевич В.Ф. Боспорское царство. — М. — Л., 1949.

- Голубцова Е.С. Северное Причерноморье и Рим на рубеже н.э. — М., 1951.
- Давня історія України. — Київ, 1998. — Т. 2
- Зубарь В.М. Херсонес Таврический в античную эпоху (Экономика и социальные отношения). — Киев, 1993.
- Зубарь В.М. Херсонес Таврический и Римская империя. Очерки военно-политической истории. — К., 1994.
- Зубарь В.М., Сон Н.А. Греки и римляне в Нижнем Поднестровье. — К., 1996.
- Зубарь В.М. Херсонес Таврический. Основные этапы исторического развития в античную эпоху. — К., 1997.
- Зубарь В.М. Северный Понт и Римская империя. — К., 1998.
- Илющеккин В.П. Система и структура добуржуазной частнособственной эксплуатации. — М., 1980.
- Илющеккин В.П. Сословно-классовое общество в истории Китая. Опыт системно-структурного анализа. — М., 1986.
- Илющеккин В.П. Проблема формационной характеристики сословно-классовых обществ. — М., 1986.
- Кадеев В.И. Херсонес Таврический в первые века н.э. — Харьков, 1981.
- Кадеев В.И., Сорочан С.Б. Экономические связи античных городов Северного Причерноморья в I в. до н.э. — V в. н.э. (по материалам Херсонеса). — Харьков, 1989.
- Карышковский П.О. Монеты Ольвии. — К., 1988.
- Крапивина В.В. Ольвия. Материальная культура I—IV вв. н.э. — К., 1993.
- Крыжицкий С.Д. Архитектура античных государств Северного Причерноморья. — Киев, 1993.
- Крыжицкий С.Д. Ольвия. Историографическое исследование архитектурно-строительных комплексов. — Киев, 1985.
- Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Бураков А.В., Отрешко В.В. Сельская округа Ольвии. — Киев., 1989.
- Крижицький С.Д., Зубарь В.М., Русяєва А.С., Античні держави Північного Причорномор'я. — Україна крізь віки. — Т.2. — К., 1989.
- Кругликова И.Т. Боспор в позднеантичное время. — М., 1966.
- Кругликова И.Т. Сельское хозяйство Боспора. — М., 1975.
- Кутайсов В.А. Античный город Киркinitида. — Киев, 1990.
- Лапин В.В. Греческая колонизация Северного Причерноморья. — К., 1966.
- Латышев В.В. Исследования об истории и государственном строе города Ольвии. — СПб., 1887.
- Леви Е.И. Ольвия. Город эпохи эллинизма. — Л., 1985.
- Линева Е.А. Из истории развития антиковедения в Киевском университете // Тезисы докладов международной конференции посвященной 200-летию археологических открытий Ольвии. — Николаев, 1996.

- Масленников А.А. Население Боспорского государства в VI—II вв. до н.э. — М., 1981.
- Масленников А.А. Население Боспорского государства в первых веках н.э. — М., 1990.
- Масленников А.А. Эллинская хора на краю Ойкумены — М., 1998.
- Молев Е.А. Митридат Евпатор. Создание Черноморской державы. — Саратов, 1976.
- Молев Е.А. Боспор в период эллинизма. — Нижний Новгород, 1994.
- Онайко Н.А. Архаический Торик. Античный город на северо-востоке Понта. — М., 1980.
- Охотников С.Б. Нижнее Поднестровье в VI—V вв. до н.э. — К., 1990.
- Павленко Ю.В. Концепція рабовласницької формації: виникнення, криза та сучасний стан // Археологія. — 1990. — № 4.
- Павленко Ю.В., Сон Н.А. Пізньоантична Тіра та ранньодержавне об'єднання візиготів // Археологія. — 1991. — № 2.
- Ременников А.М. Борьба племен Северного Причерноморья с Римом в III в. н.э. — М., 1954.
- Русяева А.С. Милет—Дидимы—Борисфен—Ольвия: Проблемы колонизации Нижнего Побужья // Вестник древней истории. — 1986. — № 2.
- Русяева А.С. Религия и культы античной Ольвии. — К., 1992.
- Русяева А.С., Зубарь В.М. Боспор Киммерийский: история и культура. — Николаев, 1998.
- Самойлова Т.Л. Тира в VI—I вв. до н.э. — К., 1988.
- Сапрыкин С.Ю. Гераклея Понтийская и Херсонес Таврический. — М., 1986.
- Сапрыкин С.Ю. Понтийское царство. — М., 1996.
- Секерская Н.М. Античный Никоний и его Округа в VI—IV вв. до н.э. — К., 1989.
- Сон Н.А. Тира римского времени. — К., 1993.
- Фролова Н.А. Монетное дело Боспора VI в. до н.э. — середины IV в. до н.э. в свете новых исследований // Очерки археологии и истории Боспора. — М., 1992.
- Шелов Д.Б. Танаис и Нижний Дон в III—I вв. до н.э. — М., 1970.
- Шелов Д.Б. Танаис и Нижний Дон в первые века н.э. — М., 1972.
- Шелов — Коведяев Ф.В. История Боспора в VI—IV вв. до н.э. // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования 1984 г. — М., 1985.
- Щеглов А.Н. Северо-Западный Крым в античную эпоху. — Л., 1978.
- Шукин М.Б. На рубеже эр. — СПб., 1994.
- Яйленко В.П. Греческая колонизация VII—III вв. до н.э. — М., 1982.

V.ZUBAR, E.LINYOVA, N.SON

**THE ANTIQUITY OF THE NORTHERN BLACK SEA-SIDE:
OUTLINES OF HISTORY AND SOCIAL-ECONOMIC
DEVELOPMENT. EDUCATIONAL TEXT-BOOK**

SUMMARY

The text-book's conception is based on achievements of the contemporary world science about the current of historical process, its mechanisms and factors as well as on analysis of big archeologic, numismatic and epigraphic material.

As there was written in the former soviet text-books the antique states of the Northern Black sea-side were taken to slave-holding social-politic formation. But such theoretical model is badly coordinated to the present sources which are given and analyzed in the book. The authors confirm that the processes, being during antique period on the territory of Ukraine, were considerably complicated as were represented earlier. On this territory the leading way of production was not slaves' work but consuming-cost or rent one, based on social stratification of society. Thus the states of the Northern Black sea-side must be studied not as the slave-holding ones but as the societies of pre-capitalist phase of people's development as the scientists take to such phase now the societies, of ancient Greece, Rome, Byzantium and majority of countries of medieval Europe.

The antique states of the Northern Black sea-side were founded by offsprings of ancient-Greek centres and first of all from Miletus, they arose on the Northern coast of Black sea in VII—VI centuries B.C. and existed for almost thousand years on the South of contemporary Ukraine.

So the definition of historical and social-economic development of the Black sea-side in antique period has exclusively important sense for study not only of the ancient history of Ukraine but of the history of the antiquity in a whole and for understanding of the place of Ukraine in this process.

ЗМІСТ

ВСТУП	5
ГРЕЦЬКА КОЛОНІЗАЦІЯ І ВИНИКНЕННЯ ГРЕЦЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ	13
АНТИЧНІ ДЕРЖАВИ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я В КЛАСИЧНИЙ ПЕРІОД (ДРУГА ЧВЕРТЬ V — ТРЕТЯ ЧВЕРТЬ IV СТ. ДО Н.Е.)	40
ПІВНІЧНЕ ПРИЧОРНОМОР'Я В ЕЛІНІСТИЧНИЙ ПЕРІОД (ОСТАННЯ ТРЕТИНА IV — СЕРЕДИНА I СТ. ДО Н.Е.)	75
АНТИЧНІ ДЕРЖАВИ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ I СТ. ДО Н.Е. — ТРЕТІЙ ЧВЕРТІ III СТ. Н.Е.	175
АНТИЧНІ ДЕРЖАВИ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я НАПРИКІНЦІ III — У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ VI СТ.	276
ВИСНОВОК	307
КОРОТКИЙ СЛОВНИК	309
СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	314
SUMMARY	317

Навчальне видання

Зубар Віталій Михайлович
Ліньова Євніка Анатоліївна
Сон Наталія Олександрівна

АНТИЧНИЙ СВІТ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

Нариси історичного та соціально-економічного розвитку
Навчальний посібник

Редактор О.П.Веремійчик
Коректори М.І.Гвоздь, Ю.В.Кухарчук
Підписано до друку 15.03.99. Формат 84x108 ¹/₃₂.
Папір офсетний №1. Гарнітура Таймс. Друк офсетний.
Умовн. друк. арк. 16,8. Обл.-вид. арк. 20,25.
Наклад 1000 прим. Зам. № 204

Видавництво імені Олени Теліги
Реєстраційне свідоцтво №21638468, видане 15.02.95.
252010, Київ, 10, Січневого повстання, 6.

Віддруковано в Спеціалізованій друкарні
наукових журналів НАН України
252004, Київ-4, Терещенківська, 4

ЗУБАР ВІТАЛІЙ МИХАЙЛОВИЧ,
доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту археології НАН України, фахівець в галузі античної історії та археології; автор і співавтор 9 монографій і науково-популярних робіт та більше 160 статей, що опубліковані в Україні, Росії, Німеччині, Франції та Голландії; співавтор підручника «Історія стародавнього світу» для 6-х класів середніх шкіл України.

ЛІНЬОВА ЄВНІКА АНАТОЛІЇВНА,
начальник відділу інспекції Управління охорони культурної спадщини Міністерства культури і мистецтв України, протягом 20 років працювала на кафедрі археології та музеєзнавства Національного університету імені Тараса Шевченка, викладала спецкурси: «Антична археологія», «Археологія Середземномор'я», «Історіографія археології» та ін.; авторка близько 30 наукових праць з питань археології та історіографії.

СОН НАТАЛІЯ ОЛЕКСАНДРІВНА,
кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, завідувач науковими фондами Інституту археології НАН України, фахівець у галузі античної історії та археології; автор 2 монографій та науково-популярних робіт і близько 50 наукових статей.

